

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BRİTANIYA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Səadət Namiq qızı Əliyeva**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Şahin Həmid oğlu Xəlilli

Bakı – 2021

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. BRİTANİYA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	9
1.1. Britaniya uşaq ədəbiyyatının ədəbi tarixinə nəzər	9
1.2. Britaniya uşaq folkloru və şeiri	31
II FƏSİL. UŞAQ ƏDƏBİYYATININ YENİ JANRLARI	55
2.1. Ədəbi nağılların Britaniya uşaq ədəbiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərində rolu	55
2.2. Uşaq ədəbiyyatının yeni təmayülləri: uşaq pyesləri, pantomimalar və bildunqsromanlar	81
III FƏSİL. BRİTANİYA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ ATRİBUTLARI VƏ MEYARLARI	94
3.1. Uşaq ədəbiyyatı və onun ədəbi-estetik dəyərləri	94
3.2. Müasir Britaniya uşaq nəsrində Roald Dahl və Deyvid Almond yaradıcılığının tematik atributları	119
NƏTİCƏ.....	137
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	141

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qloballaşan dünyada ümumi ədəbiyyatın övladı olan “uşaq ədəbiyyatı”nın inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması bu və ya digər xalqın sosial və mədəni inkişafının müəyyənləşdirilməsində aktual və əhəmiyyətli hadisə kimi diqqəti çəkir. Həm uşaq şəxsiyyətinə, həm də sosial inkişafa təsiri ilə seçilən uşaq ədəbiyyatı zamansız ənənələri və konteksti özündə təcəssüm etdirən *“kitablarla ədəbi irsin bir nəsildən yeni nəslə ötürülməsində əsas vasitələrdən biri”* [160, s. 3] kimi dəyərləndirilir və o, sivil dünyada qloballaşmanın təkamül yolunda ədəbi-mədəni mövqeyinin aydınlaşdırılmasında ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Lakin tarixin yaddaşında qalan, nəsildən-nəslə, əsrdən-əsrə köçürülən, ötürülən şifahi xalq ədəbiyyatının bədii məhsullarından olan uşaq ədəbiyyatının keçdiyi yol və istiqamətlər tədqiqatçı alimlərin araşdırmalarında həmişə mübahisələr doğurmuşdur. Müasir ədəbiyyatşünaslığın ən aktual mövzularından biri olan uşaq ədəbiyyatının əhatəli öyrənilməsində, ədəbiyyatın qarşılıqlı zənginləşmə prosesində mühüm vasitəyə çevrilən tərcümələrlə yanaşı elmi araşdırmaların aparılması xalqların mənəvi yaxınlaşmasında daha mükəmməl “körpü” yarada bilər. Bu baxımdan yazıya alındığı tarixin təxminən 350 yaşı olduğu müəyyənləşdirilən Britaniya uşaq ədəbiyyatının öyrənilməsi müasir qloballaşma dövründə yalnız tarixi təcrübənin deyil, o cümlədən müasir ədəbi əlaqələrin daha da genişləndirilməsinə yeni imkan və perspektivlər açır.

Uşaq ədəbiyyatının intensiv inkişaf istiqamətində ayrı-ayrı incəsənət növlərinin inteqrasiyası və zənginləşməsi, xüsusilə uşaq ədəbiyyatının tərcümələrlə ümumbəşəri keyfiyyətlərin uşaq təxəyyülünə güclü təsir göstərdiyi ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmamışdır. Son dövrdə – qloballaşmanın həyatımıza nüfuz etdiyi zamanda Qərb uşaq ədəbiyyatının orijinal mətnləri və tərcümələri bazasında ədəbi prosesin inkişafına kömək edə bilən bu kimi mövzuların öyrənilib araşdırılması müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual mövzularından biri kimi müəyyənləşdirilə bilər.

Qərbi Avropada, o cümlədən Böyük Britaniyada hələ XVII əsrin sonlarında və XVIII əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının pərvəriş tapdığını qeyd edən tədqiqatçı alimlər Britaniya uşaq ədəbiyyatının ümumi ədəbiyyatın mühüm sahələrindən biri kimi

onun uşaq ədəbiyyatı adı ilə yarandığının daha düzgün və elmi əsaslı olduğunu iddia edirlər. Doğrudur, qeyd etdiyimiz dövrlərdə uşaq ədəbiyyatının çoxşaxəli janrları sırasında şəkili kitablar (picture books), sehri nağıllar (fairy tales), heyvanlar haqqında hekayələr (animal stories), məktəb hekayələri (school stories), fentezi (fantasy), uşaq poeziyası (children's poetry) mühüm yer tutmuş, ədəbiyyatın inkişaf mərhələlərində yeni istiqamətləri özündə ehtiva etmişdir.

Qeyd etdiyimiz dövrün ədəbi janrlarından biri də “chapbook” (“bayağı kitab”) adı ilə məşhur olmuşdur. Əslində “bayağı kitab” ballada, şeir və nağıllar toplusu mənasını ifadə edir və bu sözün 1798-ci ildən ədəbi dövriyyəyə daxil olduğu söylenebilir. Lakin bu terminin rus dilinə adekvat variantda “любочная книга” kimi verilməsi də təsadüfi deyildir.

Sonrakı illərdə Britaniya uşaq ədəbiyyatında limerik, ədəbi nağıl, bildunqsröman, fentezi və digər janrlarda yazılan əsərlər ədəbiyyatın ümumi inkişaf istiqamətində onun mənə, forma zənginliyinə yeni rəng və kolorit qatmışdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri yeni uşaq ədəbi tənqidinin prinsipləri, xüsusilə uşaq ədəbiyyatında janr müxtəlifliyi çərçivəsində klassik bədii sənət nümunələri əsasında araşdırılmışdır. Ədəbiyyatın ideya ədəbi istiqamətləri bazasında öyrənilib tədqiq edilməsi və yeri gəldikcə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı müqayisələrin tədqiqat müstəvisinə gətirilməsi aktuallığını itirməyən mövzu kimi əhəmiyyətli hesab edilə bilər.

Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixində dünyada, o cümlədən Britaniyada yaşayan xalqların ədəbiyyatı və onların klassik sənətkarlarının yaradıcılığına və ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünaslıq üçün aktual və əhəmiyyətli görünən mövzulara ciddi marağın bu gün də artması, heç şübhəsiz ki, dünyada gedən müasir qloballaşmanın aydın təzahürü hesab edilə bilər. Biz elə hesab edirik ki, indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatdan kənarda qalan, lakin milli-mənəvi sərvətimizin müəyyən qədər əhatələnməsi və zənginləşməsi yolunda dünya, eləcə də Britaniya uşaq ədəbiyyatı məsələlərinin, xüsusilə onun inkişaf istiqamətləri kontekstində monoqrafik araşdırmaların aparılması xüsusilə vacib və aktualdır. Bu baxımdan mövzu ilə əlaqədar apardığımız araşdırmalar bizdə belə bir qənaət yaratdı ki, qeyd etdiyimiz mövzu indiyə

qədər xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməsə də, mövzu ilə bir qədər səsleşən araşdırma, kitabların nəşri mövzuya dair xüsusi tədqiqat işinin aparılmasının vacib və əhəmiyyətli olduğunu diktə edir. Bununla yanaşı, Britaniya uşaq ədəbiyyatının ayrı-ayrı problemləri haqqında çap olunmuş monoqrafik araşdırmalarda, kitab və elmi məqalələrdə [33; 34; 35; 68; 76; 77; 106; 117; 118; 126; 130; 132; 137; 150; 151] tədqiq olunan mövzu ilə əlaqədar müəyyən müddəalar səsləndirilsə də, təqdim olunan mövzu yeniliyi və aktuallığı ilə maraq doğura bilər.

Tədqiqat zamanı dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar bir sıra elmi nəşrlərdə əksini tapan müddəa və mühakimələr nəzərdən keçirilmiş, iddiaçının fakt həqiqətinə və nəzəri müddəalara əsaslandığı qənaətləri, elmi ümumiləşdirmələri təqdim olunan dissertasiya işində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Araşdırmanın əsas tədqiqat obyektı ingilis, irland, şotland və uels ədəbi-bədii mətnləri, müasir Britaniya ədəbi-nəzəri fikrinin uşaq ədəbiyyatına dair elmi tənqidi və nəzəri araşdırmalardır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin tədqiq edilməsi isə araşdırmanın predmetinin əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Britaniya uşaq ədəbiyyatının klassik sənət nümunələrinin tarixi-xronoloji prinsip və onların ideya-bədii təhlili əsasında yaranan ədəbi istiqamət və təmayüllərin müəyyənləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün araşdırmanın qarşısında aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Britaniya uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişaf istiqamətlərinin araşdırılması;
- Britaniya uşaq folkloru nümunələrini tədqiqata cəlb edərək orijinal və Azərbaycan dilinə edilmiş ayrı-ayrı tərcümələr əsasında bu və ya digər şeir, nağıllarda təcəssümünü tapan gizli tarixi həqiqətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- Qərbi Avropa ölkələrində, xüsusilə Britaniyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrin klassik və ədəbi nağıllara təsirinin konkret bədii nümunələr əsasında təyin edilməsi;

– Britaniya uşaq ədəbiyyatının 1860-1930-cu illər, 1960-1970-ci illər, eləcə də müasir mərhələdə yaranan istiqamət və təmayülləri çevrəsində uşaq ədəbiyyatının əsas konturlarının ümumiləşdirilməsi;

– Britaniya uşaq ədəbiyyatının klassik sənət əsərlərinin dünya uşaq ədəbiyyatında yerinin və əsas meyarlarının göstərilməsi;

– Azərbaycan – Britaniya qarşılıqlı ədəbi əlaqələri kontekstində Britaniya uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin orijinaldan Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələrinin, eləcə də Britaniya və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı arasında paralellərin aparılması istiqamətində ədəbiyyatın zənginləşmə yollarının təyin edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada ədəbiyyatşünaslığın tarixi-müqayisəli, tipoloji metodlarına istinad edilərək ədəbi-bədii fakt və materialların xronoloji şəkildə dünya, o cümlədən Qərbi Avropa xalqlarının uşaq ədəbiyyatının təkamül prosesinin qanunauyğunluqları, eləcə də onların ədəbi, nəzəri-estetik dəyərləri kontekstində tarixi və ədəbi faktlarla problemin tədqiqi və həlli yolları müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırma zamanı tarixilik prinsipinə və ədəbi janrların sistemli ardıcılığı, xronoloji sistemə riayət olunmuşdur. Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin elmi ümumiləşdirilməsində ədəbiyyatın dövrləşdirmə təsnifatı arealında uşaq ədəbiyyatı haqqında elmi-nəzəri materialların müqəddəm prinsip və müddəalarına istinad edilmiş, uşaq ədəbiyyatı məsələlərinin öyrənilməsinə dair müəllif konsepsiyası irəli sürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Britaniya uşaq ədəbiyyatının yaranmasının və inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

– Uşaq ədəbiyyatının dövrün ictimai-siyasi gerçəkliklərini özündə ehtiva edən faktorların təhlili, ədəbiyyatın, şeirin öyrənilməsində, öyrədilməsində gizli həqiqətlərin əhəmiyyət və aktuallığının əsaslandırılması;

– Britaniya uşaq ədəbiyyatını onun keçdiyi inkişaf istiqamətləri fonunda spesifik sənət nümunələrinin ideya-məzmun təhlili əsasında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının müəyyən bədii əsərləri ilə müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmələrin aparılması;

– Erkən sənət əsərləri nümunələrinin tarixi ədəbi, geniş mədəni və intellektual

tarixi kontekstdə təhlili zəminində müasir dövr uşaq ədəbiyyatında rolunun və əhəmiyyətinin diqqətə çatdırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri həm orijinal bədii əsərlər, həm orijinaldan Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümələr, həm də Britaniya uşaq ədəbi-tənqidi, nəzəri fikrinin mənbə və araşdırmaları zəminində ilk dəfədir ki, dissertasiya işi həcmində ayrıca elmi araşdırma kontekstində gündəmə gətirilmişdir. Son illərədək Azərbaycan elmi-ədəbi mühitində müxtəlif dövrdə yaşayıb yaratmış Britaniya yazıçılarının əsərlərinin müəyyən qismi ana dilimizə tərcümə edilmiş və onların həyatı, yaradıcılığı, bu və ya digər əsərləri haqqında annotasiya xarakterli esse və məqalələr çap olunmuşdur. Lakin qeyd etdiyimiz mövzunun müstəqil tədqiqat obyektinə kimi işlənilməsi dissertasiya işinin elmi yeniliyini şərtləndirən başlıca amil hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan ədəbi-bədii fikir və elmi düşüncə tarixində ilk dəfə olaraq Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi ilə əlaqədar araşdırmada aparılan təhlil və ümumiləşdirmələr müasir Britaniya elmi-nəzəri fikrinin müddəa və nəzəri konsepsiyaları üzərində qurulmuş və iddiaçının uşaq ədəbiyyatının öyrənilməsinə və tədqiqinə dair təklif, müddəaları diqqətə çatdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, dünya, o cümlədən Qərbi Avropa uşaq ədəbiyyatının ayrı-ayrı problemlərinin tədqiqi arealında, Respublikanın ali məktəblərində Uşaq ədəbiyyatı adlı seçmə fənnin tədrisində və öyrənilməsində müəllimlər, tələbələr tərəfindən istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin məzmununu əhatə edən əsas müddəa və nəticələr Beynəlxalq Simpozium, elmi konfranslardakı məruzələrin tezislər toplusunda, həmçinin Azərbaycan Respublikasında, eləcə də xarici ölkələrdə – Avstriya, Kanada, Ukrayna, Qazaxıstanda elmi jurnallarda çap olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 10009 işarə, I fəsil – 46 səhifə, 80854 işarə, II fəsil – 39 səhifə, 74495 işarə, III fəsil – 43 səhifə, 80223 işarə, nəticə – 4 səhifə, 7206 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 252787 işarədir.

I FƏSİL

BRİTANIYA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Britaniya uşaq ədəbiyyatının ədəbi tarixinə nəzər

Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixinin inkişaf istiqamətlərinin öyrənilib tədqiq edilməsində qarşımıza çıxan ilk suallardan biri bu oldu: Bəs dünya uşaq ədəbiyyatının birinci kitabı hansıdır? Bu ədəbiyyatın beşiyi hansı ölkədir? İstər-istəməz bu sualları cavablandırmaq üçün dünya uşaq ədəbiyyatının tarixinə dair yazılmış mənbə və qaynaqlar əsasında ədəbi tarixin bir neçə faktı ilə əlaqədar təhlil və mühakimələrimizi bölüşmək istərdik.

Dünya uşaq ədəbiyyatı tarixinə nəzər salan bir sıra tədqiqatçılar Hindistanı uşaq ədəbiyyatının beşiyi adlandırmış, bu ölkədə qədim şifahi xalq yaradıcılığı ənənələri bazasında sanskrit ədəbiyyatının abidəsi sayılan “Pançantra”nın yarandığını söyləmişlər. Qədim toplu kimi dəyərləndirilən “Pançantra” ədəbiyyatın birinci hissəsi və uşaqlar, gənclər üçün əxlaqi dəyərləri özündə ehtiva edən sənət abidəsi adlandırılmışdır.

Dünya uşaq ədəbiyyatının beşiyinin Hindistana aid edilməsi təsadüfi deyildir. Sanskritcə “Beş kitab” mənasını verən və təqribən III-IV əsrlərin qədim sanskrit ədəbiyyatı nümunəsi kimi dəyərləndirilən “Pançantra”da Vişnu Şarmanın məsum gənc şahzadələrə dair toplu və gənc oxucular tərəfindən əxlaqi ədəbiyyat olması kimi faktlar onun uşaq ədəbiyyatı sırasında birincilər sırasında dayandığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Lakin uşaq ədəbiyyatının adının XIX əsrin ortalarında ədəbiyyat tarixinin səhifələrinə həkk edildiyini söyləyənlər mühakiməsində yanılırlar. Bu, hipoteza kimi də səslənir.

Belə bir nəticəni də qeyd etmək istərdik ki, erkən uşaq ədəbiyyatı dildən-dilə, ağızdan-ağıza gəzən, nəsil-dən-nəslə ötürülən şifahi söyləmələr, şeirlər bir qayda olaraq uşaqların təlim-tərbiyəsi, onların əyləndirilməsi üçün işlədilmişdir. Bu da bir

həqiqətdir ki, uşaqlıq konseptinin inkişafı ilə əlaqədar XVII əsrdə uşaq ədəbiyyatı müstəqil ədəbiyyat kimi formalaşmağa başlamışdır.

Bütövlükdə, uşaq ədəbiyyatının tarixi inkişaf istiqamətləri ölkədə baş verən ictimai-siyasi həyat gerçəkliklərinin və siyasətin təsiri ilə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsa da, uşaqlar üçün yazılmış bədii sənət nümunələrində onların ideya-bədii xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmışdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının tarixini, inkişaf mərhələlərini, istiqamətlərini, eləcə də bu ədəbiyyata yanaşmaların hansı səviyyədə aparıldığını araşdırarkən bu məsələlərlə bağlı bəzi vacib və aktual görünən məsələlərə münasibətimizi bildirmək istərdik. Əvvəla, qeyd edək ki, uşaq ədəbiyyatının universitet və kolleclərin ingilis dili departamentində fənn kimi tədrisinə ilkin olaraq 1980-1990-cı illərdə başlanılmışdır. Lakin həmin vaxta qədər bu fənn yalnız orta məktəblərdə tədris olunurdu. Uşaq ədəbiyyatının tarixinə dair bir çox araşdırmaların müəllifləri və uşaq ədəbiyyatı antologiyalarının tərtibçiləri olan Yulia L.Mikenberq (Julia L.Mickenberg) və Linn Vallonenin (Lynne Vallone) “Uşaq ədəbiyyatının Oksford dərsliyi”nə (“The Oxford Handbook of Children’s Literature”) yazdığı Ön sözdə oxuyuruq: *“Milli ədəbiyyatların antologiyaları (məsələn, “Northon Anthology of American Literature”) hələ də uşaq ədəbiyyatını demək olar ki, qəbul etmir. Əgər onlar “Balaca qadınlar”, yaxud “Haklberi Finnin macərələri” romanlarını bu antologiyalara daxil edirsə, onlar Beverli Lyon Klarkın (Beverly Lyon Clerk) “Uşaq ədəbiyyatı: Amerikada uşaq ədəbiyyatının mədəni konstruksiyası” (“Kiddie Literature: The Cultural Construction of Children’s Literature in America”, 2003) adlı kitabında müzakirə etdiyi kimi bu əsərlərə daha “uşaq ədəbiyyatı” yarlığı yapışdırmır, onlar hələ də Böyüklər üçün kitablar kontekstində bu ədəbiyyatı nəsə oksimoron (Oxymoron – iki yunan sözünün birləşməsindən yaranmışdır, “iti”, “sərt” və “qaraqabaq, darıxdırıcı” mənalarını ifadə edir; bu, elə bir ritorik şəxsiyyətdir ki, bir-birinə zidd olan xüsusiyyətləri özündə təcəssüm etdirir) məsələ kimi nəzərdən keçirirlər. Hətta uşaq ədəbiyyatının ədəbiyyat tarixi çəvrəsində janr kimi tanınması, yaxud qəbul edilməsi onun bir janr kimi təsnifatına rəvac vermişdir; yaxınlarda nəşr olunacaq “Amerikan romanının Kembriç tarixi” (“Cambridge History of American Novel”) adlı kitabına, məsələn, “uşaq*

romanı” (“the Children’s Novel”) *sərlövhəli yalnız bir fəsil daxil edilmişdir. Hətta elə bil ki, kitab uşaq ədəbiyyatını böyüklər üçün romanların özünəməxsus müxtəlifliyi kimi təqdim edir*” [137, s.7].

İstər-istəməz uşaq ədəbiyyatının böyüklərin ədəbiyyatının bir janrı kimi təqdim edilməsi müəyyən mənada çoxsaylı suallar yaradır. Lakin bu məsələ bizim üçün bir qədər qərribə görünsə də, fakt və mühakimələrin bu cür qoyuluşu oxucu düşüncəsində bir növ “yeni ideya” yaradır. Fikrimizcə, uşaq ədəbiyyatının ümumi ədəbiyyatın bir janrı kimi yox, ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Lakin tarixi təcrübə, xüsusilə Böyük Britaniyada uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapması ədəbi düşüncə tarixində bu ədəbiyyatın müstəqil ədəbiyyat kimi ümumi ədəbiyyatın tərəf müqabili olduğunu da sübuta yetirir.

Britaniyada uşaq ədəbiyyatının inkişaf yollarının ümumi konturları haqqında Britaniya kitabxanasında qorunub saxlanılan əsərlərin aşağıdakı təsnifatına diqqət yetirək:

- XVII əsr Britaniya uşaq ədəbiyyatı;
- XVIII əsr Britaniya uşaq ədəbiyyatı;
- XIX əsr Britaniya uşaq ədəbiyyatı;
- XX əsr Britaniya uşaq ədəbiyyatı.

Əlbəttə, bu sistemi müəyyən qədər kataloq sistemi də adlandırmaq olar. Kitabxananın elmi işçi qrupu daha iki ad altında uşaq kitablarının aşağıdakı sistemini də təqdim etmişdir:

- Nağillər;
- Tarixi uşaq kitablarının qalereyası.

Göründüyü kimi, hər bir ədəbiyyatın, o cümlədən uşaq ədəbiyyatının sistemli kataloqu həm oxucuların, həm də tədqiqatçı alimlərin mövzunu diqqətlə öyrənməsi üçün müəyyən qədər bələdçi rolunu oynayır.

Kaliforniya Universitetinin dekanı, ədəbiyyat üzrə tanınmış professor Set Lerer (Seth Lerer, 1955) “Uşaq ədəbiyyatı: Ezopdan Harri Poterə qədər oxu tarixi” adlı kitabında yazır: “*Uşaq ədəbiyyatının tarixi uşaqlığın tarixindən ayrılmazdır, çünki uşaq onun öyrəndiyi, eşitdiyi mətnlərdən və nağillərdən yaranmış və özü də sonralar*

onları başqalarına ötürmüşdür” [131, s.1].

Tədqiqatçı kitabında uşaq ədəbiyyatının tarixi məsələsinə toxunaraq onu da əlavə edir ki, *“mənim yazdığım tarix qavradığım tarixdir və ola bilsin ki, öz tənqidi mövqeyimin nümayiş etdirilməsinin ən yaxşı yolu bu tarixi elə uşaq kitablarının kontekstində axtarmaqdır” [131, s.2].*

Müəllifin son mühakiməsi daha obyektiv və inandırıcıdır. Ona görə ki, müasir oxucu da, araşdırıcı da əsasən, yazılı mənbəni, kitabı, nə qədər qərribə də olsa, danılmaz, uydurulmamış mətn kimi qəbul edir və ona inanır. Bu baxımdan Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixi haqqında yazılan araşdırmaların hər birində ayrı-ayrı müəllif konsepsiyaları təbii ki, yuvarlaqlaşdırılan, yaxud ümumiləşdirilən ədəbi tarixin bir-birinə yaxın olduğu nəticəsini ortaya qoyur.

Britaniya uşaq ədəbiyyatı, onun tarixi və yaradıcı şəxsiyyətləri haqqında dinamik, elmi dildə mühakimələrini açıqlayan ingilis uşaq ədəbiyyatı üzrə Britaniyanın Kardiff Universitetinin (Cardiff University) təqaüddə olan əməkdar professoru Piter Hant (Peter Hant, 1945) 1994-cü ildə Oksford Universitetinin nəşriyyat evində “Uşaq ədəbiyyatına giriş” (“An Introduction to Children’s Literature”) adlı kitabında uşaq ədəbiyyatının yaranması tarixi, inkişaf mərhələləri, ayrı-ayrı yazıçılar və onların əsərləri, ədəbiyyatın janrlarına yanaşma üsulları haqqında müəyyən mühakimələrini bölüşmüşdür.

Beləliklə, araşdırmasının dördü üçün uşaq ədəbiyyatının tarixinə, inkişaf istiqamətlərinə həsr edən müəllif təsnifatını aşağıdakı şəkildə təqdim etmişdir:

1. Tarix və tarixlər;
2. Uşaq ədəbiyyatının erkən tarixi;
3. Yetkinlik dövrü, 1860-1920-ci illər;
4. Uzun fasilə, 1920-1939-cu illər;
5. Bərabər münasibətlər: 1940-cı ildən müasir dövrdək.

Bu isə hər şeydən əvvəl, Britaniya uşaq ədəbiyyatının ümumi cərəyanları, habelə Britaniyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrin, texnoloji dəyişikliklərin cərəyan etdiyi zamanda – xüsusilə XIX əsrin ikinci yarısında uşaq ədəbiyyatına olan ictimai marağın artdığını söyləməyə zəmin yaradır. Müəllif yazır: *“Uşaqların kitab*

mütaliəsində həm orta sinfin “mötəbər” kitab bazarında – 1875-ci ildə Rutlic (Routledge) nəşriyyat evinin 1.000 uşaq kitabının kataloqunun, həm də aşağı təbəqəyə bir penniyə (ingilis pul vahidi) satılan kataloqun kasıb oxucusu var idi. Bu dövr 1860-cı ildən I Dünya müharibəsi başlananadək bir neçə dramatik sosial və siyasi növbələşmənin şahidi oldu. Ailələr azsaylı və daha möhkəm oldu, əsas bədii hərəkətlər, məsələn, prerafaeletlər (XIX əsrin ortalarında erkən intibah (Rafaelə qədər olan dövrün) incəsənətini təqlid etmiş ingilis rəssamları – S.Ə.) hərəkəti – Viktoriya dövrünün utilitarizmi (“faydanı”, “mənfəəti” əxlaqın əsası hesab dən burjua əxlaq nəzəriyyəsi – S.Ə.) ilə paralellik təşkil edən fentezi janrının venasına daxil olub qanuniləşdi. Özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatan imperiya (Britaniya imperiyası – S.Ə.) bir qədər az da olsa, öz əminliyini hiss etməyə başladı və bu cəmiyyətdə qadınların mövqeyi güclə sezilən dərəcədə dəyişdi. “Hoe Cylinder Press” adlı nəşriyyat evində 1860-cı illərdə kitabların satış qiyməti bir az ucuzlaşmağa başladı, üz qabığı kartonda, 1870-ci illərdə çox da baha olmayan üz qabığı yumşaq vərəqdən hazırlanmış kitablar çap olundu” [119, s.201].

Kitabının Ön sözündə uşaq ədəbiyyatına dair “o nədir, ondan necə istifadə edirlər, biz ona necə münasibət göstərməliyik və onun öyrənilməsi necə inkişaf yolu keçmişdir” kimi sualların cavab axtarışına çıxan müəllif ayrı-ayrı dövrlərdə, xüsusilə kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə mürəkkəb ictimai-siyasi kontekstdən çıxış edərək uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqədar həmin sualları cavablandırmağa çalışmış və əsasən öz alim mövqeyini ifadə etmişdir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin öyrənilib araşdırılmasında uşaq ədəbiyyatına dair ədəbi-tənqidi əsərlərin, uşaq ədəbi tənqidinin əlahiddə yeri vardır. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, uşaq ədəbiyyatının öyrənilməsi, tədqiqat xarakterli elmi araşdırmaların aparılması XX əsrin yarısından bir qədər əvvəlki onilliklərdə başlamışdır. Bu zaman kəsiyində F.C.Harvey-Dartonun “İngiltərədə uşaq kitabları: Sosial həyatın beş əsri” (F.J.Harvey Darton. Children’s Books in England. Five Centuries of Socia Life, 1932), eləcə də “Paul Hazardın kitabları, uşaqlar və insanlar” (bu kitab ilk dəfə fransız dilində nəşr olunmuşdur; Paul Hazard Books. Children, and Men, 1944) adlı kitablarında uşaq ədəbiyyatı daha geniş mədəni

kontekstdə araşdırılmış, bu ədəbiyyatın səciyyəvi xüsusiyyətləri və inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsinə cəhd göstərilmişdir. Lakin ədəbiyyat məsələlərinin araşdırılması çevrəsində 1970-ci illərdə uşaq ədəbiyyatının əhəmiyyətli dayaq nöqtəsini tapdığını söyləmək daha düzgün və ədalətli olardı. Bu baxımdan Britaniyada uşaq ədəbiyyatı məsələlərinə həsr olunmuş jurnalların məhz 1970-ci illərdə çap olunmağa başlanması faktı da söylənilənlərin təsdiqi sayıla bilər. Britaniyada 1970-ci ildə çap edilən “Signal” (“Signal”) jurnalı elə o vaxtdan uşaq ədəbiyyatının ayrı-ayrı problemləri haqqında esse, rəy və elmi məqalələri öz səhifələrində oxucuları ilə bölüşmüşdür.

Beləliklə, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin əsasən XVIII yüzillikdə ədəbiyyat tarixinin səhnəsinə gəlmiş söylənilsə də, kitab şəklində çap olunan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin həm uşaqları əyləndirmək, həm də onlarda böyüklərin – valideynlərin görmək istədiyi hərəkət və vərdişləri təlqin etmək, öyrətmək məqsədi daşmışdır. Britaniya uşaq ədəbiyyatının əsasən iki mərhələsi olmuşdur. Bu mərhələ uşaq ədəbiyyatı tənqidi fikrində “qızıl dövrlər” (“Golden Ages”) adlandırılmışdır.

Lakin müasir Britaniya uşaq ədəbiyyatının həm təşəkkül, həm də son mərhələsinin də bu dövrləşdirmə sistemində daxil edilməsi əslində bu ədəbiyyatın dörd mərhələsi olduğunu söyləməyə zəmin yaradır. Beləliklə, nəzərdə tutulan həmin dörd mərhələni aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Birinci mərhələ: Britaniya uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü (XV-XVIII əsrlər);

İkinci mərhələ: 1860-1930-cu illərdə yaranan uşaq ədəbiyyatı;

Üçüncü mərhələ: 1960-1970-ci illər arasında yaranan ədəbiyyat;

Dördüncü mərhələ: 1980-ci illərdən son illərədək yazılan uşaq ədəbiyyatı.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının ümumi təsnifatından danışarkən hələ XVII əsrdə (eləcə də bu əsrdən müəyyən qədər əvvəlki dövrlərdə bir çox uşaq şeirlərinin yarandığı, məcmuələrdə təqdim olunduğu və qeydiyyatdan keçdiyini də unutmaz) birbaşa uşaqlar üçün ünvanlanmayan maraqlı və cəzbedici nəşrlərin də olduğunu qeyd etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Bu kimi kitablarda Nataniel Krauçun (Nathaniel Crouch, 1632 – 1725) “Qış axşamı əyləncələri” (“Winter Evening

Entertainments”, 1687) adlı kitabının ən erkən uşaq kitabı olduğu müəyyən edilmişdir. 1670-ci illərdən başlayaraq çap olunan uşaq kitabları daha çox təlim xarakterli (imla kitabları, məktəblilər üçün dərsliklər, bələdçi kitabları) idi, bu kitablarda daha çox dini ayinlər və onların yerinə yetirilməsi məsələləri açıq-aydın təlqin olunurdu. Daha doğrusu, uşaqlar üçün dini kitabların nəşri puritanlar, o cümlədən Con Bunyan (John Bunyan), Ceyms Ceynuey (James Janeway) tərəfindən uşaq auditoriyasına təqdim olunmuşdu.

XVIII yüzilliyin birinci yarısında Britaniya uşaq ədəbiyyatı nümunələri daha çox dini, habelə öyrədici xarakter daşmışdır. Lakin bununla belə qeyd etdiyimiz dövrdə bir qisim ədəbi-bədii sənət əsərləri uşaqların təlim-tərbiyəsində onların təbiətə, canlı aləmə sevgi hissləri aşılması, onlarda insanlıq üçün şərəf sayılan səmimiyyət və qarşılıqlı hörmət duyğularının təlqin olunması məqsədi ilə yazılmışdır.

XVIII əsrin sonlarında Britaniyada uşaq ədəbiyyatının nəşr sənayesinin müstəqil fəaliyyət göstərən bir hissəsinə çevrildiyini qeyd edən Nyukasl Universitetinin professoru M.O.Qrenbi (M.O.Grenby) həmin dövrdə Londonda, eləcə də regional mərkəzlərdə, o cümlədən Edinburq, York və Nyukaslda hər il təxminən 50-yə qədər uşaq kitablarının nəşr olunduğunu yazır [114].

Əslində Britaniya uşaq ədəbiyyatının XVIII əsrin ikinci yarısından kitab ticarətinin əsas qollarından birinə çevrildiyi isə orta ingilis təbəqəsinin sayca artdığı, yeni təhsil nəzəriyyələrinin təsiri, eləcə də cəmiyyətdə uşaqlara münasibətin dəyişdiyi, eləcə də kitab çapında texniki inkişaf və digər məsələlərlə izah edilə bilər.

Ceyms Ceynueyin “Uşaqlara töhfə” (“A Token for Children”, 1671-1672) adlı kitabı ölüm yatağında olan uşaqların tez-tez işlətdiyi günahları haqqında təsvir xarakterli hekayələri qələmə alınmışdır. Təxminən 1712-ci ildə nəşr olunduğu güman edilən “Balaca uşaqlar üçün balaca kitab” (“A Little Book for Little Children”), eləcə də “Üç yüz heyvanın təsviri” (“A Description of Three Hundred Animals”, 1730) kimi nəşrlərin birincisində açıq-aydın şəkildə dini təlimlər, ikincisində isə heyvanat aləminin möcüzələri barədə verilən materiallar o dövrün daha çox sevilən mövzuları hesab edilirdi.

Meri Kuperin (Mary Cooper, d. August 5, 1761) ikicildlik “Tomi Sambın gözəl

nəğmə kitabı” (“Tommy Thumb’s Pretty Song Book”, 1744), XVIII əsrin birinci yarısında uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş “Məə, məə, qara qoyun” (“Bah, Bah, a Black Sheep”), “London körpüsü dağılır” (“London Bridge is Falling Down”), “Altı quruşun nəğməsini oxu” (“Sing a Song of Sixpence”) və sair kimi klassik şeirlərin ilk versiyalarını özündə cəmləşdirən ilk uşaq şeirləri toplusu Britaniya uşaq ədəbiyyatının klassik seçmələri hesab edilir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixində “uşaq ədəbiyyatının atası” (“the father of children’s literature”) adına layiq görülən Con Nyuberinin (John Newbery, 1713-1767) “Balaca sahib Tomminin və gözəl xanım Pollinin təlim və əyləncəsi üçün nəzərdə tutulmuş kiçik gözəl cib kitabçası” (“A Little Pretty Pocket-Book Intended for the Instruction and Amusement of Little Master Tommy and Pretty Miss Polly”, c.1744) adlı rəngli kitabı ən yaxşı və ilk nəşr kimi yüksək dəyərləndirilmişdir.

Con Nyuberi həm də ilk uşaq dövrü mətbuatının yaradılmasında böyük xidmətlər göstərmiş, o cümlədən “Liliput jurnalı”nın (“The Lilliputian Magazine”, 1751-1752) nəşrinə nail olmuşdur. Onun ədəbi-bədii yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Kiçik xeyrixah evdar xanımın hekayəsi” (“The History of Little Goody Two-Shoes”, 1765) adlı məşhur əsəri ilk uşaq romanı adlandırılmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Britaniya uşaq şeirlərinin toplusu halında nəşrləri vüsət almış, hətta bu kimi nəşrlərin dünyanın bir sıra ölkələrinə yayılması prosesinə start verilmişdir. Həmin nəşrlər sırasında Robert Çambersin (Robert Chambers) “Şotlandiyanın məşhur şeirləri” (“Popular Rhymes of Scotland”) adlı kitabının 1826-cı il nəşri bu baxımdan daha populyar olmuşdur. Eləcə də “Ana Qazın melodiyları” (“Mother Goose Melodies”) adlı şeirlər kitabının 1833-cü il nəşrinin Birləşmiş Ştatlarda yayılması söylənilənləri bir daha təsdiq edir. XIX əsrin ilk onilliklərində nəşr olunan şeir kitablarında orijinal mətnlərlə yanaşı həmin şeirlərin müəlliflərinin kimliyi göstərilmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında nəşrlər sırasında uşaq şeirləri üstünlük təşkil etmişdir. Bunun səbəbi isə uşaqların şeirə olan hədsiz marağı ilə müəyyənləşdirilir. 1842-ci ildə çap olunan “İngiltərənin uşaq şeirləri” (“The Nursery Rhymes of England”) adlı şeirlər kitabı, eləcə də “Məşhur uşaq şeirləri və nağılları” (“Popular Rhymes and Tales”),

Ceyms Orçard Halliuellin (James Orchard Halliwell, 1820-1889) uşaq ədəbiyyatının, xüsusilə şeirlərin çox vacib və əhəmiyyətli akademik nəşr topluları kimi Britaniya uşaq ədəbiyyatı tənqidində xüsusi yeri ilə seçilmişdir. Adını çəkdiyimiz uşaq əsərlərinin toplayıcısı şeirləri, habelə hekayələrin tarixini, yaxud qədim şeirlər, tonqal ətrafında söylənilən hekayələr, oyun şeirləri, əlifba şeirləri, tapmacalar, təbiət şeirləri, məkan və ailələr, adət və ənənələr, laylaları ayrı-ayrı bölmələrdə təqdim edərək uşaq folklorunun bir növ tarixi yoluna ekskurs etdiyini balaca oxucuları ilə bölüşmüşdür.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının əhatəli öyrənilməsində Sabina Barinq-Qouldun (Sabine Baring-Gould) 1895-ci ildə nəşr etdirdiyi “Uşaq nəğmələri kitabı” (“A Book of Nursery Songs”), eləcə də peşəkar antropoloq Əndru Lənqin (Andrew Lang, 1844-1912) 1897-ci ilə aid edilən “Uşaq şeirləri kitabı” (“The Nursery Rhyme Book”) və bütövlükdə XIX əsrdə çap olunmuş bir çox əsərlər uşaq ədəbiyyatının yayılmasında ciddi dönüş və irəliləyiş olduğundan xəbər verir.

Britaniya uşaq şeir və mahnılarının toplayıcıları İona və Piter Opi nəşrlərinə yazdıqları qeydlərində həmin şeir və mahnıların əksəriyyətinin 1600-cü ildən sonrakı illərə aid olduğunu göstərmişlər. Bioqraf yazıçı Piter Akroyd (Peter Ackroyd, 1949) “London. Qısa bioqrafiya” adlı romanında İona və Piter Opin toplularına daxil edilmiş bir qisim şeirlərin bu və ya digər müharibəyə, yaxud siyasi məsələlərə, onların digər qisminin isə Londonda vəqə olmuş tarixi gerçəklik və hadisələrə həsr olunduğunu vurğulayır [93, s.537].

XVIII əsrdə Londonda nəşr olunmuş yazı qaydaları dərslərinə daxil edilmiş “Dəniz ilbizi satan qız varıydı və biz ikimiz şəhəri dolaşırdıq” (“O was an Oyster Girl, and We Went about Town”) adlı şeir və diqqəti çəkən çoxsaylı şeir, nəğmə Londonun, İngiltərənin ayrı-ayrı guşələrində sirli-sehrli uşaq dünyasında dərin iz buraxan tarixi hadisələrdən bəhs edir. Bu kimi uşaq şeirləri sırasında “Mən London körpüsünün üstü ilə gedəndə” (“As I was Going o’er London Bridge”) misrası ilə başlanan şeir və London silsiləsinə daxil olan “Portağallar və limonlar” (“Oranges and Lemons”) adlı məşhur uşaq şeirində Londonun gizli hadisə və gerçəkliyinin poetik təcəssümünə rast gəlirik.

Uşaqların məşəqqətli və ağır həyatının unudulmayan anlarını şeirlərin,

nəğmələrin misra və melodiylarında səsləndirilməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “London körpüsü” ən qədim və çoxlarına az-çox məlum olan sirli-sehrli şeir, nəğmə kimi tanınır. Britaniya uşaq əsərlərinin tərtibçiləri (məsələn, İona və Piter Opi (Iona and Peter Opie) həmin şeirdə təsvir edilən London körpüsünün dəfələrlə sökülüb-dağıldığını qeyd edərək bu fəlakətin qarşısını almaq üçün uşaqların qurban verildiyini hipoteza kimi irəli sürmüşdür.

Uşaq ədəbi-tənqidi fikrində uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin arxasında həm ictimai-siyasi və tarixi hadisələrin unudulmaz məqamlarına, həm də qədim və orta əsrlər dövründə ağır həyat keçirən uşaqların taleyinə dair ədəbiyyat nümunələri, xüsusilə uşaq folklorunda geniş yayılan şeirlərin yazıldığı müəyyənləşdirilmişdir. Ədəbiyyatşünas Şahin Xəlilli “Britaniya uşaq ədəbiyyatı və onun Azərbaycanda öyrənilməsi” adlı araşdırmasında bu məsələyə toxunaraq yazır: “*XVII əsrin 71-ci ilində yazıya alındığı qeyd olunan Ceyms Ceynueyin (James Janeway) “Uşaqlara töhfə: bəzi cavan uşaqlara müqəddəs, nümunəvi ömürlərinin və şən ölümlərinin dəqiq yazıya alınma hesabatı” (“A Token for Children Being an Exact Account of the Conversion, Holy and Exemplary Lives and Joyful Deaths of Several Young Children”, London, 1676) uşaq ölümü haqqında aydın təsəvvür yaratmaq və bu ölümün insanlıq üçün böyük faciə olduğunu göstərmək məqsədi ilə yazılmışdır. Bu kitab ilk nəşrindən sonra iki yüz ildən çox Böyük Britaniya və Amerikada çapdan kənarlaşdırılmış, uşaq ölümü səhnələrinin imitasiyalarının kraliça Viktoriya erasına (1837-1901-ci illər) daxil olması ilə nəticələnmişdir (Mickenberg, 2011, s.15)” [33, s.63-64].*

İngiltərədə uşaqların ağır həyatı, eləcə də kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə dörd-beş yaşlarında olan uşaqların bacatəmizləyənlər kimi ağır işlərə cəlb edilməsi, təbii ki, erkən yaşlarından onları ölümün girdabına çəkmişdir. Britaniya şairi Uilyam Bleykin (William Blake, 1757-1827) uşaqlara həsr etdiyi “Məsumluq nəğmələri” (“Songs of Innocence”) silsiləsinə daxil olan şeirlərində dözülməz uşaq həyatının gerçəklikləri poetik təcəssümünü tapmışdır.

İngiltərədə, paytaxt Londonda uşaqların ağır və üzüntülü, həm də çoxlarını heyrətə gətirə biləcək həyat gerçəkliyinin unudulmaz anları Piter Akroydun “London. Qısa bioqrafiya” adlı tarixi romanının “Oğlanlar və qızlar oynamağa çıxırlar” (“Boys

and Girls Come out to Play”) adlı 46-cı fəslində realist, bədii lövhələrlə qələmə alınmışdır. Həmin fəsildə Böyük Britaniyanın dövlət xadimi, baş naziri, tarixi və bioqrafik romanlarına görə 1953-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülmüş Uinston Çörçillə (Winston Churchill, 1874-1965) bağlı əhvalat aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir: *“Uinston Çörçill Dauninq küçəsindəki rezidensiyadan çıxanda həyətdə bir oğlanla rastlaşır və ondan fit çalmamağı xahiş edir, əvəzində uşaq cavab verir:*

– Mən niyə fit çalmamalıyam? Xoşun gəlmirsə, qulaqlarını bağla, – deyir” [93, s.539].

Londonun küçə qışqırıqları, yaxud Britaniyanın baş nazirinin qarşılaşdığı bu hadisə dövrün təsadüfi faktı olmaya da bilər. Lakin müasir günlərə qədər gəlib çatan Britaniya nəğmələrinin, balladalarının folklor şeiri bazasında yazıldığını söyləyənlər də fikirlərində yanılırlar. Hər dövrün müasirləşən nəğmələrində müəyyən qədər də olsa, tarixi hadisə və reallıqların izlərini müəyyənləşdirmək tədqiqatçıların üzərinə düşür.

Tədqiqatçı və yazıçı Piter Akroyd qeyd edirdi ki, bir az qorxunc və təhlükəli hadisələrdən bəhs edən şeirlərin, tapmacaların uşaqlara öyrədilməsinin əsas səbəblərindən biri də çətin vəziyyətə, mühitə düşən uşaqlara həmin vəziyyətdən çıxmağı öyrətməkdir [93, s. 539].

Rus yazıçısı Lev Tolstoyun (1828-1910) 1860-cı ildə Londonda olduğunu qeyd edən bioqraf-yazıçı Piter Akroydun ədibin səfər təəssüratlarından gətirdiyi sitata diqqət yetirək: *“Parıltılı gözləri və mələkə sifətləri olan üst-başı cır-cındır bu uşaqlara baxanda elə bil suda boğulanları görüb dəhşətə gəlirdim. Bəs bu uşaqları necə xilas etməli? Onlardan birinci hansını xilas etməli? Axı, boğulan ən əziz şey – uşaqların mənəvi başlanğıcıdır”* [93, s. 546-547].

Onu da qeyd edək ki, rus şairi və mütərcimi Samuil Marşak Britaniya uşaq folkloru – poeziyasından rus dilinə etdiyi klassik tərcümələrin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. XX əsrin 20-ci illərində İngiltərədə – London Universitetində təhsil alan şair həmin illərdə uşaq folkloru ilə tanış olmuş, sonralar bu qaynaqlardan yaranmış uşaq şeirlərinin sehr-cazibəsindən çıxma bilməmiş, həmin şeirlərin klassik tərcümələrini yaratmışdır. Yazılarının birində “bu şən və mürəkkəb, müəmmalı xalq nəğmələrinin

demək olar ki, tərcüməsinin mümkün olmadığını” xatırladan Samuil Marşak yazırdı: *“Sonralar həmin şeirlərin çoxunun rus dilində yeni cilasını yaratmaq uşaq vaxtlarımdan rus uşaq folklorunu öyrənib sevdiyimdən irəli gəlmişdir...”* [82, s. 300]

Britaniya uşaq folklor nümunələrinin klassik tərcümələri Azərbaycan dilində demək olar ki, azsaylıdır. Ali məktəblərimizdə Uşaq ədəbiyyatı fənninin tədrisində dünya, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatının, xüsusilə uşaq şeirlərinin tərcüməsi ilə yanaşı, yuxarıda qeyd etdiyimiz ictimai-siyasi hadisələrin müəyyən qədər iz və gizlinlərini özündə ehtiva edən həqiqətlərin öyrənilməsi və təhlil edilməsi vacibdir.

Müəyyən dövrlərdə uşaqların istər məktəbdə, istərsə də ictimai həyatda yaddaşlarda və xronikalarda qalan müəyyən məqamlara da münasibətimizi ifadə etməyi vacib hesab edirik. Əvvəla, azyaşlı uşaqların siqaret çəkməsinə qadağa qoyulması bir aksiomadır. Lakin ingilis yazarı R.C.Anstedin (R.J.Unstead) 1975-ci ildə Londonda “Tarixə baxarkən” seriyası ilə nəşr etdirdiyi “Tüdorlar və Stüartlar” (“Tudors and Stuart”) adlı kitabındakı belə bir mühakiməyə diqqət yetirək. O yazırdı: *“Kraliça Yelizavetanın hakimiyyəti dövrünə qədər İngiltərədə qəlyan, yaxud siqaret çəkilmirdi. Lakin Ser Valter Raleyin (Sir Walter Raleigh, 1554-1618) Yeni dünyaya (Amerikaya – S.Ə.) uzun çəkən səyahəti ilə ölkəyə tütün gətirildi... Söyləyirlər ki, hətta məktəb müəllimləri uşaqlara qəlyan çəkib burunlarından tüstü buraxmağın sirrini öyrədirdilər”* [163, s.38].

Təbii ki, müasir sivil dünyada məktəb uşaqlarına siqaret, yaxud qəlyan çəkilməsi kimi insan sağlamlığına ciddi zərər gətirən pis vərdişlərin öyrədilməsi nə qədər gülünc görünsə də, bir vaxtlar – xüsusilə kraliça I Yelizaveta dövründə belə bir vərdişin öyrədilməsi, yaxud təlqin edilməsini fərziyyə, yaxud uydurma olduğunu söyləyənlər də ola bilər. Lakin belə bir acı həqiqət uydurmadan çox fakt kimi tarixi xronikada təsadüfən söylənilməmişdir.

XVI əsrdə, xüsusilə Stüartlar dövründə (Stuart Times, 1603-1714) isə İngiltərədə, xüsusilə Londonda 1665-1666-cı illərdə Böyük vəba xəstəliyi minlərlə insanların, o cümlədən uşaqların ölüm hökmünü oxumuşdur. Eləcə də 1666-cı ildə Londonda baş verən Böyük yanğın böyük fəlakətlər törətmişdir.

Uşaqların həyatına, onların təhsilinə və ədəbiyyata marağına gəlincə, bir neçə

məqama toxunmağı vacib hesab edirik. Hətta uşaqların çağalığ dövründə onların yüngül kətanla bələnib çox vaxt otağın divarları üstünə qoyulması dəb halını almışdı. O dövrün adamları belə hesab edirdi ki, belə olan halda çağaların sümüyünün həm düz, həm möhkəm olması ehtimalı güclü olur. İkinci bir tərəfdən isə, çağanın döşəməyə qoyulmaması onların siçovullara yem olmaqdan xilas etmiş olur [185].

Stüartlar dövründə uşaqların böyük adamlar kimi paltar geyinməsi, xüsusilə oğlanların başlarında lələkli şlyapalarda gəzməsi, heç şübhəsiz ki, bu dövrdə dünyanın bir sıra ölkələrində olduğu kimi İngiltərədə də təhsilə, elmə və ədəbiyyata demək olar ki, çox az maraq göstərildiyindən xəbər verir. Hətta əksər uşaqlar məktəbə belə getmirdilər. Uşaqların valideynlərinə təzim etməsi, xüsusilə ataların onları yeri gələndə cəzalandırması adət halını almışdı. Yalnız varlı, imkanlı valideynlərin uşaqlarının “Qrammatika məktəbləri”nə (“Grammar Schools”) getməsi ənənəsi bu dövrdə də davam etmişdir. Müqəddəs Pavel kilsəsinə (St.Paul’s Cathedral) yaxın dar Paternoster Row adlı küçədə kitab almaq mümkün idi. Bu kitablar çox baha, həm də nadir tapıntı idi. Oğlanların az sayda dərs kitabları olurdu və onların dərslərinin çoxu müəllimləri tərəfindən əzbərlədilirdi [163, s.88].

İngiltərədə, bütövlükdə isə, Britaniyada uşaq ədəbiyyatından söhbət açarkən onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, Renessans dövründə belə uşaqların, xüsusilə qızların məktəblərdə təhsil almasına qadağa qoyulmuşdu. Uilyam Şekspirin bioqrafiyası haqqında arxiv materialları və tarixi sənədlər əsasında romanın müəllifi Piter Akroyd yazır: “... həmin dövrdə İngiltərədə qadın cinsindən olanların 90 faizi savadsız idi. Tez-tez belə fərz edilirdi ki, Şekspirin iki qız övladı da savadsız olmuşdur, beləliklə, biz onun yazdığı bir sözü belə oxumağı bacarmayan qadınlarla əhatə olunmuş dünyasında dahi dramaturqun kinayəsi ilə üzbəüz dayanırıq” [93, s.84].

Uilyam Şekspirin məktəb illərində onun Britaniya, ələlxüsus, Roma, yunan mif dünyası ilə yaxından tanış olduğunu qeyd edən tədqiqatçılar, bioqraf yazıçılar da bu və ya digər şəkildə fikrinin təsdiqini yaratmağa cəhd göstərmişlər. Məlum olur ki, gələcəyin dahi dramaturqu Stratfordda təhsil aldığı Kral məktəbinin üçüncü sinfində eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşayıb yaradan qədim yunan təmsilçisi, antik dövrə şamil edilən təmsillərin yeganə müəllifi Ezopun latın dilinə edilmiş tərcümələrini oxumuş,

“Şir və siçan”, “Qarışqa və milçək”, borc aldığı lələklərlə uçan qarğa haqqında hekayələri dönə-dönə oxumaqdan həzz almışdır. Hətta dramaturqun pyeslərində qeyd olunan klassik təmsillərə təxminən iyirmi üç sayda istinad verildiyini vurğulayan [93, s.56] Piter Akroyd, Uilyam Şekspirin latın şairlərindən Virgil, Horatsi və Ovidinin əsərlərini (xüsusilə onun “Metamorfoza”sını) diqqətlə öyrəndiyini diqqətə çatdırmışdır.

XVIII yüzilliyin ikinci yarısında yaşayıb yaradan ingilis nəşiri, uşaq kitablarının ilk nəşiri Meri Kuper 1744-cü ildə iki cilddən ibarət olan “Tommi Sambın gözəl nəğmə kitabı” (“Tommy Thumb’s Pretty Song Book”) adlı uşaq şeirlərinin London nəşri ədəbiyyat tarixçilərinə yaxşı məlumdur. O, Con Nyuberidən əvvəl uşaq ədəbiyyatının təbliği sahəsində 1743-1761-ci illər arasında səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu, ilk uşaq şeirləri toplusu statusunu qazanmışdır. Həmin topluda müasir dövrdə uşaqların dillər əzbərinə çevrilən “Məə, məə, qara qoyun” (“Baa, Baa, Black Sheep”), “Hikəri, dikəri dok” (“Hickary, Dickory Dock”), “London körpüsü dağılır” (“London Bridge is Falling Down”), “Altı pensin nəğməsini oxu” (“Sing a Song of Sixpence”) şeirləri ilk dəfə bu nəşrə daxil edilmişdir.

Lakin Britaniya ədəbiyyatı tarixində “uşaq ədəbiyyatının yaradıcısı” statusunun ingilis kitab nəşiri Con Nyuberiyə verilməsi təsadüfi deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, onun parlaq rəngli kağızda təxminən 1744-cü ildə nəşri çox kiçik və səliqəli hazırlanmış kitab kimi dəyərləndirilmişdir. Kitab “A Little Pretty Pocket-Book Intended for the Instruction and Amusement of Little Master Tommy and Pretty Polly” adı ilə balaca oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Ən maraqlısı budur ki, kitabın tərtibçi müəllifi Con Nyuberi oğlanlara top, qızlara isə sancaq döşəkcəsi ilə satışını reklam edərək kitabın yayımlanmasında mühüm iş görmüşdür. O, uşaq ədəbiyyatının yenilikçisi kimi tanınmışdır. Hətta 1751-1752-ci illərdə çap etdirdiyi ilk uşaq jurnalı – “Liliput jurnalı” uşaq ədəbiyyatının sevimli nəşrinə çevrilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Con Nyuberi bir nəsir kimi Britaniya yazarlarından Xristafor Smart (Christopher Smart, 1722-1771), Oliver Qoldsmit (Oliver Goldsmith, 1730-1774) və Səmuəl Consonun (Samuel Jonson, 1709-1784) əsərlərinin çapına dəstək olmuş, dövrünün ən yaxşı kitab təbliğatçısı kimi tanınmışdır. Mühüm fəaliyyəti ilə

uşaq ədəbiyyatının təbliği sahəsində səmərəli işinə görə onun adı əbədiləşdirilmiş və müasir dövrdə uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinə görə verilən mükafatlardan biri də “Nyuberi medalı” (“The Newbery Medal”) sayılır.

Culia L.Mikenberq və Linn Vallone uşaq ədəbiyyatı əsərlərinin mövzu çalarlarının və ideya-estetik dəyərlərinin bəzi məqamlarına toxunaraq yazır: *“Uşaqlığın günahsızlığı ideyası digərlərinə nisbətən yaxın zamanlara aiddir, o, romantik eranın məhsuludur”* [138, s.15]. Fransız sənət tarixçisi Filipp Ariesin (Philippe Aries) *“Uşaqlığın əsrləri: Ailə həyatının ictimai tarixi”* (“Centuries of Childhood: a Social History of Family Life”, 1962) adlı tədqiqat əsərində XVII əsrə qədər uşaqlıq məfhumu, yaxud ideyasının mövcud olmadığına qarşı çıxdığını və onun yalnız orta və yuxarı zümərənin ailələrinə mənsub olduğunu qeyd etməsi də mübahisəli görünə bilər. Fikrimizcə, uşaqlıq bütün zamanlarda kasıb, orta, eləcə də varlı ailələrdə insanlığın daha çox istək və arzularının, qayğılarının əhatəsində özünün “şahlıq” dövrünü yaşamışdır.

Şəkilli uşaq kitabçalarını uşaq ədəbiyyatının nəinki ən böyük ixtiralarından biri, eləcə də ədəbiyyatın diqqəti çəkən və gözəl “övladı” adlandırmaq olar. Uşaq ədəbiyyatının nəşr tarixi XVI əsrin ortalarında küçələrdə reklam edilib satılan illüstrasiyalı ballada və nağılların çapı ilə bağlıdır. Lakin Yan Komenskinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş 151 kiçik bölümdən ibarət *“Şəkillərdə görünən dünya”* adlı kitabı isə 1659-cu ildə Londonda *“Komenskinin görünən dünyası”* (“Comenius’s Visible World”) adı ilə nəşr olunmuş və dillərin öyrənilməsində mühüm rolu ilə seçilən sənət şedevrlərindən biri hesab edilmişdir.

Özünəxas cəhətləri ilə seçilən şəkilli uşaq kitabçalarının uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfələr, hər şeydən əvvəl ədəbi və bədii mədəniyyətin zənginləşdirilməsinə xidmət etmişdir. Kitab nəşrinin erkən tarixinə aid edilən bir çox şəkilli kitabçalar indi tarixi və ədəbi faktlar kimi Britaniya muzeyində qorunub saxlanılır. Lakin bu arealda sonrakı əsrlərdə, xüsusilə Uilyam Bleykin (William Blake, 1757-1827) çəkdiyi illüstrasiya və qravüraları, eləcə də uşaqlara həsr etdiyi şeirləri reallıqla mifologiyanın vəhdətini yaradan sənət nümunələri kimi Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixində mühüm yeri ilə seçilir.

Şəkilli kitablardan söhbət gedirsə, onu da qeyd edək ki, sonralar çapçı Edmund Evans (Edmund Evans, 1826-1905) və onun çap sexində işləyən rəssamlardan Randolf Kaldekott (Randolf Caldecott), Keyt Qrinəvey (Kate Greenaway) və Valter Kreynin (Walter Crane) çəkdiyi şəkillər uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ sayılmışdır. 1920-ci illərdə ofset litoqrafiyasının inkişafı ilə şəkilli kitabların bir növ intibah dövrü başlanmışdır. XX əsrdə Edvard Ardizzonenin (Edward Ardizzone, 1906-1975) daha çox rəngli uşaq kitablarına çəkdiyi gözəl illüstrasiyaları bu sahədə mühüm addımlar olmuşdur.

Britaniyada böyüklər üçün yazılan ədəbiyyatdan daha çox oxunan uşaq ədəbiyyatının növləri sırasında şəkilli kitablar, komikslər, komik səhifə və hekayələrdən hazırlanmış jurnal, pop-aplar (açılarda şəkilləri dik yuxarı çıxan səhifələrdən ibarət olan kitabçalar), muvabllar (mətnin gizlədilmiş elementlərini, yaxud şəkildəki bir imici başqasına çevirən kitabçalar), ildə bir dəfə çap olunan məcmuələr, illüstrasiyalı hekayələr, nağıllar toplusundan ibarət antologiyalar indi uşaqları əyləndirən, diqqəti çəkən əyani vasitələrə çevrilmişdir. Uşaqların müxtəlif yaş səviyyələrinə uyğun cizgi, eləcə də bədii filmlər, televiziyanın uşaq proqramları, kompüter oyunları, radio uşaq proqramları, musiqi mətnli CD-lər, veb saytlar, uşaq jurnalları təbii ki, uşaq dünyasının daha rəngarəng və cəzbediciliyinə yeni çalar və elementləri əlavə etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Britaniyada uşaq ədəbiyyatının klassiklərindən Çarlz Kinqsleyin (Charles Kingsley, 1819-1875) “Su uşaqları” (“The Water-Babies”, 1863), Lüis Kerollun (Lewis Carroll, əsl adı Çarlz Lutvic Docson olmuşdur. Charles Lutwidge Dodgson, 1832-1898) “Alisa möcüzələr ölkəsində” (“Alice’s Adventures in Wonderland”, 1865), Meri Luiza Molsvörsün (Mary Louisa Molesworth, 1839-1921) (əslində o, uşaqlar üçün əsərlərini Ennis Qraham (Ennis Graham) təxəllüsü ilə yazmışdır) 1879-cu ildə qələmə aldığı “Qobelen (xalça) otağı” (“The Tapestry Room”), Riçard Cefferis (Richard Jefferies, 1848-1887) “Bevis” (“Bevis”, 1882) və Robert Luis Stivensonun (Robert Louis Stevenson, 1850-1894) 1883-cü ildə yazdığı “Dəfinələr adası” (“Treasure Island”) adlı əsərləri ədəbiyyat aləmində sevilib-seçilən və daha çox oxunan əsərlər olmuşdur.

XX əsrin birinci yarısında Helen Beatris Potter (Helen Beatrix Potter, 1866-1943) uşaq mövzusunda yazdığı əsərləri ilə tanınmışdır. O, 1901-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ev dovşanı Piterin nağılı” (“The Tale of Peter Rabbit”), xüsusilə “Dələ Natkinin nağılı” (“The Tale of Squirrel Nutkin”, 1903) kitabları ilə böyük uğur qazanmışdır.

1906-cı ildə Redyard Kiplinqin “Puk təpəsinin pərisi” (“Puck of Pook’s Hill”), şotland əsilli Kennet Qrahamın (Kenneth Grahame, 1859-1932) “Söyüdlərdəki külək” (“The Wind in the Willows” 1908), Qilbert Burnetin (Gilbert Burnet, 1643-1715) “Sirli bağça” (“The Secret Garden”, 1911), Hyu Loftinqin (Hugh Lofting, 1886-1947) 1907-ci ildə çap olunmuş “Doktor Dulitl” (“Dr.Dolittle”) kitabları, Eleanor Farceonun (Eleanor Farjeon, 1881-1965) “Martin Pippin alma bağında” (“Martin Pippin in the Apple Orchard”, 1921), Alan Aleksandr Milnin (Alan Alexander Milne, 1882-1956) “Vinni-Pux” (“Winnie – the – Pooh”, 1926), çoxsaylı uşaq kitablarının müəllifi Alison Uttleyin (Alison Uttley, 1884-1976) “Balaca boz dovşan” (“Little Grey Rabbit”, 1929) əsərləri onları uşaq ədəbiyyatının sevimli yazarı kimi tanıtdırmışdır.

Onu da xatırlatmaq olar ki, Artur Miçell Rənsom (Arthur Michell Ransome, 1884-1967) 1913-cü ildə rus dilini öyrənmək üçün Rusiyaya gəlmiş, 3 il keçdikdən sonra – 1916-cı ildə “Qoca Piterin rus nağılları” adlı toplusunu nəşr etdirərək ədəbi aləmdə imzasını tanıtdırmışdır. 1924-cü ildə rus siyasi xadimi Lev Trotskinin katibəsi Yelena Şelepnlə ailə qurmuşdur. Onun uşaq ədəbiyyatına gətirdiyi ən böyük töhfə “Qaranquşlar və amazonlar” (“Swallows and Amazons”, 1930) kitabı olmuşdur.

1945-1959-cu illərdə Oksford Universitetində ingilis dili və ədəbiyyatı professoru, yazıçı Con Ronald Tolkin (John Ronald Reuel Tolkin, 1892-1973) 1937-ci ildə yazdığı “Hobbit” (“The Hobbit”) əsəri ilə fentezi janrının ənənəsini yenidən canlandırmış, beynəlxalq ədəbi şöhrət qazanmışdır.

Məlum həqiqətdir ki, söylənilən hekayə, nağıl, şeir, xüsusilə nəşr olunmuş kitablar haqqında oxucu fikri söylənilir, yaxud bu barədə ədəbi tənqidi fikir öz rəyini təqdim edir. Kitabların ədəbi-tənqidi dəyərləndirilməsi sonralar bir ənənəyə çevrilmiş, uşaq ədəbiyyatı tənqidi yaranmışdır.

XX əsrdə ABŞ-da uşaq kitabının nəşri daha erkən illərə təsadüf edir. 1905-ci ildə uşaq kitablarını oxucuya tövsiyə edən müntəzəm kitab siyahısının çapı 1905-ci ildən

“Kitab siyahısı” (“Booklist”) ilə başlanılmış, “The Horn Book” isə ABŞ-da ilk dəfə 1924-cü ildə uşaq kitablarının tənqidi dəyərləndirilməsi haqqında məcmuə kimi çap olunmağa başlamışdır. Kitab nəşrində varislik ənənəsi isə uşaq kitablarının çapının pioneri çapçı Con Nyuberinin (John Newbery, 1713-1767) yaşadığı dövrünə təsadüf edir [137, s.8].

Doğrudur, “İngilis ədəbiyyatının Oksford bələdçisi” (“The Oxford Companion to English literature”) adlı ensiklopedik məlumat kitabında da təxminən eyni mühakimə öz əksini tapmışdır. Fikrimizcə, Con Nyuberinin İngiltərədə uşaq kitablarının ilk və ən məşhur nasirlərindən biri olduğunu söyləmək daha düzgün olardı. Yazıçı Marqaret Drabbl da öz toplusunda belə bir fikrin dürüstlüyünü qeyd edir [106, s.602].

1744-cü ildə çapçı Meri Kuperin (Mary Cooper, died 1761) iki cilddən ibarət “Tommi Sambın gözəl nəğmə kitabı”nı nəşr etdirdiyini uşaq ədəbiyyatı tarixçiləri dəfələrlə qeyd ediblər. İndi də dillər əzbəri olan məzhəkəli və maraqlı uşaq şeirlərinin bir çoxu müasir günlərə gəlib çatan yalnız ikinci cildin nəşrindən götürülmüşdür. Həmin cildə daxil edilən ingilis uşaq şeirlərindən “London körpüsü dağılır”, “Məə, məə qara qoyun”, “Altı pensin mahnısını oxu” adlı şeirlər sonrakı əsrlərdə də uşaqların zövqünü oxşayan poetik nümunələr kimi dəyərləndirilmişdir. Lakin həmin topluda poetik parçalar və şeirlər ingilis tədqiqatçısı Debora Stivensonun (Deborah Stevenson) dili ilə desək XIX və XX əsrlərdə uşaq zövqünü korlayan ədəbsiz şeirlər kimi tənqid edilmişdir [157, s.26]. Diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də budur ki, tanınmış ingilis filosofu Con Lokun (John Locke, 1632-1704) “Təhsilə aid düşüncələr” (“Thoughts Concerning Education”) adlı kitabının təsiri ilə yuxarıda adını qeyd etdiyimiz çapçı Con Nyuberi “Balaca sahib Tomminin və gözəl xanım Pollinin təlim və əyləncəsi üçün nəzərdə tutulmuş kiçik və gözəl cib kitabçası” məhz 1744-cü ildə nəşr olunmuşdur. Beləliklə, Meri Kuper və Con Nyuberinin eyni ildə – 1744-cü ildə kitablar çap etməsi onların hər ikisinin eyni dövrdə çapçı kimi fəaliyyətini təsdiq edir. Con Nyuberinin kitabında əlifbanın hər hərfinin öz qafiyəsi, əxlaqi nəticəsi verilmişdir və həmin kitab ya topla (oğlanlar üçün), ya da sancaq üçün döşəkçə (qızlar üçün) ilə bəzədilmişdir [157, s.26].

İngiltərənin kralı VIII Henri (Henry VIII, 1491-1547) köhnə kilsələri yerlə-yeksan

edib yerinə yeni anqlikan kilsələrini yaratmış, tarixin çoxsaylı kitabə, məxəz, əlyazmalarının məhv olmasına rəvac vermişdir. Lakin onun özü musiqiçi, şair olsa da, zülmü və istibdadı ilə mədəniyyətə, ədəbiyyata, insan mənəviyyatına sağalmaz yaralar vurmuş və tarixin səhifələrində “Qanlı VIII Henri” adını almışdır.

XX əsrdə uşaq ədəbiyyatında adı, imzası “damğalanan” yazıçılar da az deyildir. Yazıçı Cudi Blum (Judy Blume, 1938-) uşaqlar üçün novellasını nəşr etdirsə də (novellada qızla oğlan öz cinsiyyət üzvlərindən danışır və sekslə məşğul olurlar), indi ölkədə ən çox qadağan olunmuş kitablardan biri sayılır.

Bir cəhəti də qeyd etmək maraqlı olardı ki, keçmiş 200 ilin uşaq ədəbiyyatı XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq yeni variantda təqdim olunur. Bu ədəbiyyatın ən oxunaqlı nümunələri olan nağılların yeni söyləmələri nəşr edilir. Həmin nağıllarda elə motivlər vardır ki, nasirlər yeni uşaq ədəbiyyatının yazarlarına onlardan uzaqlaşmağı məsləhət görürlər. Tədqiqatçı Debora Stivensonun qeyd etdiyi kimi bunlar valideynlərin yeni doğulmuş körpələri öldürmək cəhdi, cəzalandırılmamış oğurluq, adam əti yemə, zorakılıq, zorlama, hiylə və sekslə bağlı sövdələşmələr kimi motivlərdir [157, s.127].

Beləliklə, İngiltərədə, bütövlükdə isə Böyük Britaniyanın Birləşmiş Krallığında uşaq ədəbiyyatının yayımlanmasına nə qədər nəzarət olsa da, bəzi nəşriyyatların sifarişi ilə yenə də uşaq tərbiyəsinə zidd və qarmaqarışq mündəricəli kitabçalar müəyyən yollarla nəşr yolu tapa bilir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının təxmini də olsa, tarixini müəyyənləşdirmək cəhdi müəyyən əsasları ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı Marqaret Drabbl Şərq və türk dünyasına dair əsərlərində alıntılarla çıxış edən onun yazıçı bacısı Antonia Syuzan Byatt (Antonia Susan Byatt, 1936) ədəbi aləmdə yaxşı tanınır. Onun “Uşaq ədəbiyyatı”na dair əsəsində ədəbiyyatın tarixi barədə qeyd və mühakimələri aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir: “XV əsrin erkən çağlarında “ədəbiyyat, mərifət kitabları”, məsələn “Uşaq kitabı” (“The Babie’s Book”) uşaqları davranış barədə təlimatlandırmışdı. Lakin əyləncəyə gəlincə, sonralar növbəti əsrdə onlar (uşaqlar) böyüklər üçün yazılmış kitablara – məsələn, Ezopa, yaxud əfsanələr toplularına üz tutmalı oldular. Kitablارın məxsusi olaraq uşaqlar üçün yazılması XVII əsrə qədər təsadüf etməmişdir və sonralar

yazılan hekayələr, məsələn, Ceyms Ceynueyin (James Janeway, 1636-1674) 1671-ci ildə nəşr etdiyi “Uşaqlara töhfə” (“A Token for Children”) adlı ciddi əxlaqi nəticəli əsərlər idi. Con Bunyanın (John Bunyan, 1628-1688) “Zəvvarın uğuru” (“Pilgrim’s Progress”, 1678-1684), Daniel Defonun (Daniel Defoe, 1660-1731) “Robinzon Kruzo” (“Robinson Crusoe”, 1719), Conatan Sviftin (Jonathan Swift, 1667-1745) “Qulliverin səyahətləri” (“Gulliver’s Travels”, 1726) və digər əsərlər əsasən yaşlı adamlar üçün yazılmışdı. Lakin bu XVIII əsrin müəyyən illərində ingilis filosofu Con Lokun (John Locke, 1632-1704) və fransız yazıçısı, filosofu Jan-Jak Russonun (Jean-Jacques Rousseau, 1712-1778) nəzərə çarpacaq təsiri altında təhsilin daha çox humanist xarakter aldığı bir vaxtda uşaqların diqqətini özünə cəzb edən və onlara məmnunluq gətirən, dizayn olunan ilk kitablar çap edilmişdir [106, s.193].

Maykl Rozenin aşağıdakı mühakiməsi də bu baxımdan diqqəti cəlb edir: “... *uşaq ədəbiyyatına dair bizim bir fikrimiz o fakta istiqamət almalıdır ki, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş əsərlərin çoxunun həmişə böyüklər və uşaqlar tərəfindən oxunacağı nəzərə alındığından yazıçılar, illüstrasiya çəkənlər, nəşirlər və dinləyicilər tərəfindən həmişə saf-çürük edilib – beləliklə ən gənc oxucular üçün nəzərdə tutulan kitablar dediklərimizə aydın nümunədir*” [151, s.23].

Bir sözlə, uşaq ədəbiyyatı həm də böyüklərin ədəbiyyatı olmalıdır. Bəs uşaq ədəbiyyatının anlamı üçün vacib şərtlər hansılardır? Yenə Maykl Rozenin “Uşaq ədəbiyyatı” adlı araşdırmasında qeyd etdiyi üç əsas məqama diqqət yetirək: “*Sosioloji, ədəbi və tarixi yanaşma bizim uşaq ədəbiyyatını dərk etməyimizə zənginlik gətirə bilər. Üç əsas müəssisə isə bu sahədə canlı, yaxud həyati rol oynayır: nəşr sənayesi, təhsil və bir qədər də çox yaygın - uşaq tərbiyəsi prosesi*” [151, s.23].

Uşaq ədəbiyyatını düşünəndə istər-istəməz yaz yağışından sonra göyün üzündə böyüklü-kiçikli hamının çöhrəsində yaz küləyi kimi həzin, xoş duyğu yaradan göy qurşağını xatırlayırıq. Bu qurşaqda, dünyanın xoş ovqat yaradan yeddi rəngli zolaqda sanki insanları ən gözəl günlərə aparən sehrlili-ovsunlu möcüzənin cazibəsində özünü bir anlıq dünyanın bəxtəvəri kimi görürsən. Uşaq ədəbiyyatı sanki həmin o göy qurşağının insan ömrünə çəkdiyi naxışlara bənzəyir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixində Con Nyuberi əslində özünü uşaq ədəbiyyatının

kitab bazarında ardıcıl, mənfəət gətirən əsərlərin çapına həsr edən naşir kimi tanınır. Hazırda ən uğurlu uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə görə yazıçılara verilən “Nyuberi medalı”nın (“The Newbery Medal”) onun adına təsis edilməsi təsadüfi deyildir. Hələ 16 yaşında olarkən İngiltərədə, Berkşirdə naşir yanında şeyirdlik edən Con Nyuberi sonralar Londona köçərək öz çap sexini açmış və daha çox uşaq ədəbiyyatı nümunələrini, topluları nəşrə hazırlamışdır. Onun çapdan buraxdığı 500 kitabın beşdə biri uşaq hekayələri toplusunu əhatə etmişdir.

Bir sıra tədqiqatçılar Con Nyuberinin uşaq kitabları sırasında ona böyük şan-şöhrət gətirən ilk dəfə 1765-ci ildə nəşr olunan “Kiçik xeyirxah evdar xanımın hekayəsi” (“The History of Little Goody Two-Shoes”) adlı kitabın olduğunu qeyd edirlər. Həmin kitabın müəlliflərinin isə ingilis şairi, dramaturqu və yazıçısı Oliver Qoldsmit (Oliver Goldsmith, 1728-1774), ya da Qayls Couns (Giles Jones, 1765-?) və Con Nyuberinin olduğunu sübut etməyə çalışırlar.

Lakin onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Con Nyuberi yalnız nəşriyyat biznesində deyil, eləcə də Doktor Robert Ceymsin (Dr. Robert James, 1703-1776) icad etdiyi qızdırma xəstəliyi üçün tozun, yaxud həbin satışından əldə etdiyi xeyli gəlir hesabına dövrünün zəngin adamlarından biri olmuşdur. O, topladığı sərmayəni maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən yazıçılara xərcləmişdir.

Qoldsmit bu ürəyi açıq, səxavətli insanı “bütün bəşər övladlarının dostu” (“the friend of all mankind”) adlandırmışdır. Belə bir səxavət, heç şübhəsiz ki, dünyada insanlara, xüsusilə min bir əzab-əziyyətə düçar olan yazı adamlarına göstərilən səxavətin ən bariz nümunəsi sayıla bilər.

“Uşaq ədəbiyyatının Norton antologiyası” (“The Norton Anthology of Children’s Literature”) ingilis dilində 350 ildən çox bir zaman müddətində yazıb yaratmış 170 yazıçı, şair, illüstratorun yaradıcılığını təqdim etmiş, Britaniya ədəbiyyatında janr və ənənələrin tarixi inkişaf istiqamətləri barədə söz açmışdır. Antologiya uşaq ədəbiyyatının sosial və mədəni kontekstinin yeni rəqəsdə elmi açıqlamalarını oxucu diqqətinə çatdırmışdır. Onun müəllifləri Cək Zayps (Jack Zipes), Lissa Paul (Lissa Paul), Linne Vallone (Linne Vallone), Piter Hant (Peter Hunt), Gillian Averidir (Gillian Avery).

Piter Hant “Uşaq ədəbiyyatına giriş” (“An Introduction to Children’s Literature”) adlandırdığı kitabında arxiv materiallarından, tarixi və ədəbi faktlardan istifadə edərək uşaq ədəbiyyatının tarixinə dair ayrı-ayrı dövr yazıçılarının əsərləri və ədəbi janrlar barədə, eləcə də uşaq ədəbiyyatının ədəbi tənqidlə əlaqələri haqqında təhlil və şərhlərini təqdim etmişdir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının bu və ya digər problemlərinin öyrənilməsi və tədqiqi arealında Piter Hantın çoxsaylı araşdırmaları uşaq ədəbiyyatının təməl məsələləri ilə əlaqədar sualların cavablandırılmasında, uşaq ədəbiyyatının identifikasiyasının müəyyənləşdirilməsində həm tədqiqatçı alimlərə, həm də uşaq ədəbiyyatının və kitablarının oxucularına istiqamət verən etibarlı mənbələr sayıla bilər [137, s.9].

“Böyüklərin və uşaqların ədəbiyyatı” adlı əsəsində tədqiqatçı Yulya L.Mikenberq və Linne Vallone yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı uşaq ədəbiyyatı və kitablarının inkişaf tarixinin mərhələlərinə dair yazır: *“Onun (uşaq ədəbiyyatının) akademik tarixindən kənarında uşaq ədəbiyyatı tənqidi dəyərləndirmənin davamlı ənənələri ilə birlikdə inkişaf etdi və bunun ardınca uşaq kitablarının çapı yeni istiqamət aldı. Bu sahə ilə məşğul olan ekspertlər on səkkizinci əsrin sonlarından başlayaraq hansı kitabları uşaqların ixtiyarına vermək barədə məsləhətlərini təklif etdilər”* [137, s.8].

Beləliklə, XVIII əsrin sonlarından etibarən həm Britaniyada, həm də Birləşmiş Ştatlarda uşaq hekayələri “Xəzinələr” (“Treasuries”) adlı topluda və populyar antologiyalarda çap olunmağa başladı. Bu isə hər iki ölkənin mədəni və ədəbi həyatında uşaq ədəbiyyatının inkişafı yolunda mühüm mərhələnin başlanmasına təkan verdi. Sara Trimmerin (Sara Trimmer) “Təhsilin himayəçisi” (“The Guardian of Education”) və Şarlotta Yonqun (Charlotte Yonge) “Mak Millan jurnalı”nda (“Macmillan’s Magazine”) “Ötən əsrin uşaq ədəbiyyatı” (“Children’s Literature of the Last Century”) adlı üç hissədən ibarət olan araşdırması uşaq ədəbiyyatının inkişafı yolunda uşaqlara həsr olunmuş kitabların mühüm rol oynadığını əsaslandırdı.

Prof. Piter Hant araşdırmasının “Britaniya uşaq ədəbiyyatına yanaşma” adlı fəslində yazır: *“Elə isə mən təklif edərdim ki, uşaq ədəbiyyatının “episentri”ni kitabların didaktikadan yenidən yaradıcı yanaşmasına doğru hərəkətə başladığını*

təxminən 1850-ci ildə görməkdənsə, biz onu təxminən yüz il də irəli çəkməliyik. 1950-ci ildə uşaq ədəbiyyatı yüzlərlə məşhur əsərin adları ilə özünün aydın-aşkar mənzərəsini yaratdı. Və həmin zamandan etibarən bu ədəbiyyat inkişaf etdi və nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləndi” [119, s.9].

Hər hansı ədəbiyyatın tarixinə nəzərə salan tədqiqatçılar tarixin yaddaşında qalan faktlara daha çox istinad edir. Bəzən hipotezalar çevrəsində onların sübutdan çox fərziyyələri ədəbiyyat tarixinin üzərinə kölgələr salır və ədəbiyyat tarixçilərinin faktlar girdabında çaşıb qaldığı məqamlarda öz düşüncəsinin aludəçisinə çevrilmələri isə oxucu üçün müəmmaya çevrilir. Türk ədəbiyyatşünası, Atatürk Universitetinin dosenti Tacettin Şimşekin qeyd etdiyi kimi, XX yüzilliyin ilk yarısında ortaya çıxmış uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın bir qolu kimi özünü tanıtdırmağa başlamışdır [72, s.2].

Belə bir mühakimə yuxarıda Piter Hantın gəldiyi nəticəsi ilə üst-üstə düşür. Beləliklə, çox cavan görünən uşaq ədəbiyyatının dünya ölkələrinin çoxunda uşaq ədəbiyyatı adını aldığı zamanın XX əsrin ortaları – 1950-ci ildə olduğunu söyləmək mümkündür.

1.2. Britaniya uşaq folkloru və şeiri

Klassik Britaniya uşaq folkloru və şeirindən söhbət açarkən daha çox müasir orijinal nəşrlər bazasında sonralar yazıya köçürülüb nəşr etdirilən əsərlərin Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində əlahiddə rolu olmuşdur. Təbii ki, müasir dövrün texnoloji yenilikləri indeksləşdirilmiş folklor nümunələrinin istifadəsinə nə qədər qadağalar qoysa da, ayrı-ayrı saytlar əsasında, eləcə də nəşrlər bazasında klassik Britaniya uşaq folkloru haqqında müəyyən elmi təsəvvürün və mühakimələrimizin təsbitinə çalışmışıq.

Avstraliya folklorşünası, ədəbi tənqidçisi və tarixçisi kimi tanınan Cozef Cəkobsun (Josef Jacobs, 1854-1916) ilk dəfə 1890-cı ildə Londonda nəşr etdirdiyi “English Fairy Tales” (“İngilis xalq nağılları”) adlanan klassik toplusu, 4 ildən sonra – 1894-cü ildə yenidən nəşr olunmuşdur. Əslində o, bu nəşrləri ilə ingilis ədəbiyyatının, xüsusilə ingilis folklorunun tanınmış xadimi və toplayıcısı kimi ədəbi aləmdə şöhrət qazanmışdır. Birinci nəşr topluya əsasən sehrli nağıllar, müəyyən qədər ümum Avropa

süjetli məişət, komik və ingilis xalq nağıllarının xüsusi növü sayılan “uşaq” nağılları da daxil edilmişdi. “İngilis xalq nağılları”nın 1894-cü il ikinci nəşrində sehrlı nağıllara və rəvayətlərə üstünlük verilmişdir. Lakin Böyük Britaniyada sonralar müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş nağıl toplularında Ceyms Cəkobsun nəşrlərinə demək olar ki, istinad edilməmişdir. Ceyms Cəkobsun çoxşaxəli yaradıcılığında kontinental Avropa, o cümlədən yəhudi, kelt və hindu nağıllarına da xüsusi yer ayrıldığını söyləmək olar. Onun ərəblərin dünya şöhrətli “Min bir gecə nağılları”nın ingilis dilinə tərcümə nəşrlərinin redaktoru olduğu da folklorşünas alimlərə yaxşı məlumdur. 1899-1900-cü illərdə Londonda nəşr olunan “Folklore” jurnalının redaktoru kimi çalışmış Cozef Cəkobsun 1890-1916-cı illər arasında dünya, o cümlədən Qərbi Avropa folklorunun öyrənilməsində xüsusi əməyi olduğunu da diqqətə çatdırmaq istərdik. Britaniya uşaqlarının nağıl dünyasına işıqlı pəncərə açan bu böyük toplayıcı və folklorşünas alimin böyük şövq, istəklə topladığı nağıllar Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişafı yolunda xüsusi yeri ilə seçilir.

Ceyms Riordanın nağıllar toplusuna daxil edilmiş “Cherry of Zennor” (“Zennorlu Çerri”) adlı nağıl 1890-cı ildə Londonda nəşr olunmuş “English Fairy and Other Folk Tales” (“İngilis sehrlı və digər xalq nağılları”) adlı klassik topluda çap olunmuşdur. Həmin toplusunun tərtibçisi E.S.Hartlanddır. Lakin bu nağılın təxminən 15 il əvvəl – 1865-ci ildə R.Hantın (R.Hunt) tərtibində Londonda nəşr olunmuş “Qərbi İngiltərənin məşhur romansları” (“Popular Romances of the West of England”) kitabında çap edildiyini yazan Ceyms Riordan toplusunda bu versiyadan istifadə etdiyini göstərmişdir. Beləliklə, Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş “Britaniya adalarının xalq nağılları” adlı toplusunun da daha qədim mənbələr əsasında yarandığını söyləmək olar.

“Britaniya adalarının xalq nağılları” adlı klassik toplu ilk dəfə 1989-cu ildə, ikinci dəfə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 2005-ci ildə nəşr olunmuşdur [12]. Topluya Böyük Britaniyanın 12 ayrı-ayrı vilayət və qraflığının seçmə nağıllarının tərcüməsi daxil edilmişdir.

Klassik nağıl kitabına daxil edilən hər bir nağıl istər məzmunu, istərsə də onun dilimizə tərcüməsi baxımından bir çox yenilikləri ilə diqqəti cəlb edir. Elə hesab edirik

ki, hər hansı bir nağılın, yaxud əsərin tərcüməsi peşəkar mütərcimlərin zəhməti ilə həyata keçirilərsə, onda ədəbiyyatımızın zənginləşməsi yolunda cəsarətli addım atıldığını söyləmək olar.

Mütərcim – müəlliflər həmin nağılların şifahi dil nümunələri olduğunu etiraf edərək onların müxtəlif məzmun və üslub xüsusiyyətləri ilə bir-birindən seçildiyini göstərmişlər: *“Hər vilayətin, hər qraflığın nağılı bir-birindən “bənzərsizliyi” ilə seçilir. Məsələn, Cənub-Şərqi və Orta İngiltərədə məişət, komik mündəricəli nağıllar üstünlük təşkil edir. Keltlərə məxsus Uelsdə isə pərilər, cinlər və mələikələr haqda sehrlı rəvayət, nağıllar daha çox yayılmışdır. Şərqi İngiltərədə vahiməli, qarabasmalı nağıllara böyük yer verilir. Şotlandiyada isə arxaik nağıllar qorunub saxlanılır, xalq onları daha çox sevir. Bu nağıllarda heyvanların sehrlı metamorfozası (şəklini dəyişməsi) incə duyumla nəql edilir. İrland nağıllarında xristianlığın təsiri duyulur, süjet xəttinin inkişafında məkrə, hiyləyə, kinə daha çox rast gəlmək olur”* [12, s.6].

Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz “İngilis xalq nağılları”nın ingilis nəşrində Ceyms Riordan “Nağılların söylənilməsi” adlanan şərh xarakterli annotasiyasında yazır: *“Keçmişin nağıl danışanlarının söylədiyi nağılların ingilis dilinə yazıya alınması olsa-olsa orijinal nağıletmənin solğun kölgəsini yaradır. Özünəməxsus çox-çox modulyasiyaları ilə səslər çap səhifələrində sakitliyə qərq olmuşlar; tamaşaçılar qeybə çıxmışlar. Yalnız və yalnız söylənilənlərin nümunəsi və motivlərin təntənəli nümayişi qalıb. Bu, xüsusilə tərcümə üçün düzgün sayılır”* [110, s.343].

Britaniya adalarının xalq nağıllarının ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinə gəldikdə isə onu qeyd etmək istərdik ki, müqayisəli təhlillər tərcümənin uğurlu olduğunu söyləməyə əsas verir. Bununla belə bəzi ifadə və formulaların tələsik variantları da tərcümənin ümumi keyfiyyət göstəricisinə ciddi xələl gətirməmişdir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının xarici dil üzrə peşəkar mütərcim və tədqiqatçıların birgə səyi ilə dünyada, o cümlədən Böyük Britaniyada yaşayan xalqların uşaq ədəbiyyatı arasında tərcümə ilə əlaqələrin yaradılması nə qədər vacibdirsə, uşaq ədəbiyyatının bu və ya digər məsələləri ilə bağlı araşdırmaların aparılması da bir o qədər əhəmiyyətli və gərəklidir. Əgər hər iki istiqamətdə mütəmadi və planlı şəkildə yaradıcılıq işləri aparılırsa, bu halda milli uşaq ədəbiyyatımızla dünya uşaq ədəbiyyatı

arasında müqayisəli ədəbiyyat probleminin öyrənilməsində müəyyən elmi nəticələrə nail ola bilərik.

Bir qayda olaraq mütərcim – tərtibçilər toplayıb nəşr etdikləri kitabında nağılların, rəvayətlərin yazıya alınma tarixinə və onların dil-üslub xüsusiyyətlərinə dair müəyyən məlumatların, şərhlərin verilməsini oxucu marağı və istəyi ilə əlaqələndirirlər. Bu, doğrudan da, çox vacib və əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, nağıl toplusunun nəşrini hazırlayan tərtibçilər gələcək nəsil üçün öyrəndikləri nağıl tarixini və şərhləri verməklə onları müəyyən qədər “itmiş” tarixlə tanış etmək səlahiyyətini yerinə yetirirlər.

Yuxarıda adını qeyd etdiyimiz “Qottemli müdriklər” adlı xalq nağılının tarixçəsi haqqında müəyyən qədər inandırıcı fakt və məlumatlara rast gəlmək mümkündür. “Britaniya adalarının xalq nağılları” toplusunun ingilis nəşrində tərtibçi Ceyms Riordan 1973-cü ildə Londonda “Apple Barrel Press” nəşriyyatının məhsulu olan Qordon Atkinsinin (Gordon Atkins) tərtib etdiyi “The Merry Tales of the Wise Men of Gotham” (“Qottemli müdriklərin şən nağılları”) toplusunda verilmiş üç kiçik hadisənin şərhini nağıl toplusuna daxil etmişdir. Tərtibçinin toplusuna əlavə etdiyi gizli tarixin mətni aşağıdakı kimidir: *“The origin of The Merry Tales of the Wise Men of Gotham, a village about seven miles south of Nottingham, is said to date from the reign of King John (1199-1216). The King was approaching Gotham on his way to Nottingham when he was confronted by the villagers. They declared that the ground upon which he rode should for ever be a public road. In response the King later sent men to the village to gather evidence against the men of Gotham, intending to punish them. The villagers, however, being forewarned, at once began to do stupid things, so that the Kings men would return with the impression that the village was full of fools. They did such silly things as trying to drown an eel in a pond, putting carts on a barn roof to keep the sun off it and attempting to hedge a cuckoo. Through the centuries many tales have evolved of the Gotham fools, of which three are included here”* [110, s.353].

Mətnin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə nəzər salaq: *“Belə söyləyirlər ki, “Qottemli müdriklərin şən nağılları”nın mənşəyi Nottingem cənubundakı təxminən yeddi millik məsafədə yerləşən Qottem kəndi ilə bağlıdır. Onun tarixi Kral Conun (1199-1216) hakimiyyəti dövrünə gedib çıxır. Bir gün kral Nottingemə gedərkən*

Qottem kəndinə çathaçatda kənd camaatı ilə qarşı-qarşıya gəlir. Kəndin adamları elan edirlər ki, kralın gəzdiyi bu yer bundan sonra həmişəlik kənd camaatının yolu olacaqdır. Buna cavab olaraq kral bir qədər sonra həmin kəndə öz adamlarını göndərir ki, qottemlilərə qarşı elə dəlil-sübut toplusınlar ki, onları cəzalandıra bilsin. Bununla belə kənd camaatı bu haqda əvvəlcədən xəbərdar edildiyindən, dərhal axmaq hərəkətlər etməyə başlayırlar ki, kralın adamları bu kəndin səfəhlərlə dolu olduğu təəssüratı ilə kralın yanına qayıtsınlar. Onlar elə səfeh işlər görürdülər ki, gəl görəsən, məsələn, kiçik nohurda ilan balığını batırmağa çalışır, anbardakı dama təkərli yük arabalarını qoyurdular ki, içəri gün düşməsin və ququ quşlarını çəpərə salmağa cəhd edirdilər. Əsrlər boyu qottemlilərə həsr olunmuş çox-çox nağıllar qoşulub çoxalmağa başladı və onlardan üçünü biz bura (topluya) daxil etmişik.”

“Qottemli müdriklər” (“The Wise Men of Gotham”) sehrli nağılının əvvəlində aşağıdakı poetik parça təqdim edilmişdir:

*“Tell me no more of Gotham Fools,
Or of their eels in little pools,
Which they were told were drowning;
Nor of their carts drawn up on high
When King John’s men were standing by,
To keep a wood from browning”* [110, s.114].

Poetik parçanın Azərbaycan dilinə sətiri tərcüməsinə diqqət yetirək:

Sən mənə Qottemli səfəhlərdən, ya da onların kiçik gölməçələrdə ilan balıqlarının başına gətirdiklərindən bir də danışma. Onlara belə söyləyiblər ki, bir vaxtlar ilan balıqları bu sulara boğularmış. Arabalarını belə sudan dartıb yuxarı çıxartmayıblar. Kral Conun əyanları da meşəyə qaranlıq çökməsin deyə həmin adamların qarşısında dayanıblarmış”.

Lakin nağılın orijinal mətninin mühüm tərkib hissəsi sayılan poetik parça nədənsə Azərbaycan dilindəki nəşrlərin heç birinə daxil edilməmiş, sadəcə olaraq mətndən təcrid olunmuşdur.

Elə hesab edirik ki, ingilis dilində yazıya alınmış İngiltərənin mərkəzi qraflıqlarının nağılları silsiləsinə daxil edilən “Qottemli müdriklər” adlı nağıla aid

edilən poetik parçanın gələcəkdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsinə ehtiyac vardır. Belə olarsa, nağıl dilinə xas və uşaqların nəzər-diqqətini çəkə biləcək bu şeirdə ifadə olunmuş poetik detallarla nağıl mətninin daha düzgün və adekvat tərcümə variantının yarandığını söyləmək olar.

Orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş Uels nağıllar silsiləsinə daxil edilən “Llin Fən Fəç gölündə yaşayan qız” (“The Lady of Llyn y Fan Fach”) adlı nağılın əvvəlində Uels dilində və ingilis dilinə tərcümədə aşağıdakı poetik bəndə rast gəlirik:

*“Yr hen wr tlwyd o’r cornel,
Gan ei dad a glywod chwedel,
A chan ei dad fe glywod yntau
Ac ar ei ol mi gofiais innau.*

*The old grey man in the corner
From his father heard a tale.
Which from his father he had heard,
And after them I recalled” [110, s.81].*

Lakin Azərbaycan dilinə edilmiş mükəmməl nağıl tərcüməsində yuxarıdakı poetik parçanın tərcüməsinə yer verilməməsinin müəyyən səbəbləri ola bilər. Biz isə bu şeir parçasının tərcüməsinin mətnə daxil edilməsinin həm mümkünlüyünü, həm də vacib olduğunu məqbul hesab edirik. “Britaniya adalarının xalq nağılları” adlı klassik nağıl toplusunun gələcək nəşrlərində qeyd etdiyimiz iradların nəzərə alınması, fikrimizcə Uels nağılının yüzilliklərdən cilalanıb gələn şeirin məna tutumlu koloritinin qorunub saxlanılmasında çox vacib məsələdir.

Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz Uels və ingilis poetik bəndinin sətri tərcüməsini isə aşağıdakı kimi diqqətə çatdırırıq:

*Küncdə oturan ağsaçlı qoca kişi
Bu nağılı atasından eşitmişdir.*

*Onun bir vaxtlar atasından eşitdiyini
İndi mən sizə yenidən söyləyəyəm.*

Göründüyü kimi, nağılcının sadə poetik dildə söylədiyi nağılın zaman keçdikcə ağızdan-ağıza, dildən-dilə, nəsildən-nəslə ötürülən hər bir nümunəsinin eyni keçmiş olduğu oxucu üçün adi görünə bilər. Lakin tarixən keçilən uzun yolun poetik dildə xatırladılması Uels xalq nağılının ümumi məzmun-mündəricəsi üçün dil hadisələrinin öyrənilməsi baxımından mühüm vasitə kimi diqqəti çəkir.

Nağılların mövzu çevrəsinə daha çox məişət, sehrlə nağıllar, heyvanların həyatından bəhs edən nağıllar, eləcə də kral, tacidar, yaxud şahzadələrin həyatının unudulmaz məqamlarını əks etdirən tarixi mövzuda yazılmış nağıllar aid edilir. Beləliklə, nağıllar məzmun və formasına görə də bir-birindən fərqlənir. Belə bir fərq oxucu marağı və dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm amillər kimi dəyərləndirilə bilər.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinə dair tanınmış ingilis uşaq ədəbiyyatı tənqidçisi Con Rou Taunsend (John Rowe Townsend 1922-2014) bir cildlik “Uşaqlar üçün yazılmış” (“Written for Children”, 1990) adlı kitabının beşinci nəşrində oxuyuruq: *“Uşaq ədəbiyyatını onun tarixi və sosial kontekstində görmək istəməyə çalışsam da, mənim standartlarım əsasən ədəbi materiallar bazasında qurulmuşdur”* [161, s.XI].

Tədqiqat işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd də Britaniya uşaq ədəbiyyatının materialları üzərində qurulmuşdur. Britaniya uşaq ədəbi tənqidinin nəzəri araşdırmaları bazasında uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin tədqiqi gündəmə gətirilmişdir.

XVII əsrin ortalarında Britaniyada uşaqların ürəyinə yol tapan, onlara qol-qanad verən məftunedici kitabların yazıldığını qeyd edən uşaq ədəbiyyatının mütəxəssis alimləri onu da təsdiq etməyə çalışırlar ki, həmin əsərlər heç də birbaşa uşaqlar üçün ünvanlanmamışdır. Təbii ki, qızların belə təhsil müəssisələrindən məhrum olduğu bu dövrdə də yalnız oğlanların məktəblərdə təhsil almasına icazə verilirdi. Belə bir çətin zamanda ingilis yazarlarının da əsərlərində qarşılarına qoyduğu əsas məqsəd uşaqlara onların ya valideynləri, ya da müəllimləri tərəfindən tələq oluna bilən ideya və

məlumatların ötürülməsinə xidmət etmişdir. Uşaq ədəbiyyatı tənqidi fikrində Meri Kuperin (Mary Cooper) 1744-cü ildə nəşr olunmuş “Tommi Sambın gözəl nəğmə kitabı”nın Britaniya ədəbiyyatında ilk şeir toplusu olduğu söylenebilir. Lakin daha başqa bir ingilis şairinin – Con Nyuberinin eyni ildə – 1744-cü ildə çap etdirdiyi “Balaca sahib Tomminin və gözəl xanım Pollinin təlim və əyləncəsi üçün nəzərdə tutulmuş kiçik gözəl cib kitabçası”na (“A Little Pretty Pocket-Book Intended for the Instruction and Amusement of Little Master Tommy and Pretty Miss Polly”) görə onu Britaniya uşaq ədəbiyyatının banisi adına layiq görüldüyünü iddia edənlər də vardır.

Görkəmli rus şairi və tərcüməçisi Samuil Yakovleviç Marşak (1887-1964) keçmiş sovet uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri kimi şöhrət qazansa da, onun misilsiz xidmətlərindən biri Britaniya ədəbiyyatının, xüsusilə poeziyasının ən seçmə nümunələrini özünəməxsus şair istedadı, məsuliyyəti və qeyri-adi sənət sevgisi, bacarığı ilə rus dilinə etdiyi tərcümələri olmuşdur. Uilyam Şekspirin sonetlərinin, Robert Börns, Uilyam Bleyk, Uilyam Uordsvort, Redyard Kiplinq və başqalarının əsərlərinin rus ədəbiyyatının tərcümə arealında tanınan S.Marşakın tərcümələri keçmiş sovet hakimiyyəti illərində böyük oxucu rəğbəti qazanmışdı. Lakin tədqiqatçıların rus dili vasitəsi ilə orijinaldan edilmiş tərcümələr arasında apardığı müqayisələrin nəticəsində bədii tərcümə keyfiyyətinin orijinaldan edilmiş tərcümədə daha uğurlu və adekvat olduğu qənaəti aksiom kimi qəbul edilmişdir.

Çoxşaxəli yaradıcılığı ilə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsində xüsusi xidmətləri ilə seçilən, Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının pioneri fəxri adına layiq görülən Əməkdar incəsənət xadimi, şair, yazıçı və dramaturq Mir Mehdi Seyidzadənin (1907-1976) tərcümə sahəsində xidmətləri az olmamışdır. Onun rus şairi S.Marşakın “İngilis nəğmələri” (“Английские песенки”) adlı kitabının ötən əsrin 50-ci illərində Azərbaycan dilinə tərcüməsi ingilis uşaq poeziyasının Azərbaycan dilinə edilmiş “ilk qaranquşu” hesab edilə bilər. Həmin dövrdə ədəbi tənqid tərcümə kitabı haqqında müsbət rəyini vermişdir.

Bəs müasir ədəbi tənqid təxminən 70 il əvvəl tərcümə edilmiş seçmə şeir, yaxud nəğmələr haqqında yenə eyni rəyi söyləməyə cəsarət edərmiz? Söz yox ki, bu tərcümə nümunələrinin poetik keyfiyyətinin uzun zaman kəsiyində qorunub saxlanması

haqqında tam şəkildə “yox” cavabını söyləmək ədalətsiz olardı. Elə əsərlər var ki, onların tərcümə taleyi daha uzunömürlü olur.

Bu baxımdan dünya uşaq şeirində ingilis dilində ilk dəfə 1744-cü ildə “Uşaq şeirləri” (“Nursery Rhymes”) toplusuna daxil edilmiş “Məə, məə, qara qoyun” (“Baa, Baa, Black Sheep”) misrası ilə başlanan şeirin orijinal mətninə diqqət yetirməyi və bu haqda məntiqi nəticəni söyləməyi də məqsədəuyğun məqbul hesab edirik.

Əvvəla, həmin şeirin orijinal mətninə diqqət yetirək:

*“Baa, baa, black Sheep,
Have you any Wool?
Yes, merry, have I,
Three Bags full,
One for my Master,
One for my Dame,
One for the Little Boy,
That lives in the lane”* [116, s.88].

1946-cı ildə “Uşaqgəncnəşr”də çap olunmuş həmin şeirin tərcüməsi “Məə, məə, qara qoyun” əvəzinə “Quzu” sərlövhəsi ilə çap olunmuşdur:

– *Ay mənim quzum!
Ay canım, gözüm!
Qırxılsan əgər
Söylə nə qədər
Sən yun verərsən?*
– *Gec qırxılsam mən
Üç kisə dümdüz
Yun verrəm sözsüz;
Biri xanımın,
Biri ağanın,
Üçüncüsü də*

Körpə çağanın [48, s.10].

Lakin 70 il sonra – 23 aprel 2016-cı il tarixdə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə ingilis dilindən tərcümə edilmiş həmin şeirin mətni onun orijinal ruhunun və ideyasının verilməsində müəyyən çalarları ilə diqqəti çəkir. Şeirin tərcümə mətni aşağıdakı kimidir:

– *Məə, məə, qara qoyun,*

Sənin yunun hardadı?

– *Bəli, ser, yığdığım yun*

Üç dolu torbadadı.

Biri ağam üçündü,

Biri xanım üçündü.

Biri bax o döngədə

Qalan oğlan üçündü [13, s.21].

Bəs bu şeirin yaranma tarixi haqqında nə demək olar? İngiltərənin kralı I Edvard Səlib yürüşlərindən qayıtdıqdan sonra hərbi işlərə sərmayə qoymaq üçün yun ticarətinə vergi qoyulması haqqında sərəncam vermişdir. Orta əsrlərdə İngiltərədə yun ticarəti ölkənin ən böyük biznesi sayılırdı. İngiltərənin iqtisadiyyatında yun ticarətinin inkişafında qoyunlardan götürülən mənfəət çox böyük olmuşdur. XVI əsrin axırlarına qədər “Məə, məə, qara qoyun” şeiri uşaqların dilinin əzbəri olmuşdur. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, 1275-ci ildə yuna qoyulan vergi XV əsrə qədər davam etmişdir.

“Dünya uşaq ədəbiyyatı” seriyasına daxil edilmiş “Britaniya adalarının xalq nağılları” adlı kitabda “Qottemli müdriklər” sərlövhəli İngiltərənin mərkəzi qraflıqlarının nağılı kimi təqdim edilmişdir [12, s.17-23]. Əvvəla, onu qeyd edək ki, ingilis dilində çox məşhur olan “a man of Gotham”, yaxud “a wise man of Gotham” ifadələri “sadelövh” və “səfeh, gic” mənalarında işlədilir. Təbii ki, nağıldakı və ingilis şeirindəki “The Wise Men of Gotham” ifadəsinin tərcümədə “Qottemli müdriklər” kimi verilməsi yanlış deyildir. Lakin “Gotham” sözünün bir vaxtlar daha çox “səfehlər, yaxud gicbəsərlər” məkanı kimi tanındığı tərcümə variantına zərrə qədər də xələl gətirmir. Əksinə, həm nağılın, həm də uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş şeirin izahatda

bir növ əhlikeflər məkanı olduğunun oxucu diqqətinə çatdırılması məqsədəuyğun olardı.

“Qottemli müdriklər” adlı kiçik nağıllar silsiləsinə üç “müdrək” adı daxil edilmişdir. Həmin nağıllardan birincisinin mətninin tərcüməsi aşağıdakı kimidir: *“Biri vardı, biri yoxdu, bir zamanlar Qottemdə bir adam yaşayırdı. Bir dəfə o yığışib bazara pendir satmağa yollandı. Təpədən üzüaşağı düşüb Nottinqem körpüsünə yaxınlaşanda torbasındakı pendir tikələrindən biri yerə düşüb yol boyu diyirlənməyə başladı.*

– Ey, dostum, – oğlan səsləndi. – Olmaya bazarın yolunu tanıyırsan? Əgər tanıyırsansa, qoy qalan pendirləri də sənə dalınca yola salım.

Qottemli oğlan torbanı çiyindən yerə atıb pendir tikələrini çıxartdı, bir-birinin dalınca yolda cərgəyə düzdü.

Bir parça pendir diyirlənə-diyirlənə gedib kola ilişdi, başqa birisi otların arasına düşdü. Oğlan pendir tikələrinin ardınca qışqırdı:

–Allah qoysa, bazarda görüşərik!

Pendir parçalarını qarşılamaq üçün oğlan bazara çatıb gözləməyə başladı. Bazar bağlanana kimi dayanıb gözlədi.

Sonra bir-bir qonşulara yaxınlaşıb pendirlərini bazarda görüb-görmədiklərini xəbər aldı.

– Onları bazara kim gətirməli idi ki? – qonşulardan biri soruşdu.

– Necə yəni kim gətirməli idi! – oğlan cavab verdi: – Özləri gəlməli idilər. Onlar yolu çox yaxşı tanıyırlar. Amma pendirlər elə sürətlə qaçırdı ki, qorxuram, indi Yorka çatmış olsunlar.

Oğlan bu sözləri deyib yola düzəldi. Amma onu da deyim ki, bugünəcən oğlanın pendirlərini görənlər olmayıb” [12, s.17-18].

Üç ayrı-ayrı məzmununda olan Qottem müdriklərinə həsr olunmuş nağılların alıntı kimi təqdim etdiyimiz birincisində böyüklü-kiçikli hər bir oxucunun dodağında təbəssümü təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir.

“Qottemli üç müdrək” (“Three Wise Men of Gotham”) adlı cəmi dörd misradan ibarət uşaq yaddaşında tez qala bilən düşündürücü bu şeir də məşhur ingilis uşaq şeirləri sırasında tez-tez xatırlanır və uşaqların düşüncəsində xoş ilğım yaradır. Əslində

bu şeir yuxarıda bəhs etdiyimiz nağılın yox 196 95 sayılı “Round Folk Song Index”inə daxil edilmiş “Qottemin üç dənizçisi” (“Three Sailors of Gotham”) adlı nağılının şeirlə verilmiş yeni adaptasiyası sayılır. Həmin şeiri orijinalda olduğu kimi təqdim edirik:

*“Three wise men of Gotham,
They went to sea in a bowl,
And if the bowl had been stronger
My song had been longer”* [116, s.193].

Həmin şeirin orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsi “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap olunmuşdur. “Britaniya və Amerika şeirindən seçmələr” rubrikası ilə təqdim olunmuş “Qottemli üç müdrik” şeirində oxuyuruq:

*Üç müdrik bir ləyəndə,
Üzdü ləpə döyəndə.
Bu ləyən möhkəm olsa,
Dənizdə çox qalardı.
Mənim mahnum bir az da
Bəlkə uzun olardı* [13, s.21].

Müqayisəli təhlil aşağıdakı fikri söyləməyə zəmin yaradır ki, ingilis dilindəki dörd misralıq şeirin tərcümədə altı misra ilə verilməsi, heç şübhəsiz ki, tərcüməçinin orijinal şeirin ruhunu, ideyasını ifadə etmək üçün əsas meyarlardan biri hesab edilə bilər. Beləliklə, şeirin Azərbaycan dilinə tərcüməsində ideyanın poetik ifadəsinin uğurlu alındığını qeyd etmək lazımdır.

Uşağın yaşına, zövqünə uyğun söylənilən, yaxud yazıya alınan hər bir şeirin yaradılmasının gizli həqiqətləri də ola bilər. Bu baxımdan qeyd etdiyimiz əsrlərdə tarixi və siyasi zəminlə bağlılığına dair müəyyən mətn və məlumatların da Britaniya uşaq ədəbi tənqidində əksini tapması təsadüfi deyildir. Fikrimizin təsdiqi üçün aşağıdakı bir neçə şeir nümunələrinə nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik. Həmin şeirlərdən biri “Üç kor siçan” (“Three Blind Mice”) adlanır və bu şeirin ilk variantı birinci dəfə 1609-cu ildə “Denteromelia or The Seconde part of Musicks melody” almanaxında yazıya alınmışdır. Şeirin mətni aşağıdakı kimidir:

*“Three blind mice. Three blind mice.
See how they run. See how they run.
They all ran after the farmer’s wife,
Who cut off their tales with a carving knife.
Did you ever see such a sight in your life,
As this blind mice?*

Modern Version” [96, s.156]

1609-cu ildə nəşr olunan “Deuteromelia or The Seconde part of Musicks melodie” kitabının redaktoru və hətta “Üç kor siçan” şeirinin müəllifinin həmin ildə yeniyetmə yaşında Tomas Ravenscroft (Thomas Ravenscroft) olduğu da qeyd edilir. Oksford Universitetinin Kitab Evinin 1997-ci il nəşrində həmin şeirin orijinal mətni aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur:

*“Three Blinde Mice,
Three Blinde Mice,
Dame Lulian,
Dame Lulian.
The Miller and his merry olde Wife,
She scrapte her tripe licke thou the knife” [116, s.306].*

Şeirin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi isə aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

*“Üç kor siçan,
Üç kor siçan
Qaçır necə
Uça, uça
Quyruğunu
Kəsib atan
Bir xanımın
Arxasınca.
Belə siçan*

De, harda var?

Desin mənə

Qoy uşaqlar” [13, s.21].

Şeirin Azərbaycan versiyasında mətnin strukturu daha asan formada, uşaqların diqqətini çəkə bilən vəzn və qafiyədə, eləcə də oynaq, oxunaqlı dil və üslubda verilsə də, onun gizli tarixi haqqında bir kəlmə də olsun belə mütərcim qeydi verilməmişdir. Uşaqlar hər şeyi bilməlidir – tezisindən çıxış edərək bu haqda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tənqidində də müəyyən təhlil və şərhin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Tədqiqatçı Natali Kid (Natalie Kid) “Uşaq şeirlərinin gizli tarixi” adlı annotasiyasında “Üç kor siçan” şeirindəki üç kor siçanın XVI əsrdə İngiltərənin Kraliçası I Meriyə (Queen Mary I) qəsd hazırlanmasında ittiham edilən üç nəfər protestant monarxistin (padşahpərəstin) prototipi olduğunu qeyd etmişdir. Daha sonra araşdırıcı onu da əlavə edir ki, şeirdə fermerin xanımı məhz Kraliça I Meriyə işarədir və Kraliça Meri əri İspaniya kralı Filiplə (King Philip of Spain) birlikdə geniş ərazilərdəki malikanələrə sahib olmuşdur. Kraliça I Meriyə hazırlanmış sui-qəsdə görə həmin üç qatil əlləri-qolları dirəyə bağlatdırılaraq yandırılmışdır [182].

Qeyd edək ki, protestantlıq – pravoslavlıq və katolisizm ilə yanaşı xristianlığın əsas cərəyanlarından biridir. XVI əsrin birinci yarısında İngiltərənin kralı VIII Henrinin ölümündən sonra (onun 9 yaşlı oğlu VI Edvard (Edward VI) altı il İngiltərəyə hakimlik etmişdir) beş il İngiltərənin kraliçası olan qızı I Meri hakimiyyəti dövründə atasının apardığı dini siyasətə qarşı çıxaraq təxminən üç yüz protestantı ölümə məhkum edib dirəklərə bağlatdırıb yandırmışdır [163, s.6].

Lakin bu dövrdə protestantlarla yanaşı katoliklərin də dini inanclarına görə ağır işgəncələrə məruz qaldığı ingilis tarixində tarixin ağ ləkələri kimi yad edilir.

Beləliklə, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə, xüsusilə XVI-XVII əsrlərdə yaranan və yazıya alınan şeirlərin görünməyən gizli, yaxud tarixi həqiqətlərinin də şərh edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə olarsa ingilis şeirinin öyrədilməsi ilə yanaşı təsvir edilən tarixi həqiqətlər haqqında müəyyən bilgilərin aşılmasına nail olmaq mümkündür.

“Hampti Dampti və digər uşaq şeirləri” (“Humpty Dumpty and other Nursery Rhymes”) adlı kitabda anonim uşaq şeirləri sırasında dünyada məşhur olan aşağıdakı şeir təqdim edilmişdir:

*“Roses are red,
Violets are blue,
Sugar is sweet
And so are you” [116, s.7].*

*Qızılgüllər qırmızı,
Bənövşələr mavidir,
Şəkər şipşirindir,
Bax sən də şipşirinsən (Sətri tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir).*

Uşaqların könlünü oxşayan, zaman-zaman dillər əzbəri olan bu şeirin qəbirdaşı üzərində “Öz dövründə şairlərin şahzadəsi” (“The Prince of Poets in His Time”) haqq olunmuş ingilis şairi Edmund Spenserin (Edmund Spenser, 1552-1599) ilk dəfə 1590-cı ildə kitabına daxil etdiyini söyləmək istərdik. Yuxarıda mətnini təqdim etdiyimiz həmin şeir 1784-cü ildə Qammer Qurtonun (Gammer Gurton) antologiyasına (“Garland”) daxil edilmişdir. Lakin bu şeirin gizli tarixi həqiqətlərini görmək mümkün deyildir. Ona görə ki, bu şeirin həyatı, dinamik söz düzümünün əsl tarixi həqiqəti elə onun təbii və gözəl misralardakı məna yükünün həqiqiliyindədir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının məşhur nağıl, şeir, tapmacalarından Azərbaycan dilinə tərcümə olunmayan əsərlər də vardır. İngilis uşaq şeirinin inkişaf istiqamətlərini araşdırarkən diqqətimizi çəkən aşağıdakı şeirin (onu tapmaca adlandırmaq daha məqbul hesab edilə bilər) məzmun-mündəricəsində gizli tarixi olmayan bir tapmaca olduğunu söyləyənlər də vardır. Britaniya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində uzun bir yol keçdiyi söylənilən həmin şeir-tapmacanın ən erkən versiyası Samuil Arndun (Samuel Arnold) 1797-ci ildə nəşr etdirdiyi “Yeniyetməlik əyləncələri” (“Juvenile Amusements”) toplusunda aşağıdakı kimi təqdim olunmuşdur:

“Humpty Dumpty sat on a wall

*Humpty Dumpty had a great fall.
Four-score and Four-score more
Could not make Humpty Dumpty where he was before”.*

Lakin böyük bir yumurtaya həsr olunmuş şeir-tapmacanın 1810-cu ildə çap edilmiş variantının uşaqlar üçün daha aydın və anlaşıqlı olduğunu etiraf etmək lazımdır. Mətnə diqqət yetirək:

*“Humpty Dumpty sat on a wall
Humpty Dumpty had a great fall.
All the king’s horses. And all the Kings men,
Couldn’t put Humpty together again” [116, s.5].*

Şeirin Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

*Şar boyda biri vardı * –
Oturmuşdu divarda
Yıxıldı birdən-birə.
Padşahın dəstə-dəstə
Atlıları gəldilər.
Güc verib ayaq üstə
Şarı, şarı, ay aman
Tərpədib bax yerinə
Apara bilmədilər.*

Bu da bir həqiqətdir ki, uşaq şeirləri məktəb yaşına çatmamış uşaqların səs, sözlərlə ilk tanışlığına və dərk olunmasına xidmət edir. Bu şeirlər eləcə də oxu verdişlərini qazanmış məktəb yaşına çatmış uşaqların oxu prosesində ilk canlı, həyati addımlarının atılmasında özünəməxsus üstünlükləri ilə mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Britaniya uşaq şeirlərinin nəşrinə yazılmış annotasiyalarda bir qayda olaraq kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulan illüstrasiyalı şeirlərin əsas məqsədlərindən biri də onlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Həmin şeirlərlə tanış olan, mütaliə edən uşaqların da oxşar şeirlər yazmağa həvəsləndirməyin tədrisin ən ali məqsədlərindən biri olduğu təlqin edilir.

---

* Şeiri ingilis dilindən tərcümə edən Şahin Xəlillidir.

Fikrimizcə, uşaqların yazdığı “şeyrlər” həm sadə, ritmik, həm də yadda qalan olur. Bu baxımdan uşaq şeyrləri ifadəsini dilə gətirəndə bu həm böyüklərin – tanınmış şair və yazıçıların uşaqlar üçün yazdığı, həm də uşaqların öz uşaq dünyası haqqında yazdığı əsərlər olduğunu da unutmamaq olmaz.

Qeyd etmək istərdik ki, ingilis uşaq şeyrlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı, xüsusilə qədim və orta əsrlərdə yaranmış şeyrlərin gizli tarixi ilə qısa annotasiyalarının verilməsi də vacib məsələdir. Belə olarsa, ingilis uşaq ədəbiyyatı ilə tanışlıq daha dolğun və əhatəli olar.

Rus şairi və mütərcimi Samuil Marşak “Tərcümənin poeziyası” adlı düşüncələr əsəsində yazırdı: *“Şeyrlərin tərcüməsi – çox ağır və çətin sənətdir. Məndən olsa onun iki cəhətinə – görünüşünə görə paradoksal, mənasına görə isə düzgün olan aşağıdakı müddəanı irəli sürərdim:*

Birincisi: Şeyrlərin tərcüməsi mümkün deyildir.

İkincisi: Hər dəfə bu, müstəsnaqlıq təşkil edir.

Əgər tərcüməçi (əlbəttə, sözün əsl mənasında, yalnız mütərcim deyil, eləcə də şair) tərcüməyə bu cür yanaşırsa, onda nə isə bir şey alına bilər” [82, s.216].

Bədii, yaxud poetik tərcümənin yaradıcılarını hər hansı zavodun zərərli sexində çalışan adamlara bənzədən Samuil Marşak yalnız böyük sənət abidələrinin tərcüməsinin öz-özlüyündə mükəmməl tərcümə ilə ədəbi hadisəyə çevrildiyini göstərmişdir. *“Təəssüflər olsun ki, bədii tərcümənin yeri, əhəmiyyəti birbaşa ədəbiyyata bağlı adamlar tərəfindən belə hələ də yetərinə dəyərləndirilmir”* yazan S.Marşak bu işin xalqlar arasında öz növbəsində bir xidmət olduğunu qeyd etməsi təsadüfi deyildir. O yazırdı: *“Bu kimi əlaqələr xidməti olmasaydı, Şekspir yalnız İngiltərədə, Höte yalnız Almaniyada, Lev Tolstoy isə yalnız Rusiyada tanınardı”* [82, s.220].

Ədəbiyyatşünas Lorens Perrinenin (Laurence Perrine) üç cildəndən ibarət olan və dünyada ingilis ədəbiyyatının tədrisində 50 ildən çoxdur ki, müəllim və tələbələrin stolüstü kitabına çevrilən “Perrinenin ədəbiyyatı”nda (“Perrine’s Literature”) [144] müəyyən qədər də olsa, uşaq ədəbiyyatı məsələsinə toxunulmuşdur. Kitabın Ön sözündə ingilis uşaqlarının “Pat-a-Cake, Pat-a-Cake, Baker’s Man” adlı məşhur uşaq

şeyri ilə [144, s.XXXI] dil açdığı, ədəbiyyatla “mənəvi körpü qurduğu” vurğulanır. Təbii ki, dünyanın bütün uşaqlarının yazmağa, oxumağa başladığı zamandan onların söz çələngi, insanlığa su, hava kimi gərəkli olan ədəbiyyatla tanışlığı təkzibedilməzdir. Lakin uşaqların bədii sözlə, ədəbiyyatla tanışlığının başlıca meyarlarından biri yalnız şeirlərin əzbər öyrədilməsi deyildir. Şeyrin əzbər öyrədilməsindən çox, onun ideya-estetik məzmunu, eləcə də bu və ya digər şeyrdə poetik əksini tapmış gizlin tarixi həqiqətlər haqqında müəllim, yaxud tərbiyəçi tərəfindən yığcam izahat, şərhin verilməsi xüsusilə vacib və əhəmiyyətlidir.

Ədəbi-bədii fikrin zaman-zaman davam edən və insanlığı düşündürməyə zövq edən, irili-xırdalı oxucunun, yaxud dinləyicinin mənəvi dünyasına işıq salan elə problemlər vardır ki, onlar həmişə ədəbiyyatşünaslığın aktual mövzularına çevrilmiş və bu haqda ayrı-ayrı fikir və nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Lakin bu gün də aktuallığını itirməyən və onun haqqında fərziyyə kimi irəli sürülən müddəalar bir çox dərslərdə, eləcə də ədəbi tənqidi araşdırmalarda yetərinə işıqlandırılmamışdır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz “Perrine’s Literature” adlı kitabın IX fəslində verilmiş “Məna və ideya” (“Meaning and Idea”) adlı materialın ilk təqdimatı uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş “Balaca Cək Horner” (“Little Jack Horner”) şeyrinin tam mətni ilə açılır. Həmin şeyri olduğu kimi təqdim edirik:

*“Little Jack Horner,
Little Jack Horner
Sat in a corner
Eating his Christmas pie.
He stuck in his thumb
And pulled out a plum
And said, “What a good boy am I!”*

Anonymous [144, s.791].

Həmin şeyrin orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə onun qısa tarixçəsi 23 aprel 2016-cı il tarixli “Ədəbiyyat qəzeti”ndə aşağıdakı kimi təqdim edilməsi irili-xırdalı oxucuda keçmiş tarix haqqında müəyyən təsəvvür yaradır:

Anonim ingilis uşaq şeyrinin XVI əsrdə yazıldığı və ilk dəfə 1725-ci ildə çap

olunduğu qeyd olunur:

Balaca Cek Horner

Balaca Cek gör necə

Girib küncə oturub.

İstəyir ki, tez yesin

Gətirdiyi piroqu.

Barmağıyla axtarib

Gavalını çıxardır.

Sonra deyir: “Ay aman,

Mən nə yaxşı oğlanam!” [13, s.21]

Əvvəla, onu qeyd edək ki, Balaca Cək Horner haqqında şeirin XVI əsrdə baş verən hadisəyə əsasən yazıldığı fərziyyə edilir. Lakin şeirin 1725-ci ildə ilk dəfə çap olunduğu isə tarixi ədəbi fakt kimi diqqəti çəkir. Belə söylənilir ki, Balaca Cək Horner İngiltərədə ən böyük və var-sərvətli Qlastonberi (Glastonbury) abbatlığında Riçard Uayting (Richard Whiting, 1461-1539) adlı təsərrüfat müdirinin ayamasıdır. O, bu ərazidə ev təsərrüfatına rəhbərlik edərək əhalidən gəlir vergisini toplamış və təsərrüfatın maliyyə işlərinə nəzarət etmişdir. XVI əsrdə belə şayiə yayılmışdı ki, keşiş İngiltərənin kralı VIII Henriyə rüşvət verməyə cəhd göstərmiş və öz təsərrüfat müdiri Riçard Uaytingə ayrı-ayrı mülkədar malikanəsinə aid olan 12 gizli sənəd verib onu kralın hüzuruna göndərir. Söyləyirlər ki, həmin sənədlər gavalı piroqunun içində gizlədilibmiş. Lakin Balaca Cək Horner krala çoxlu vəd verən sənədin xeyir gətirə bilməyəcəyini zənn edib 12 mülkədar mülkündən biri haqqında bəhs edən iri “gavalı”nı – Mells adlı mülkədar mülkünün sənədini oğurlayıb özünə götürür. Qalan 11 mülk sənədinin isə kral taxt-tacına verildiyi söylənilir. Sirrin üstü açılında məhkəmə Horneri günahlandırır onu dar ağacından asdırır. Lakin Mells mülkədar mülkünün Hornerlər nəslinin xüsusi mülkiyyəti kimi hətta XX əsrə qədər qaldığı nəql edilir [190].

Nağıllar yalan olmur tezisindən çıxış etmək elmi ədəbiyyatda qəbul edilməsə də, elə hesab edirik ki, şeirlərdə gizli həqiqətlərin olduğu müəyyən əsasları ilə oxucu diqqətindən yayınmamalıdır.

Rus şairi Samuil Marşakın “uşaq ədəbiyyatının klassiklərindən biri” kimi dəyər verdiyi XIX əsrin ingilis şairi və rəssamı Edvard Lir (Edward Lear, 1812-1888) ilk dəfə 1846-cı ildə (sonralar bu kitab 1861, 1862 və 1870-ci illərdə daha böyük həcmdə təkrar nəşr olunmuşdur – S.Ə.) çap etdirdiyi “Boş şeylərin kitabı” (“A Book of Nonsense”) ilə Britaniya uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus “nonsens” – “cəfəng” şeirlərin yaradıcısı kimi tanınmışdır. Müəllifin “Edvard Lir özü haqqında” adlı məzhəkəli, yaxud “cəfəng” şeirinin son misralarındakı poetik fikir yükünə nəzər salaq:

İspanca yox yazmağı,

Balıq yağı içməmiş.

Bu dünyada nə yaxşı

Bir cənab Lir var imiş (İngilis dilindən tərcümə edəni: Şahin Xəlilli).

Samuil Marşakın ilk yaradıcılıq dövrünün məhsulu olan “Balacalar qəfəsdə” (“Детки в клетке”) adlı şeirlər kitabı ingilis rəssamı Ostin Oldinin rəsmləri ilə bəzədilmiş, rus-ingilis ədəbi əlaqələri tarixində mühüm mərhələyə çevrilmişdir. 1942, 1946, 1949 və 1951-ci illərdə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, eləcə də 1963-cü ildə Lenin mükafatı laureatı olan şair rus uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri kimi uşaq poeziyasının tərcüməsində də mühüm xidmətləri ilə seçilmişdir. Yuxarıda qısaca da olsa, haqqında bəhs etdiyimiz Edvard Lirin şeirlərinin rus dilinə tərcüməsi üzərində işləyərkən S.Marşak rəssam dostu V.M.Konaşeviçə ünvanladığı məktubunda onun ingilis uşaq şeirinə hədsiz maraq və sevgisinin ifadəsinə rast gəlirik. O yazırdı: “*Edvard Lir ingilis uşaq poeziyasının klassiklərindən biridir. O, ixtisasca rəssam olmuşdur. Uzun illər zoologiya muzeyi üçün heyvan və quşların şəklini çəkmişdir*”. Daha sonra isə mütərcim qeyd edirdi ki: “*Edvard Lir çəkdiyi rəsmlərin altında öz şeirlərini imza yazıları kimi qələmə almışdır. Onun uydurma, şən cəfəng sözlərdən uydurduğu kitabları beləcə yaranmış, sonralar bütün dünyada məşhur olmuşdur. Şeirin ustadı kimi o, uşaqlar üçün yazdığı kitablarında tükənməz yumorla yumşaq lirizmin vəhdətini yaratmışdır*” [81, s.629].

İngilis uşaq şeirləri sırasında “Babilistana neçə mil yol var?” (“How Many Miles to Babylon?”) şeirini oxuyanda irili-xırdalı oxucunun gözləri qabağına ilk növbədə bir-birindən uzaq olan coğrafi məkanlar gəlir. Bir zamanlar “Şumer və Akkad” adlanan

Mesopotamiyanın – indiki İraqın ərazisində, onun cənub hissəsində yerləşən bu qədim dövlətlə, yaxud əfsanəvi, əslində tikintisi yarımçıq qalmış Babil qülləsi ilə məşhur olan bu məmləkətlə İngiltərə, onun paytaxtı ilə nə kimi əlaqələri olduğunu düşünürsən. Bu baxımdan həmin şeirin orijinalını və Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

“How many miles to Babylon?”

Three score miles and ten.

“Can I get there by candlelight?”

Yes, and back again.

If your heels are nimble and light,

You may get there by candlelight.”

–Babilistan neçə mildi?

–Düz yetmişdi, – söylədi.

–Ora çata bilərəm

Mən şamın işığına?

–Ayaqdan iti olsan,

Yol gedib qayıdarsan

Sən şamın işığına.

(İngilis dilindən tərcümə edəni: Şahin Xəlilli)

İngilis bioqraf yazıçısı Piter Akroydun “London. Qısa bioqrafiya” (“London. The Concise Biography”) adlı kitabının 42-ci fəslinin sərlövhəsinə “Babilistana neçə mil yol var?” daxil edilən materialla tanışlıq [93, s.483-496] bu şeirin tapmaca kimi görünən cavabına müəyyən aydınlıq gətirir.

Ədib qeyd etdiyimiz fəslin əvvəlində yazır ki, “*London 1840-cı illərin ortalarında yer üzündə ən böyük və qüdrətli şəhərə, imperiyanın (Böyük Britaniya imperiyasının – S.Ə.) paytaxtına, beynəlxalq ticarət və maliyyənin mərkəzinə və dünyanın axışb gəldiyi geniş dünya bazarına çevrildi... Bu, Viktoriya dövrünün (Böyük Britaniyanın kraliçası Viktoriya (Victoria, 1819-1901) İngiltərənin kraliçası I Yelizaveta kimi mədəniyyət tarixində adını əbədiləşdirmişdir. – S.Ə.) Londonu idi”*

[93, s.483].

XIX yüzilliyin başlanğıcında bir milyonluq əhalisi olan London şəhərində iqtisadiyyatın və digər sahələrin intensiv inkişafı ilə XX əsrin əvvəllərində, daha dəqiq desək, 1911-ci ildə şəhər əhalisinin yeddi milyona çatmışdır. Qədim sivilizasiyaları birləşdirən Londonun Misir, Roma, Babilistan kimi dünya şöhrətli bir məkana çevrildiyini qeyd edən Piter Akroyd Babilistanı görmək üçün Babilistana getmək lazım olmadığını, elə bu şəhərdə (Londonda) Babilistanı axtarıb tapmağın mümkünlüyünü yazmışdır [93, s.487].

Kitabın bir çox mətnlərinin 2012-ci il nəşrində ixtisar edilməsi Londonun müasir İraq ərazisindəki qədim Şərq – Mesopotamiya çevrəsində yerləşmiş Babilistan, yaxud dünya mədəniyyətinin və ədəbiyyatının beşiyi sayılan “Şumer və Akkad” adları ilə “tay tutulması”, heç şübhəsiz ki, müəyyən siyasi dairələrin təsiri ilə olmuşdur. Bir vaxtlar Babil şəhərində bir ucu göylərə çatan nəhəng Babil qülləsinin tikintisi də bu işə mane olmaq üçün bu işdə çalışan insanların dilinin müxtəlifləşdirilməsi səbəbindən başa çatdırılmamışdı.

Daha sonra mətndə oxuyuruq ki, XVIII əsrdə London “cette Babilone le seul refuge des infortunes” (fransızca verilən bu ifadə “Bu Babilistan bədbəxt adamların yeganə sığınacaq yeridir” mənasını ifadə edir – S.Ə.) adlandırılması o dövrün bir sıra şair və yazıçıların diqqətindən yayınmamışdır.

Piter Akroyd Londonda Babilistanın müqayisəsini birincinin (Londonun) özünəməxsus çoxşaxəli cəhətləri özündə əxz etdiyi ilə ona müraciət olunduğunu izah etməyə çalışmışdır [73, s.652]. Belə bir müqayisə, hər şeydən əvvəl, Londonda bir vaxtlar Babilistanda olduğu kimi çox-çox dillərdə danışıldığını misal gətirməsi söylənilənlərin təsdiqi kimi səslənir. Beləliklə, XVIII əsr ingilis şairi Uilyam Kuperin (William Cowper, 1731-1800) böyüyən, inkişaf edən Londonun qədim Babilistanla bir-birinə müəyyən qədər bənzərliyini dilə gətirməsi təsadüfi deyildir.

İrland və şotland şəcərəsi ilə daha çox Britaniya – Amerikan yazarı kimi tanınan Henri Ceymsin (Henry James, 1843-1936) yaddaşında XIX yüzillikdə daha çox “müasir Babilistan” kimi tanınan London “toran, tutqun Babilistan” kimi qalmışdır [73, s.652].

“Babilistana neçə mil yol var” şeirinin digər variantında isə “Babilistan” sözünün “Vifley”lə əvəz edilməsi Londondakı Murfildsdəki dəlixananın nəzərdə tutulması çoxlarına o qədər də qəribə gəlmir. Doğrudan da, bu sözün həqiqətdən çox da uzaq dayanmadığını qeyd edən Piter Akroydun bütövlükdə “Babilistana neçə mil yol var” şeirinin ideya-bədii məzmununu haqqında söylədikləri həmin şeirin təfsilatlı və düzgün qavranılmasında ən yaxşı vasitə hesab edilə bilər.

Fikrimizcə, təhlilini verməyə cəhd etdiyimiz Britaniya uşaq şeirinin tarixi həqiqətləri özündə əks etdirdiyi məsələnin başlıca xüsusiyyətlərindən biri hesab edilsə də, onun ikinci əsas qayəsi uşaqlarda uşaq şeirinə xas ahəng və ritmin, söz zənginliyinin (məsələn, bu şeirdə “score” sözü daha çox “iki on”, yaxud “iyirmi” sayı olduğunu özündə ehtiva edir, lakin rus dilinə tərcümədə bu sayın «двадцать пять» kimi verilməsi “beş də artıq” misalına bənzəyir, belə ki, “three score miles and ten” riyaziyyatı isə lüğəti mənada 70 rəqəmini verməlidir – S.Ə.) mənə çalarını uşaqların yaddaşına köçürməkdir.

Beləliklə, Britaniya uşaq ədəbiyyatının ədəbi tarixində mühüm mərhələyə çevrilən uşaq şeirinin həm tərcüməsi, həm də onun elmi əsaslarla öyrənilib tədqiq edilməsi mədəni və ədəbi dəyərlər arasında sərhədlərin qoyulmadığını diktə edir. Qərb – Şərq mədəniyyəti və ədəbiyyatı arasında əməli yaradıcılıq işinin aparılması, heç şübhəsiz ki, dünyanı düzgün anlamağa istiqamət verən, elmi-tarixi, ədəbi-mədəni dəyərlərin elmi mənzərəsinin yaradılmasında açar rolunu oynayan mühüm və əhəmiyyətli mövqenin real göstəricilərindən biridir.

II FƏSİL

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ YENİ JANRLARI

2.1. Ədəbi nağılların Britaniya uşaq ədəbiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərində rolu

XVII əsrdə uşaqlar üçün yazılan ədəbiyyat daha çox tərbiyəvi, yaxud əxlaqi kitablar kimi dəyərləndirilmişdir. Bu yüzilliyin müasir günlərə çatan yeganə nüsxəsi Con Ouenin (John Owen) 1652-ci ildə Londonda nəşr olunmuş “Əlifba, yaxud ingilis dilində düzgün oxu üçün uşaqlara təlim verməyin asan yolu. Gənc uşaqları təlimatlandırmaq üçün zəruri sual və cavablar komplekti ilə...” (“The Primer, or an Easie way to Teach Children to True Reading of English. With a Necessary Catechisme to Instruct Youth...” (British Shelfmark: C.143-122)) adlı dərslik hazırda Britaniya kitabxanasında qorunub saxlanılır. Festus Korinin (Festus Corin) tərtibçisi olduğu 1664-cü ildə Londonda çap olunmuş ikinci dərsliyin yazıya alınmış nüsxəsində əsas məqsədi illüstrasiyalı ingilis dilinin əlifbasının uşaqlara əyani şəkildə öyrədilməsinə yönəldilmişdir. Bu dərslik “Uşaqların ilk tyutoru: yaxud müəllim və müəllimənin asan və cəzbedici tərzdə uşaqlara iyirmi dörd hərfin öyrədilməsi” (“The Childes First Tutor: or, The Master and Mistrees, Teaching Children an Easie and Delightful Way to Learn the Twenty Four Letters”) adlandırılmışdır.

Britaniya ədəbiyyatında birinci olmaq missiyasının sahibi olan Con Nyuberi XVIII əsrdə uşaqlar üçün əsərlər yazıb onları nəfis tərtibatda çap etdirən yazar və naşir kimi tanınmışdır. Onun əsərlərində qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri balaca oxucularda təhsil almağa ruh yüksəkliyi yaratmaq, onları gələcək həyata hazırlamaq, uşaqlara dünyanın işıqlı ideyalarını təlqin etmək idi. Müəllifin “Kiçik xeyirxah evdar xanımın hekayəsi” (“The History of Little Goody Two-Shoes”) adlı kitabı ö dövrdə uşaqları gözlərində qüruba enən günəşi xatırladan dünyadanı şən, xoşbəxtlik ovqatı bəxş edən dünyaya aparan optimistik bədii mətnlər toplusu kimi dəyərləndirilmişdir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişafında XVIII və XIX yüzilliklərin mühüm rolu

olduğu qeyd olunur. Əlbəttə, bunun müəyyən səbəbləri olmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, ictimai-siyasi həyatda, eləcə də iqtisadiyyatda baş verən mühüm hadisə və nailiyyətlərlə əlaqələndirilə bilər. Lakin qeyd olunan əsrlərdə dövrün ziyalıları təhsilə, elmə və ədəbiyyata yüksək dəyər vermişlər. Xüsusilə düşüncə ədəbiyyatında uşaqların gələcəkdə yaşadıqları həyatın qurucuları olduğundan çıxış edərək əxlaqi və bədii sənət əsərlərinə böyük ehtiyac olduğunu söyləmişlər. Beləliklə, uşaq ədəbiyyatının yeni təşəbbüskarları əsasən, nəsr əsərləri üzərində düzəlişlər apararaq uşaqlara etik və davranış qaydalarının aşılmasında bu kimi əsərlərin mühüm rolu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmişlər.

Rus tədqiqatçı alimi S.Nikonova İngiltərədə baş alıb gedən sənaye inqilabından (1760-1850) sonra Britaniya xalq nağıllarına kütləvi marağın artdığını qeyd edərək yazır: *“Bununla belə folklor nağıllarının populyarlaşdırılması İngiltərədə maneələrə tuş gəldi. Yazıçıların xalq yaradıcılığının “gizlinləri”nə müdaxilə edərək “orijinaldakı müqəddəs mətn”ləri yenidən işləmələri ədəbi-tarixi abidələrin linqvo-etnoqrafik özəlliklərinin qayğısını çəkən folklorşünasların ciddi müqaviməti ilə qarşılandı”* [140, s.10].

“Folklor cəmiyyəti”nin (“Folklore Society”) elmi məcmuələrində qorunub saxlanılan qədim folklor nağıllarının həm ümumi ədəbiyyatda, həm də uşaq ədəbiyyatında yeni variantlarda işlənilməsi, heç şübhəsiz ki, onun tərtibçilərindən dövrün oxucusunu təmin edə biləcək mütəxəssis alimlərin və yazıçıların birgə səyi nəticəsində həyata keçirilə bilərdi. Əlbəttə, bütün maneələrə baxmayaraq, belə bir işin həyata keçirilməsinə nail olundu. Lakin tədqiqatçı S.Nikonovanın qeyd etdiyi kimi İngiltərədə Sənaye inqilabından sonra folklor nağıllarına olan marağın artdığını söyləməsi nəşr faktları ilə uyğun gəlmir. Ona görə ki, inqilab dövründə Britaniya folklor nağılları əsasında yaranan, yenidən ədəbiyyatda ədəbi nağılların geniş şəkildə adaptasiyaları məhz Sənaye inqilabı dövründə üstünlük təşkil etmişdir. Məsələn, Çarlz və Meri Ləmin (Charles, 1775-1834) and Mary, 1764-1847) Lamb), Robert Sautinin (Robert Southey, 1774-1843) və onlarca yazıçı, şairlərin ədəbi nağılları bu illərdə Britaniya oxucusuna yaxşı məlum idi.

Bu da bir tarixi-ədəbi faktdır ki, Britaniya uşaq ədəbiyyatında intensiv inkişaf

yolu keçən janrlardan biri ədəbi nağıllar olmuşdur. Hətta XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrdə Britaniyanın ən məşhur şair və yazıçıları xüsusi olaraq uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olmasalar da, onların ədəbi nağıl janrında yazdıqları əsərlərə rast gəlmək mümkündür.

Britaniyada animalist-nağılçıların banisi hesab edilən Kətrin Dorsetin (Catherine Dorset) “Tovuzquşu evdə” (“The Peacock at Home”) adlı məşhur nağılı 1808-ci il, eləcə də nəzmlə yazılmış nağıllar silsiləsinin 1809-cu il nəşrləri Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərində mühüm yeri ilə seçilmişdir. XIX əsrin birinci yarısında Britaniya ədəbiyyatında Robert Sautinin (Robert Sauthey, 1774-1841) “Üç ayı” (“The Three Bears”), Kətrin Sinklerin (Catherine Sinclair 1800-1864) “Nəhənglərin və pərilərin cəfəng hekayəsi” (“Nonsensical Story of Giants and Fairies”) adlı fantastik möcüzə nağılları, Con Raskinin (John Ruskin, 1819-1900) “Qızıl çayın kralı” (“The King of the Golden River”) adlı nağılları, uşaqların sevimli əsərləri sırasına daxil olmuşdur.

Lüis Kerollun “Alisa möcüzələr ölkəsində” (“Alice’s Adventures in Wonderland”) adlı yuxu-nağılı (a dream-story) ilk ədəbi nağıl janrının yeni tipi kimi dünya, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatının sənət şedevrlərindən birinə çevrildi.

İrland yazıçısı və şairi Oskar Uayld (Oscar Wilde, 1854-1900) şair kimi yaradıcılığa başlasa da, ona ümumdünya şöhrəti gətirən uşaqlar üçün yazdığı ədəbi nağıllar olmuşdur. “Xoşbəxt şahzadə və digər nağıllar” (“The Happy Prince and Other Tales”, 1888) və “Nar evi” (“A House of Pomegranates”, 1891) adlı iki nağıl kitabı müəllifin sağlığında çap olunmuşdur. Bu nağıllar ədəbi tənqidin və oxucuların yüksək dəyərləndirdiyi uşaq ədəbi nağılları sırasında indi də öz nağıl “ömrü”nü yaşayır.

“Siz mənə valehedici şeylərdən danışırırsınız və hər şeydən daha valehedici olanlar isə kişilərin və qadınların əzab-əziyyəti, məhrumiyyətləridir. Lakin yoxsulluq, səfalət qədər böyük sirr-sehr yoxdur”, – nağılçı Oskar Uayldın söylədiyi mühakiməsini bütün nağıllarının leytmotivi kimi dəyərləndirən rus alimi S.Nikonovanın onun nağıllarında yaşadığı həyatın paradokslarının, ictimai əksikliklərinin bədii təcəssümünün güclü olduğunu [140, s.8] qeyd etməsi təsadüfi deyildir.

Britaniya ədəbiyyatında ədəbi nağıl janrı, şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif

çəşidli nağılları ilə müqayisədə XVIII əsrin sonlarından başlayaraq müasir dövrümüzdə qədər təxminən 200 ildən çox bir zamanı əhatə edir. Populyar ədəbi janr kimi həm yazıçıların, həm də tədqiqatçı alimlərin nəzər-diqqətini cəlb edən nağıllar xalq yaradıcılığı ilə bağlı “irs-varisliyin övladı” kimi dəyərləndirildi.

Hələ Britaniya Renessansı dövründə Filip Sidneyin (Philip Sidney, 1554-1586), Edmund Spenserin (Edmund Spenser, 1552-1599), cahanşümul ingilis dramaturqu və şairi Uilyam Şekspirin (William Shakespeare, 1564-1616), Ben Consonun (Ben Jonson, 1573-1637) və onlarca tanınmış sənət adamlarının yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur növü olan nağıl və onun fantastik elementləri qismən də olsa bədi, poetik təcəssümünü tapdı.

XVIII əsrin əvvəllərində Britaniya maarifçiliyi ədəbiyyatı dövründə nağıllara olan maraq nisbətən azalsa da, əxlaqi nağıllar (moral tales) təlim-tərbiyə prosesində uşaqlara çətin vəziyyətdən çıxmağın yolları barədə bir növ bələdçilik missiyasını yerinə yetirən dərs kitablarına daxil edildi.

XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin ilk onilliklərində (1798-ci ildən 1832-ci ilədək) Britaniya ədəbiyyatının Romantizm kimi məşhur olan dövründə xalq yaradıcılığına olan hədsiz maraq ədəbi nağılların yaranmasına geniş imkanlar açdı. Almaniyada şair və yazıçı Vilhelm Hauff (Wilhelm Hauff, 1802-1827), Yakob və Vilhelm adlı Qrimm qardaşlarının (Grimm brothers, Jacob, 1785-1863; and Wilhelm, 1786-1859) nağıllarının, xüsusilə Danimarka yazıçısı, şairi Hans Kristian Andersenin (Hans Christian Andersen, 1805-1875) ədəbi nağıllarının ingilis dilinə tərcümələri Britaniyada milli ədəbi nağılların formalaşması istiqamətində mühüm rol oynadı.

XIX əsrin əvvəllərində – Ketrin Dorsetin (Catherine Dorset, 1753-1816) 1809-cu ildə nəşr etdirdiyi “Tovuzquşu evdə” adlı ilk ədəbi nağılı və bir-birinin ardınca silsilə nağılları, eləcə də tarixçi və ingilis yazıçısı Uilyam Roskounun (William Roscoe, 1753-1831) 1802-ci ildə nəzmlə yazıb və nəşr etdirdiyi “Kəpənəyin topu və cırcıramanın ziyafəti” (“The Butterfly’s Ball and the Grasshopper’s Feast”) adlı mənzum nağılları Britaniya ədəbiyyatı tarixində ədəbi nağılların yaranmasına və inkişafına yeni impuls verdi.

Romantik şairlərdən Robert Sautinin üç ayı haqqında xalq nağilının yeni adaptasiyası (“The Three Bears”) ədəbi nağıllar sırasında maraqla oxunan sənət sdevrinə çevrildi.

Beləliklə, Britaniya ədəbiyyatı tarixində Uilyam Meykpiş Tekkerey (William Makepeace Thackeray, 1811-1863), Çarlz Dikkens (Charles Dickens, 1812-1870), Corc Makdonald (George Macdonalds, 1824-1905), Lüis Keroll (Lewis Carrol, 1832-1898), Oskar Uayld (Oscar Wild, 1856-1900), Redyard Kiplinq (Rudyard Kipling, 1863-1936), Somerset Moem (Somerset Maugham, 1874-1965), Frensis Braun (Francis Browne, 1880-1960), Alan Aleksandr Miln (Alan Alexander Milne, 1882-1956), Eleanor Farcon (Eleanore Farjeon, 1882-1965), Con Tolkin (John Tolkien, 1892-1973), Pamela L.Travers (Pamela L.Travers, 1899-1996), Donald Bisset (Donald Bisset, 1910-1995) və onlarca başqaları ədəbi nağılları ilə uşaq ədəbiyyatının zənginləşdirilməsi yolunda xidmətləri ilə seçildi.

Dünya ədəbiyyatı tarixində şifahi xalq yaradıcılığının ən populyar janrlarından biri olan nağıllar yazılı ədəbiyyata köçürüldüyü ayrı-ayrı əsrlərdən başlayaraq irilixirdalı dünya oxucusunun ən çox maraq göstərdiyi, dinlədiyi və mütaliə etdiyi əsərlər sırasına daxil olmuşdur. Prof. Cəlil Nağıyev “Dünya uşaq ədəbiyyatı” seriyasına daxil edilmiş “Lüis Keroll. Alisa möcüzələr ölkəsində. Redyard Kiplinq. Mauqli. Joze Qomes Ferreyra. Cəsur Joanın qəribə macərələri” adlı tərcümə kitabına yazdığı ön sözdə ədəbi nağılların tarixinə ekskurs edərək qeyd edir ki: *“Hələ lap qədim zamanlardan (Qədim Misir ədəbiyyatından) başlayaraq nağıl janrı yazılı ədəbiyyatın hissəsinə çevrilmiş, bu ədəbi formada bir-birindən qiymətli bədii əsərlər yazılmışdır... Qədim Roma ədəbiyyatında Apuley özünün məşhur “Metamorfoza” (“Qızıl eşşək”) romanını məhz fantastik nağıl üslubunda qələmə almışdır. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə, Orta əsrlərdə və İntibah dövründə həm Şərq, həm də Qərb yazılı ədəbiyyatlarında nağıl janrı daha geniş yer tutmağa başlayır”* [55, s.5].

Dünya, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatında nağıl janrının əlamətdar yer tutduğunu nəzərə alsaq, istər şifahi, istərsə də ədəbi nağılları ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərində yayılma və yazılma tarixinin ən məhsuldar dövrünün XVIII əsrin sonlarına və XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyini söyləmək daha məntiqli olardı.

Lakin nağıl janrının geniş trayektoriyasında ərəblərin “Min bir gecə nağılları”nın müxtəlif dünya xalqlarının dillərinə tərcüməsinin mühüm rolu olmuşdur. Beləliklə, ədəbi təsir nəticəsində bir sıra dünya ölkələrində, o cümlədən Böyük Britaniyada yeni tipli nağılların yazılmasında ərəb nağıllarının təsir izi əvəz edilməzdir.

Prof. Cəlil Nağıyev Qərbi Avropa yazıçılarının nağıllarından söhbət açarkən mühakiməsində qeyd etdiyimiz problemə münasibətini aşağıdakı kimi ifadə edir: *“Nağıl janrının yazılı ədəbiyyatda belə geniş şəkildə işlənməsinin başlıca səbəblərindən biri, çox güman ki, “Min bir gecə” və bir sıra digər Şərqi nağıllarının dünyanın müxtəlif xalqları arasında çox geniş yayılması olmuşdur”* [55, s.5].

Dünya xalqlarının ədəbiyyatında tərcümə vasitəsi ilə ədəbi təsirin mühüm rol oynadığı, xüsusilə Şərqi (“Min bir gecə”) nağılları ilə dünyada, o cümlədən Qərbi Avropada ədəbi nağılların geniş vüsət alması təbii ki, məsələnin bir tərəfidir. İkinci bir tərəfdən isə Britaniya nağıllarının inkişaf xəttində alman və fransız dillərindən ingilis dilinə edilmiş tərcümələrin də mühüm əhəmiyyəti və rolu vardır.

XVII əsrdə Britaniya folklorunun nəzərə çarpacaq dərəcədə bir növ itib-batdığını, yaxud öz oxucularını itirdiyini məhz bu əsrdə puritanizm (İngiltərədə puritanizm əvvəlcə rəsmi anqlıkan kilsəsi çərçivəsində cərəyan kimi mövcud olmuş, kilsənin və dini ayinlərin katolik qalıqlarından təmizlənməsi tələbi ilə çıxış etmişdir və puritanizm adı da “saflaşma, təmizlənmə” mənasını özündə ifadə etməyə başlamışdır – S.Ə.) dünyagörüşünün təntənəsi ilə əlaqələndirənlər az deyildir. Buna görə də ingilis nağıl ənənələrinin bərpa olunmaması, lakin fransız ədəbi nağılları və alman romantiklərinin nağılları əsasında ingilis ədəbi nağıllarının bir qədər gec pərvəriş tapdığı söylənilmişdir. Beləliklə, qeyd etdiyimiz dövrdə Böyük Britaniyada milli folklorun yoxa çıxması, yaxud yaddaşlardan silinib atılması ilə digər xarici ölkə nağıllarının çoxsaylı tərcümələri hesabına ingilis nağıl dünyasının yeni tipinin bir qədər gec yarandığı əsaslı arqument sayıla bilər.

Xalq nağıllarının Britaniya ədəbiyyatına qayıdışı 1708-ci ildən 1832-ci ilədək davam etmişdir. Romantik şair və yazıçılar uşaqların əxlaq tərbiyəsində xalq nağıllarının geniş imkanları olduğundan onlara xüsusi diqqət yetirmiş, həmin nağılların bir növ yeni adaptasiyasını yaratmışdır. Beləliklə, Britaniya romantizmi dövründə

uşaqlığın dərin qatlarını və gözəlliyini özündə əks etdirən əsərlərin yaranmasına start verilmişdir. Romantizm bir növ uşaqlığı kəşf etmiş və ideallaşdırmışdır. Rus tədqiqatçı alimi L.İ.Skuratovskayanın qeyd etdiyi kimi *“romantik mədəniyyət uşağı periferiyadan (mərkəzdən uzaq olan yerlərdən) çıxarıb onu nağılın mərkəzi xəttinə çəkib qəhrəman qismində təqdim olunmasında öncüllərdən biri olmuşdur. Uşaq məhz yazıçının özünün qeybə çıxmayan, əbədi və ən yaxşı “mən”i kimi başa düşülməyə başlanmışdır, daha doğrusu, uşaq obrazı sənətin obyekt deyil, subyekt olmuşdur”* [86, s.172].

“Uşaq obrazının ədəbiyyatın obyekt deyil, subyekt olması” mühakiməsi ədəbi nağıllar üçün daha səciyyəvi xarakter daşıyır. Lakin onu da əlavə etmək istərdik ki, Britaniya romantizmi dövründə yaranan uşaq ədəbi nağıllarının baş qəhrəmanları əsasən Qərbi Avropa, o cümlədən alman və fransız ədəbi nağıllarının bir növ yeni tipi kimi təqdim edilmişdir desək, daha düzgün olardı.

Britaniya uşaq ədəbiyyatında ilk absurd nağılın 1839-cu ildə şotland əsilli Ketrin Sinkler (Catherine Sinclair, 1800-1864) tərəfindən yazıldığı iddia edilir. Səyahət kitabları, bioqrafik əsərlər, roman, esse və təəssüratların müəllifi kimi tanınan yazıçının uşaq ədəbiyyatı sahəsində qazandığı sənət uğurları uzunömürlü olmuşdur. Klassik uşaq novellalarının müəllifi kimi tanınan Ketrin Sinklerin Şotlandiyada, Edinburq şəhərində abidəsi üzərində həkk olunan aşağıdakı sözlər yazıçı kimliyinin yadda qalan əks-sədasıdır: *“O bütün uşaqların dostu idi və “Tətil evi” kitabı ilə hələ də onlarla (uşaqlarla) danışır”*.

Ədibin uşaqlar üçün yazıb nəşr etdirdiyi kitabları sırasında adını qeyd etdiyimiz “Tətil evi” kitabında toplanmış nağıl və hekayələr yeni populyar janrın ən yaxşı nümunələri kimi diqqəti çəkir. Bu nağıllar yazıldığı dövrdə uşaqlar üçün nəsihətamiz və ibrət dərsi verən yanaşmadan uzaqda dayanmış, uşaqları düşünməyə sövq edən nəsihət və müraciətlərdən fərqli yeni nağıl janrının özəlliyini yaratmışdır. Aydın və sərrast nağıl dili və süjeti ilə Ketrin Sinkler həm hadisələrin təsvirində, həm də yaratdığı qəhrəman obrazlarının bədii təqdimatında bilik, bacarıq və yazıçı istedadından çıxış etmişdir.

1846-cı ildə ingilis şairi, rəssamı və illüstratoru Edvard Lirin şeirdə və nəsrə yaratdığı “nonsens” (“nonsense”) janrı uşaq ədəbiyyatının istiqamətlərindən biri kimi dünyanın bir çox xalqlarının ədəbiyyatında özünə vəsiqə almışdır.

Lakin Edvard Lirin Britaniya uşaq ədəbiyyatında ədəbi nağılların əkiz taylarını yaratdığı limeriklərində, yaxın mənzum nağıllarında yaratdığı nonsens janrı uşaq ədəbiyyatı tarixində yeni bir istiqamətin orijinallığını, qeyri-adi fikrin poetik ifadəsini özündə ehtiva edir.

Şairin limerikləri dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir [46]. Lakin Edvard Lirin limeriklərin müəllifi olduğu nədənsə tərcümə kitabında qeyd olunmamışdır.

Hələ 16 yaşında “bir tikə çörək” üçün rəsm əsərlərini yaradan Edvard Lir sonralar dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Yunanıstanda, Misirdə, Hindistanda səfərdə olmuş, Britaniya və İtaliyanın vətəndaşlığını qəbul etmişdir. Onun yaradıcılığında diqqəti çəkən məqamlardan biri də Azərbaycanın massagetlər tayfasının hökmdarı Tomirisə həsr etdiyi poeması ilə tanınan Alfred Tennisonun (Alfred Tennyson, 1809-1892) şeir və poemalarına uzun müddət böyük sevgi və ehtiramla illüstrasiyalar çəkməsi olmuşdur.

Edvard Lir 1846-cı ildə “Nonsens kitabı”nı (“A Book of Nonsense”) nəşr etdirmişdi. Limeriklərdən ibarət olan bircildlik bu kitab şairin sağlığında üç dəfə çap edilmiş, “ədəbi nonsens” formasının və janrının populyarlaşmasına təkan vermişdir. Şairin 1871-ci ildə nəşr etdirdiyi “Cəfəng mahnılar, hekayələr, Botanika və Əlifbalar” (“Nonsense Songs, Stories, Botany and Alphabets”) kitabında “Bayquş və dişi pişik” (“The Owl and the Pussycat”) adlı məşhur nonsens nəğməsi daxil edilmişdir. Hətta bu şeirə Edvard Lirin musiqi bəstələdiyi də ədəbiyyat və musiqi tarixçilərinə yaxşı məlumdur.

Edvard Lirin uşaq şeirlərinin rus dilinə klassik tərcümələrini yaradan Samuil Marşak əsərlərinin illüstratoru V.M.Konaşeviçə məktubunda yazırdı: “... *ingilis uşaq poeziyasının banisi, “nonsens” janrının – “cəfəngiyyat” şeirlərinin yaradıcısı Edvard Lirin şeirlərini tərcümə edirəm. Bu sadəcə olaraq gözəllikdir! Onun kitablarında nə qədər qəribəliklər, uydurmalar, qəlb təmizliyi vardır*” [81, s.629].

Gənc oxucularına müraciət edən Samuil Marşak daha sonra yazırdı: *“Edvard Lir – ingilis uşaq poeziyasının klassiklərindən biridir. Peşəsi rəssamlıq idi. Uzun zamanlar zoologiya muzeyi üçün heyvanların və quşların rəsmlərini çəkmişdir. Edvard Lir çəkdiyi rəsmlərin altında əvvəllər imza kimi sözünü yazmışdır. Sonralar onun bütün dünyada məşhurlaşan yalan-palanlar və şən cəfəngiyyatlar kitabı beləcə yaranmışdır. Şeirin gözəl ustadı kimi o, uşaqlar üçün yazdığı kitablarda bitib tükənməyən yumorla yumşaq lirizmin vəhdətini bir araya gətirir”* [81, s.629].

Edvard Lirin “Bayquş və dişi pişik” adlı nonsens janrında yaratdığı sadə, ritmik və zəngin poetik dil ürəyəyatımlılığı, ahəngi və qeyri-adi mənası, söz oyunu ilə balaca oxucuların ürəyində xoş ovqat yaradır. Nağılvari nonsensin son misralarına diqqət yetirək:

*‘Dear pig, are you willing to sell for one shilling
Your ring?’ Said the Piggy, ‘I will’.
So they took it away? And were married next day
By the Turkey who lives on the frill.
They dined on mince, and slices of quince,
Which they ate with a runcible spoon;
And hand in hand, on the edge of the sand,
They danced by the light of the Moon,
The moon,
The moon,
They danced by the light of the moon’* [187].

Şeir in orijinal mətninin sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

“Əzizim donuz, üzüyünü bir sillinqə satmaq istəyirsənmi?”

Donuz cavab verdi ki, əlbəttə, bəs onlar üzüyü alıb apardılarmı? Səhəri gün isə cah-cəlal içində yaşayan keşiş olan Hind toyuğu onların nigahını kəsdi. Onlar çəkilməmiş əti və heyva dilimini götürüb nuş etdilər. Bu yeməkləri onlar qaşığıvari üç qanadlı cəngəllə yedilər. Əl-ələ verib qumlu səhranın bir kənarında Ay işığında rəqs etdilər. Bax beləcə onlar Ayın, Ayın işığında o ki var oynadılar.”

Əvvəla, şeirin poetik təhlilindən əvvəl, qeyd edək ki, adını çəkdiyimiz nonsens şeiri 2001-ci ildə Britaniya ədəbiyyatının ən yaxşı şeir nominasiyasını qazanmışdır. Ənənəvi olaraq 1 sentyabr – 15 dekabr 2017-ci il tarixdə Şri Lankada “The Owl and the Pussy-Cat” şeir müsabiqəsi keçirilmişdir. Edvard Lir mükafatına layiq görülən şairlərə mükafat (ən maraqlısı budur ki, bu poeziya müsabiqəsi yalnız Şri Lankada yaşayan, pasport qeydiyyatında olan 18 yaşdan 30 yaşadək gənc şairlər üçün nəzərdə tutulmuşdur – S.Ə.) “The Owl and the Pussy Cat” adlı mehmanxanada təqdim olunmuşdur.

Edvard Lir bu şeirini ən yaxın dostunun Canet (Janet) adlı balaca qızı üçün 1867-ci ilin dekabr ayında yazmışdır. Şeir müəllifin 1871-ci ildə nəşr olunmuş antologiyasına daxil edilmişdir.

Hələ kiçik yaşlarından bronxit, epilepsiya, astma və gözlərinin yarımkorluğu kimi sağlq problemləri Edvard Lirin anti sosial bir şəxs kimi yetişməsinə zəmin yaratmışdır. Lakin onun uşaqlara olan böyük sevgisi özünün keçirdiyi ağırlı həyatın dibindən gələn hayqırtılarından, əzab-əziyyətlərindən yoğrulmuşdur desək, səhv etmərik.

Ortabab bir ailənin sayca 21-ci uşağı olan Edvard Lirin özündən 21 yaş böyük bacısı ömrünün son gününədək (bu vaxtlar artıq Edvard Lir 50 yaşına qədəm qoymuşdu) balaca qardaşının qulluğunda dayanıb onun qayğısını çəkmişdi.

Yuxarıda son misralarını nümunə kimi təqdim etdiyimiz şeirdə iki əsas – bayquş və dişi pişik obrazı verilmişdir. Digər ikinci dərəcəli obrazlar isə donuz və hind toyuğudur. Şeirdə baş qəhrəmanların qayıqla səyahəti və bayquşun dişi pişiyin qulağına onu nə qədər sevdiyini söyləməsi balaca uşaqlara çox maraqlı görünür. Sonrakı bənddə dişi pişiyin bayquşa söylədiyi komplimentlər, onların hər ikisinin bir-birini ürəkdən sevdiyindən xəbər verir. Balaca uşaqların bir qayda olaraq toy-büsatdan, şənlikdən nə qədər həzz aldığını təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. İntizarla bayquşla dişi pişiyin toyunun olacağını izləyən uşaqlara bu cütün evlənmək üçün adaya toy səyahətinə gəlməsi, burada burnunda üzük olan (donuzun burnu halqavari üzüyə oxşayır) donuzu tapmaları və bir şillinqə (ingilis puluna) ondan üzüyü alması da maraqlı təhkiyə kimi şeirin ümumi məzmun, ahəngində təbii səslənir. Bayquşla dişi pişiyin nikahında adadakı tərənin başında yaşayan hind toyuğunun keşiş rolunda çıxışı

da marağ doğurur. Onların evlənməsi nonsensin xoşbəxt finalı kimi kiçikli-böyükli oxucunun üzündə qeyri-adi təbəssüm, xoş ovqat yaradır.

Nümunə gətirdiyimiz şeirdə söz oyunu, ifadə zənginliyi də diqqəti çəkəndir. Edvard Lirin bu şeirində söz və ifadələr ədəbiyyatda onun böyük söz yaradıcısı olduğundan xəbər verir. Şeirdəki “rimsible” sözü ilk dəfə müəllifin nonsens şeirində işlədilmiş və onun mənası “qaşığıqvari üç qanadlı ucu olan çəngəl” mənasını verir və həmin üç ucluğundan biri iti olur. Bu kimi çəngəl, bir qayda olaraq duza, sirkəyə qoyulmuş şorabanı götürmək üçün istifadə olunur.

Edvard Lirin ingilis uşaq şeirinə gətirdiyi poetik deyim və ifadələr onun Britaniya uşaq ədəbiyyatında mühüm xidmətlərindən xəbər verir. Britaniya ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərində məxsusi və orijinal yaradıcılığı ilə seçilən şairin uşaq şeirləri onu bu ədəbiyyatın klassiki səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Fikrimizcə, Edvard Lirin yaradıcılığında xüsusi yeri ilə seçilən nonsens şeirləri də poetik biçimində irili-xırdalı bütün oxucuların bu gün də sevilə-sevilə oxunan bədii-poetik sənət nümunələridir. Dünya uşaq ədəbiyyatının və şeirinin bu böyük klassikinə Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında öz yerini tapması xüsusilə vacibdir.

Edvard Lirin yaşadığı dövrdə daha çox primitiv, bayağı kitablara (chapbooks) köçürülmüş nağıllarda milli Britaniya folklorunun nümunələrinə diqqət yetirilmişdir. Beləliklə, sadə və qısa hekayə formasında uşaqlara oxunan, eləcə də məktəb uşaqlarının özlərinin oxuduğu bu nağıllar əvvəlki nəsillərə məxsus məşhur nağıl janrının ideya-estetik dəyərlərinin, əsasən isə, onların məzmun-mündəricəsinin qorunub saxlanılmasından xəbər verir. Onu da qeyd edək ki, XIX yüzilliyin sonlarına qədər ingilis uşaq folkloru nağıllarının yeni versiyalarında Orta əsrlər dövrünə xas süjet, obrazların əsasən qorunub saxlanıldığı tarixi və ədəbi fakt kimi diqqəti çəkir. Həmin nağıllar sırasında “Cırtan, yaxud barmaqboylu uşaq” (“Thom-of-my Thumb”), “Nəhənglərin qalibi Cek” (“Jack the Giant Killer”), “Robin Hud” (“Robin Hood”) kimi nağıl qəhrəmanları qeyd etdiyimiz yüzilliyin “səhnə”sində Britaniya nağıl dünyasının baş qəhrəmanları olaraq səhnəni tərk etmədilər.

Britaniyanın ictimai-siyasi və ruhani dünyasında baş verən dəyişikliklər zamanın heç vaxt solmayan ənənəvi nağıl təhkiyəsinə bütövlükdə silib ata bilməmişdir. Lakin

həm qədim və orta əsrlər dövrü Britaniya, həm də Qərbi Avropa xalqlarının folklorundan ingilis dilinə tərcümə edilmiş nağılların XIX yüzilliyin ədəbi nağıl səhnəsinə yeni bir nəfəs gətirdiyini söyləmək olar. Qeyd etdiyimiz əsrdə nağıl tərcümələrinin arxasınca Britaniya uşaq ədəbiyyatında Romantizm dövrünün inkişafında Uilyam Qodvin (William Godwin, 1756-1836), Çarlz Lem (Charles Lamb, 1775-1834), ingilis animalist nağıllarının yaradıcısı Uilyam Roskonun (William Roscoe, 1753-1831), eləcə də onların davamçıları sırasında Redyard Kiplinq (Rudyard Kiplinq, 1865-1936), Beatris Potterin (Beatrix Potter, 1866-1943) mühüm xidmətləri olmuşdur.

Britaniya ədəbiyyatının korifeylərindən – Çarlz Dikkens və Uilyam Meykpiş Tekkereyin yaradıcılığı uşaq ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsi yolunda müəyyən məqamları ilə seçilir. Hər iki ədibin yaradıcılığında elə əsərlər vardır ki, onları ədəbiyyatda “milad” (Christmas) janrı adlandırmışlar. Xüsusilə Çarlz Dikkensin “Nəsrlə yazılmış milad povesti” (“Christmas Tale in Prose”), Uilyam Meykpiş Tekkereyin “Qızılgül və üzük” (“The Rose and the Ring”) əsərləri onların yaradıcılığında həyati və sosial dəyərlər sistemini təcəssüm etdirir. Bu ədiblər uşaqlara həsr etdiyi əsərlərində həyat həqiqətlərini təsvir və tərənnüm etmişlər. Professor D.Messonun fikrincə, Çarlz Dikkens özünəxas yazıçı təhkiyəsi ilə xeyirxah və qəddar adamların qrotesk (gülünc, mübaliğəli, qeyri-adi tərzdə təsvir edilmiş) obrazlarını yaradaraq xeyirxahlığın təntənəsini təsdiq edərək xoşbəxt sonluqların yaradılmasına çalışmışdır [87, s.287].

Hər hansı nağılın süjet xəttində, təhkiyəsində oxucunu düşündürən xeyirlə şərin mübarizəsi tarixin ənənəvi mövzularından biri kimi həmişə insanlığı düşündürən və narahat edən bəşəri mövzu statusunu qazanmışdır.

Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə dünya ədəbiyyatı şedevrlərindən bir çoxunun dünya uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutduğu barədə yazırdı: *“Bədii ədəbiyyatda ideya məzmunu qabaqcıl, surətləri qəhrəman və insanpərvər, süjeti maraqlı, bədii ifadə forması sadə və aydın olan elə klassik əsərlər var ki, onları uşaqlar da həvəslə oxuyur və bu əsərlər uşaq ədəbiyyatında görkəmli yer tutur”* [52, s.180-181].

Çarlz Dikkensin dünya ədəbiyyatında xüsusi yeri ilə seçilən “Oliver Tvist”, “Deyvid Kopperfild”, “Balaca Dorrit”, eləcə də “Uşaqlar üçün İngiltərənin tarixi” adlı kitabları irili-xırdalı bütün oxucuların sevilib-seçilən əsərləri sırasına daxil olmuşdur. Lakin onu da unutmamaq olmaz ki, uşaq ədəbiyyatı bütövlükdə ədəbiyyatın mühüm tərkib hissəsi kimi həmişə yaşından asılı olmayaraq dünya oxucusunun yaddaşında unudulmaz hadisələrin bədii salnaməsi kimi dəyərləndirilir.

Bu baxımdan Çarlz Dikkensin yaradıcılığının həm uşaq, həm də ümumi ədəbiyyatın bütövlüyünü yaradan ensiklopedik ədəbiyyat adlandırılması daha düzgün olardı. Bir qayda olaraq uşaq ədəbiyyatının sosioloji, ədəbi və tarixi yanaşma prinsiplərindən tədqiqinin uşaq ədəbiyyatının dərkini zənginləşdirilməsinə xidmət etdiyi də unudulmamalıdır.

Bir məqamı da qeyd etmək istərdik ki, Çarlz Dikkensin yaratdığı uşaq obrazları oxucunu dünyanın realist dərkinə istiqamətləndirən və ədibin dünya uşaq ədəbiyyatında mövqeyini müəyyənləşdirən başlıca meyarlardan biridir.

Ədibin “Oliver Tvist” adlı əsərinin uşaqlar üçün yazılmadığı fikri ilə müəyyən qədər razılaşmaq olar. Məlum həqiqətdir ki, uşaq ədəbiyyatı bir qayda olaraq uşaqlar üçün yazılan ədəbiyyat kimi nəzərdə tutulur. Lakin uşaqlar üçün yazılmayan əsərlərin uşaqlar tərəfindən sevilə-sevilə oxunduğunu nəzərə alsaq, indi həm dünya ədəbiyyatının, həm də dünya uşaq ədəbiyyatının mənəvi sərvətinə çevrilən Daniel Defonun “Robinzon Kruzo”su, Çarlz Dikkensin “Oliver Tvist”i və onlarca bu kimi əsərlərin cazibədarlığı və geniş oxucu auditoriyası tərəfindən sevilə-sevilə oxunması, hər şeydən əvvəl, ədəbiyyatın universallığından, böyük təsir gücündən xəbər verir.

Çarlz Dikkens “Uşaqlar üçün İngiltərənin tarixi” (“A Child’s History of England”) adlı kitabını öz uşaqlarına xitabən yazmışdır. Əsər 1853-cü ildə Londonda nəşr olunmuşdur. Böyük Britaniyada dəfələrlə çap olunan bu əsər dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə edilmişdir. İngiltərənin tarixi üzrə məktəb dərsliyini xatırladan əsərinde ədib müasir Böyük Britaniyanın keşməkeşli tarixini qədim dövrlərdən XIX əsrin ikinci yarısınaqədər tarixi mərhələlərin bədii əksini yaratmışdır. İngiltərəni ürəkdən sevən Çarlz Dikkens belə bir bədii xronikanı yazmaqla tarixin insanda ağıla, vicdana, xeyirxahlığa yol açacağına əminliyini ifadə etmişdi.

Onu da qeyd edək ki, ədib yaratdığı tarixin dərsləri ilə uşaq dünyasının yeni məktəbini açmışdır. Londonun küçə uşaqlarının bir-birindən fərqli, fərdi obrazlarını yaradan Çarlz Dikens indi Britaniya ədəbiyyatı tarixində yaşadığı zamanın və məkanın realist bədii mənzərəsini yaradan ədib kimi xatırlanır, əsərləri dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə edilir. Onun ingilis uşaq ədəbiyyatında yaratdığı uşaq obrazlarının kamilliyi və bədii təsir gücü haqqında söylənilən mühakimələr isə onun yaradıcılığında mühüm yer tutan uşaq taleyi probleminin öyrənilməsinə istiqamət verir.

Çarlz Dikensin yaradıcılığında uşaq mövzusu mühüm yer tutur və ədibin yaratdığı uşaq obrazları onun Britaniya uşaq ədəbiyyatında zəngin uşaq obrazlarının yaradıcısı olduğunu əsaslandırır. Ədibin 1843-1848-ci illərdə yazdığı beş sayda “Milad povestləri” (“Christmas Books”) daha çox dekabrın sonunda – Milad bayramından əvvəl ayrı-ayrı kitab şəklində çap olunmuş və həmişə uşaqlar üçün yeni, unudulmaz sevinc gətirən sovqata çevrilmişdir.

Onu qeyd edək ki, Çarlz Dikensin Milad povestlərini yazmaqda əsas məqsədi ictimaiyyətin diqqətini uşaq əməyinin nə qədər çətin və ağır olduğuna yönəltmək idi. Ədibin məhz belə bir yolu seçməsinin əsas səbəblərindən biri də onun erkən yaşlarında həyatın dibinə enməsi – ağır uşaq əməyinin nə olduğunu sınaqdan keçirməsi olmuşdur.

Çarlz Dikensin əsərlərinin, o cümlədən onun “Oliver Tvistin macəraları” romanının ən yaxşı tərcüməsini yaradan mərhum mütərcim, professor Əkbər Ağayev kitaba yazdığı ön sözdə qeyd edirdi: *“Dikens öz oxucuları qarşısında həyat müəllimi kimi çıxış etməyə, onların həyat yolunu işıqlandırmağa və istiqamətləndirməyə çalışırdı. Buna görə də öz əsərlərində nağıl etdiyi hadisələri, haqqında danışdığı insanları elə verir ki, oxucuda ya onlara rəğbət və ya nifrət hissi oyada bilsin, məhəbbət və ya qəzəb doğursun. O özü də təsvir və təqdim etdiyi hər məsələyə, hadisəyə və ya xarakterə müəllif münasibətini bildirir, duyurur, gizlətmir”* [17, s.5].

Ədibin uşaq həyatından bəhs edən irili-xırdalı hər bir əsərində, bədii nəsrində təsvir etdiyi uşaq obrazları və hadisələr humanizm, nağıl situasiyaları şəbəkəsində oxucu emosiyalarına güclü təsir göstərən sənət şedevrləri kimi yaddaşlarda silinməz izlər buraxır. Rus alimi M.Tuquşevanın dili ilə desək, Çarlz Dikensin fikrincə Milad

– yalnız ailə bayramı deyildir, o, həm də ümumxalq bərabərlik təntənəsidir, ildə heç olmasa bir dəfə *“kasıb adam ilin qalan vaxtında ona (kasıb adama) yuxarıdan aşağı baxanlara bərabər tutulur”* [88, s.88].

Ədibin Milad povestlərində cəmiyyətin bütün təzad və əksliklərinin aradan qaldırılmasında tərbiyə sisteminin düzgün təşkil olunması məsələsi ön plana çəkilmişdir. Bu baxımdan Çarlz Dikkensin povest və nağıllarında sehrbazlıq elementləri ilə yanaşı dözümlük və barışıq motivlərinə də xüsusi yer ayrılması təsadüfi deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, ədibin ümumxalq məhəbbətinə olan çağırışın əks-sədası kimi səslənir. Povest və nağıllardakı barışıq elementi onların son nəticəsi – barışıq və xoşbəxt sonluq ideyasını oxucuya təlqin edir. Milad povest, yaxud nağıllarının forması ədibə onun qarşısında dayanan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə geniş imkanlar açmışdır. Bundan əlavə bu nağıllar ədibin qeyd etdiyi kimi o qədər *“incə, insansevər və o dərəcədə əhəmiyyətlidir ki, gerçəklik həddən-ziyadə bizi onlarla bağlayır”* [79, s.356].

Çarlz Dikkensin “Milad povestləri”nin yalnız birincisi “Nəsrlə yazılmış Milad mahnısı” (“A Christmas Carol in Prose”) adlanır. Povest bütövlükdə Milad bayramına həsr edilmişdir. Digər dörd povest kimi bu əsər də ümumi mündəricə baxımından Milad bayramı əhval-ruhiyyəsini özündə ehtiva edir.

İkinci bir tərəfdən isə povestlərin hər birinin ənənəvi olaraq Milad adı ilə təqdim edilməsi təsadüfi deyildir, onların hər birində nağıl forması qorunub saxlanılmışdır və mümkün qədər sehri personajlarla əhatə olunmuşdur. Bu nağıllarda həqiqətlə fantaziya vəhdət təşkil edir. Elflər, pərilər, qarabasmalar və ruhlar nağıl dünyasında digər nağıl qəhrəmanları ilə bərabər öz həyatını “yaşayır”.

“Nəsrlə yazılmış Milad mahnısı”nda Skruc adında qəddar və zalım bir xəsisin yalnız yığıb topladığı var-dövlətlə xeyirxah əmiyə çevrildiyi təhkiyə edilir. Bu hadisə Milad bayramı gecəsində bütün ürəklərin sevgi, mərhəmət və şəfqətlə açıldığı gündə baş verir. Doğrudur, Skruc əmiyə gəlincə, onun mərhəmət sahibinə çevrilməsi öz-özünə baş vermir; bu, yalnız Miladın ruhlarının köməyi ilə yerinə yetirilir. Sehrbazlıq bu qoca kişiye yaşadığı həyatını “göstərməyə” imkan yaradır. Bir anın içində gördükləri xəsis qocanı əsl dəyərlər haqqında dünyagörüşünü dəyişdirir və onun

gördükləri işlərin yaxşılıqlarla əvəz olunmasına təsir göstərir. Beləliklə, qoca xəsisin xudbin bir adamdan altruistə (öz mənafeyini unudub başqalarının qeydinə qalan adam), cansıxıcı qoca mizantropdan (adamdan qaçan, adamsevməz) xeyirxah filantropa (xeyriyyəçiliklə məşğul olan adam) çevrilir. Beləliklə, ədibin nağılvari povestlərində xeyirin şər üzərində qələbəsinin əsas nağıl prinsipinin həyata keçirildiyini söyləmək mümkündür. Lakin Çarlz Dikkensin povestlərində ədəbi qəhrəman ətraf mühitdə olan zalımlara, yaxud şər qüvvələrə deyil, öz daxilində lövbər salan zalımlığa, şərə qələbə çalır. Bu isə, hər şeydən əvvəl, Çarlz Dikkensin ədəbi nağıllarının orijinallığı, yaxud qeyri-adiliyi hesab edilə bilər.

Əslində nağıldakı Skruc ədibin yaşadığı mühitdə burjuaziyanın tipik nümayəndəsidir. O, özünün təcəlliyində olan Bob Kretçeti istismar edir, əhalinin sayının azaldılması və öz var-dövlətinin daha da artırılması xülyasına dalır. Lakin o, öz idarəsinin astanasına qədəm basanda Milad nağılının sehrli və fantastik çevrilmələri dünyasına düşür. Qeyri-adi yazıçı düşüncəsinin nağıl dünyasına düşən irili-xırdalı hər bir oxucu, heç şübhəsiz ki, Çarlz Dikkensin yaratdığı nağılların seyr-cəzibəsində nəinki Milad bayramında, eləcə də ilin bütün günlərində özünü nağıl aləminin yeni “sahibi” kimi hiss edir. Bu isə qüdrətli yazıçı təcəlliyünün balaca uşaqlara bəxş etdiyi ən böyük töhfəsi kimi həmişəyaşıl ağacların solmayan görüntüsü qədər özündə xeyirxahlığın bəşər övladı üçün nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğundan xəbər verir.

Ədibin “Zənglər” (“The Chimes”) adlandırdığı ikinci nağılın qəhrəmanı Tobidir. O, müəyyən mənada Skruca bənzəyir. Tobi zənglərin ruhlarının təsiri ilə simasını dəyişdirir, insanlıq şərəfinin və ailə xoşbəxtliyinin qorunub saxlanılmasının müdafiəçisinə çevrilir. “Ocaq başında pərvanə” (“The Cricket on the Hearth”) nağılında isə böyük hərflə yazıla biləcək Ev obrazı yaradılmışdır. Tədqiqatçı Q.K.Çestertonun fikrincə, burada Çarlz Dikkensin Milad haqqında düşüncələrinə uyğun hər şey – kasıb adamlara sevgi, mərhəmət var. Evin rəmzi isə ocaqdır, burda insan ürəyi döyünür, evə məxsus hər cür rahatlıq vardır [90, s.115].

Beləliklə, nağıl motivləri onun qəhrəmanlarına çətin, mürəkkəb, rəzalət və qəddarlıqla dolu dünyada vəziyyətdən çıxmağa “körpü salır”. Qeyd etdiyimiz

nağıldakı ata, eləcə də onun qızları insanlara bütün müsibət və fəlakətlərin girdabından çıxmağa həyan olur, kömək əlini uzadır.

Ədibin “Həyat döyüşü” (“The Battle of Life”), “Dəli-divanə və Ruhun sövdələşməsi” (“The Haunted Man and the Ghost’s Bargain”) povestlərində nağıl motivləri demək olar ki, o qədər də nəzərə çarpmır. Lakin povestdə ədibin balaca oxucuların ürəyinə işıq salmaq arzusunda olduğu Milad bayramının atmosferi əvvəlki əsərlərində olduğu kimi qorunub saxlanılmışdır.

Bütövlükdə isə, Milad povestlərində Çarlz Dikkensin xristian səxavət və ləyaqətinin dözümlülüyünün, təvazökarlığının müdafiəçisi kimi çıxış etdiyi gün kimi aydındır. İstər-istəmər bu kimi povestlər dünyada sülh və əmin-amanlığın qorunub saxlanması yolunda bütün dünya dinlərinə hörmət və səmimiyyətini ifadə edən hər bir oxucuda, ürəyi daş olan adamlarda belə qəddarlığın, zülmkarlığın buxovlarından az da olsa çəkinib xeyirxah əməllərdən yapışmağa bir çağırış kimi səslənir.

XIX yüzilliyin 40-cı illərində imzasını yazıçı kimi Britaniya oxucularının yaddaşına həkk edən Uilyam Meykpiş Tekkerey 52 illik ömrünün təxminən 25 ilini bədii yaradıcılığa həsr etmiş və əsasən Britaniya aristokratlarının həyatı problemlərinin realist təsvirini yaradan ədib kimi dünya şöhrəti qazanmışdır. Xüsusilə, onun yaradıcılığının şah əsəri sayılan və 1847-ci ildə çap olunan “Şöhrət yarmarkası” (“Vanity Fair”) romanı ədəbiyyat tarixində yüksək dəyərləndirilmişdir. Lakin onun həm karikaturaçı, həm də Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixində maraqlı və oxunaqlı süjet xətti ilə seçilən, 1854-cü ildə yazdığı “Qızılgül və üzük” nağılını bəzi araşdırıcılar kinayəli parodiya da adlandırırlar. Ədibin özü isə bu nağılını “ocaq başında pantomima” (mimika və hərəkətlərlə ifa olunan teatr tamaşası) adlandırmışdır. Uilyam Tekkerey bunu belə əsaslandırır ki, Romada olarkən Milad bayramında bir yerə toplaşan övladlarına və dostlarına ilk dəfə bu nağılı söyləmişdir. Müəllif özü gülməli fiqurların və səhnələrin rəsmini çəkmiş və bunun əsasında uşaqlar üçün nağılını yaratmışdır [85, s.48].

Əvvəla, bu əsərdə təhkiyənin forması dramatik əsərlərlə xeyli oxşarlıqları özündə ehtiva edir, personajların replikaları dramaturqun remarkalarına oxşar şərhələrlə müşayiət olunur. Bununla belə “Qızılgül və üzük” sözün həqiqi mənasında sehr və

möcüzə atributları ilə nağıl hesab edilə bilər. Burada sehrli, tilsimli əşyalar –qızılgül və üzük iştirak edir və onlar öz sahiblərini gözəlləşdirir və s. Bu nağılda nağıla xas qəhrəmanlar, hadisələr, təzahürlər möcüzəli şəkildə və sənətkarlıqla bir-birinə elə qarışmışdır ki, istər-istəməz oxucu onların sehrinə düşür, sanki bu aləmin iştirakçısına çevrilir. Bu nağılda qəzetlər və dilicanlar (keçmişdə dördtəkərli minik arabaları), qədim Tauer, Nyuqeyt zindanı, Uorren vaksı (çəkmə yağı) xatırlanır. Adları çəkilən yer və əşya adları oxucuda elə bir təəssürat yaradır ki, sanki sadə ingilis meşşanları onlara məxsus şəraitdə nağıl pyesi tamaşaya qoyub oynayırlar. Nağıldakı hadisələr uydurulmuş Paflaqoniya və Kırım Tataristanındakı krallıqlar səltənətində vəqə olur. Burada qəddar və zalımları cəzalandıran, xeyirxahları mükafatlandıran pəri yaşayır və pəri sehrli çubuqda Aya yola düşür. Hansısa bir anda pəri nağıl aləminə qatılır və beləliklə möcüzələr baş verir.

Bu nağılda qəddar krallar və şahzadə qəhrəmanlar, eləcə də şiltaq və zəhmətkeş ciddi qızlar iştirak edir. Möcüzələr baş verir: balaca olanda ona heç bir şey öyrədilməyən şahzadə Ciqlio tələbə olur və hətta o, imtahanda bütün mükafatlara layiq görülür. Beləliklə, burada nağıl personajları harmonik şəkildə uşaqların və böyüklərin adi həyatına “vəsiqə alır”, beləliklə, adi, gündəlik həyatla sehrli nağıl arasında sərhədi yaratmaq müəmmaya çevrilir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının daha böyük bir ədibi Müqəddəs Çarlz Lütvic Doçson (The Reverend Charles Lutwidge Dodgson, 1832-1898) uşaqlar üçün yazdığı əsərlərini Lüis Keroll (Lewis Carrol) təxəllüsü ilə nəşr etdirmiş, elə bu imza ilə dünya uşaq ədəbiyyatının klassiklərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır. O, 1865-ci ildə yazdığı “Alisa möcüzələr ölkəsində” (“Alice’s Adventures in Wonderland”) və 1871-ci ildə qələmə aldığı “Alisa güzgü arxasında” (“Through the Looking-Glass and What Alice Found There”) adlı sehrli nağıl-povestləri ilə oxucuların sevimli sənətkarına çevrilmişdir.

Lüis Kerollun adını çəkdiyimiz hər iki əsəri indi Universitet kurslarında tədris proqramına daxil edilmişdir. Bu əsərlər uşaqlar üçün pyes kimi uyğunlaşdırılmışdır. “Alisa möcüzələr ölkəsində” əsəri nəzəri, psixoloji, sosioloji və tarixi baxımdan təhlil edilmiş, bir sıra araşdırmalar aparılmışdır.

Həmin araşdırmalardan biri Britaniya Universitetində uşaq ədəbiyyatı üzrə professor vəzifəsinə təyin olunmuş ilk mütəxəssis Piter Hanta məxsusdur. O, qeyd etdiyimiz mövzu ilə bağlı iyirmi dörd kitabın müəllifi, yaxud redaktoru olmuş, 120-dən çox məqalə yazmışdır. Oksford Dünya Klassikləri nəşrinə daxil olan “Söyüdlərdə külək” (“The Wind of the Willows”), “Dəfinələr adası” (“Treasure Island”) və “Gizli bağ” (“The Secret Garden”) kitablarını redaktə etmişdir. 2003-cü ildə Osakadakı Beynəlxalq İnstitutun uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyətinə görə Qrim qardaşları mükafatını almışdır. Onun ən son kitablarından biri 2006-cı ildə nəşr olunmuş dörd cilddən ibarət olan “Uşaq ədəbiyyatı: ədəbi və mədəni öyrənmədə tənqidi təsəvvürlər” (“Children’s Literature: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies”) adlanır.

Uşaq ədəbiyyatı sahəsində imzasını yaxşı tanıtdıran Piter Hantın “Uşaq ədəbiyyatının Oksford sorğusu” adlı ensiklopedik nəşrindəki araşdırması [127] müəyyən məqamları ilə seçilir. Uşaq ədəbiyyatının tənqidi araşdırması uşaqlara yox, oxucu və uşaq ədəbiyyatı ilə maraqlanan, onu öyrənən mütəxəssislərə müraciətlə yazılmışdır.

Uzun əsrlər boyu uşaq ədəbiyyatı nümunələri uşaqlar üçün yazılsa da, onun böyüklər tərəfindən daha çox oxunduğunu və çox hallarda onların ürəyinə yol tapan əsərlərin məhz uşaqlar tərəfindən oxunub öyrənilməsi məsləhət görülmüşdür.

Prof. Cəlil Nağıyevin qeyd etdiyi kimi, Lüis Kerollun adının bütün dünyada ilk növbədə Alisa haqqında söylədiyi nağıllarla tanıtması təsadüfi deyildir [54].

Bu da bir tarixi-ədəbi həqiqətdir ki, Lüis Keroll, Henri Corc Liddelin üç qızı Lorina, Alisa və Editlə qayıq gəzintisində olarkən “Alisa möcüzələr ölkəsində” əsərini yazmaq qərarını vermişdir. Məhz Alisa onun diqqətini daha çox cəlb etmiş, altı il sonra – 1871-ci ildə nəşr olunan “Alisa güzgü arxasında və o, orada nə gördü” (“Through the Looking-Glass and What Alice Found There” – əsərin tam adı belədir) hekayəsini genişləndirərək kitab formasına gətirmişdir. Bir-birinin məntiqi davamı olan hər iki əsərin illüstrasiyasını Con Tenniel (John Tenniel, 1820-1914) çəkmişdir.

Əlbəttə, bir zamanlar dahi ingilis dramaturqu Uilyam Şekspiri plagiatçılıqda suçlayanlar az olmamışdır, lakin o, dahiliyini əsərləri ilə yalnız XVIII əsrdə dünyaya bəyan edə bilmişdir. Lüis Kerollun əsərlərində söz oyunu və onun zəngin leksikonu tərcümə işində nə qədər çətinliklər yaratsa da, onun hər iki əsəri demək olar ki, çox-

çox dünya xalqlarının dillərinə tərcümə edilərək uşaq ədəbiyyatının şedevrlərinə çevrilmişdir.

“Alisa möcüzələr ölkəsində” kitabını oxuyanda Alisa və onun iki bacısı – “Liddell” bacılarını düşünürsən. Qızlardan birinin adı Elsidir (Elsie – bu ad Lorinda Charlottenin əzizləmə şəklidir, yəni adın transformasiyasında Alisa kimi səsləndirilir), ikinci Lasidir (Lacie, Alisanın (Alice) anaqramıdır (yəni bir kəlmənin hərfləri ilə başqa sözün düzəldilməsidir, məs.: yaqut – tuqay) və üçüncü bacı Tillidir (Tillie – Editə (Edith) verilən əzizləmə addır).

Tənqidçi alimlər yazıçının “Alisa” əsərində əzab-əziyyətə düçar olmuş insanın bədii təcəssümünün verildiyini qeyd edirlər. “Alisa”da bir nəfər də olsun belə mehriban, mərhəmətli obraz kimi verilməmişdir. *“Burada təcavüzkarlıq, zorakılıq və allahsızlıq var”* [127, s.44] yazan Piter Hantın fikri mübahisəlidir. Elə bil ki, Alisa “ağılsız, Allahsız dünyanın” caynaqlarında var-gəl edir. “Bizim hamımız burada dəliyə” deyən əsərin yaddaqalan obrazlarından biri Çəşir Pişiyinin söylədiyi kimi hər şey vahimə, qarabasmaların içində oxucunu heyretləndirir.

“Puffin” uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatının redaktoru “Alisa”nın müəllifinin balaca qızların müxtəlif pozalarda çılpaq şəkillərini çəkməklə rüsvayçı ad qazandığını söyləyir.

Qatarla səyahətə çıxanda belə özü ilə tapmaca, oyun ləvazimatları və kiçik oyuncaqlar götürən yazıçı düşdüyü kupədə uşaqlara gətirdiklərindən pay verərdi. Bundan başqa dəniz kənarına çıxanda ciblərinə bir büküm sancaq töküb aparardı. Burada balaca qızların rahatlığı üçün lazım gələndə paltarlarının ətəyini yuxarı qatlayıb sancaqlamaq, velosipedi daha rahat sürmək üçün onlara kömək edərdi [127, s.12].

Uşaq ədəbiyyatı tənqidində buna bənzər həyati detallara rast gəlmək mümkündür. Əlbəttə, bütün bunlar yazıçının yaradıcılıq kredosuna ciddi xələl gətirmir. Lakin Lüis Kerollun yazıçı istedadı ilə yögrulmuş uğurlu sənət əsərləri zaman-zaman onun əsl uşaq yazarı kimi uşaq ədəbiyyatında mövqeyini aydınlaşdırmağa zəmin yaradan mənbə rolunu oynayacaqdır.

Azərbaycan ədəbi auditoriyasında Britaniya yazıçılarının, o cümlədən Lüis Kerollun Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi (povestin nəsr mətnini Aydın İbra-

himov, poetik nümunələrini isə şair Fikrət Sadıq tərcümə etmişdir – S.Ə.) barədə xarici ölkə nəşrlərində çap üzü görən esselər sırasında tədqiqatçı Şeyda Süleymanovanın “Alisa”nın Azərbaycan dilinə tərcüməsinin təhlili” (“An Analysis of the Azerbaijani Translation of “Alice”) adlı araşdırması [154] problemə müəllif münasibətinin diqqəti çəkən debati sayıla bilər. Onu da qeyd etmək ki, son dövrdə Britaniya yazıçılarının, o cümlədən Lüs Kerollun əsərlərinin dünyanın ayrı-ayrı ölkə xalqlarının dillərinə edilmiş tərcümələrinin bədii keyfiyyət göstəricilərini təyin etmək üçün yazıçıların həyatı və yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı təsis edilmiş və onların adlarını daşıyan çoxsaylı cəmiyyətlərin əməkdaşlığı sayəsində artıq neçə illərdir ki, konfrans və simpoziumlar keçirilir, toplular nəşr olunur. Bu baxımdan Şimali Amerikanın Lüs Keroll Cəmiyyətinin Oak Knoll Nəşriyyat evi ilə birlikdə əməkdaşlığının uğurlu yekunu kimi “Alisa möcüzələr ölkəsində” povestinin ayrı-ayrı dünya xalqlarının dillərinə edilmiş tərcümələr əsasında mütəxəssis-mütərcimlərin esselərinin çapı təqdir edilə bilər.

Şeyda Süleymanova dünya və Britaniya uşaq ədəbiyyatının klassik şedevri olan “Alisa möcüzələr ölkəsində” nağıl-povestinin Azərbaycan versiyasının rus dilindən tərcümə olunduğunu qeyd edərək tərcümədə müəyyən sözlərin yanlış verildiyini qeyd etmişdir. Beləliklə, o, vasitəçi dildən edilən tərcümədə bədii tərcümə dəyərinin itdiyini əsaslandırmaq üçün konkret nümunələrə müraciət etmişdir. Müəllifin xüsusi adların, o cümlədən povestin baş qəhrəmanı Alisanı (Alice) ingilis dilindəki “Əlis” kimi transliterasiyada daha məqsədəuyğun təklif kimi irəli sürməsi ilk baxışdan xoş təsir bağışlayır. Lakin adın transliterasiyasının çox-çox ölkə xalqlarının dillərində belə ciddi mübahisələr doğurduğundan söylənilən mühakiməyə aydınlıq gətirmək istədik. Britaniya Universitetində ingilis ədəbiyyatı üzrə professor vəzifəsinə təyin olunmuş uşaq ədəbiyyatının ilk alimi Piter Hant qeyd edir ki, dünya xalqlarının yüzdən çox dillərinə tərcümə olunmuş əsərin qəhrəmanının adı müxtəlif şəkildə səsləndirilmiş, “Alis, Alisa, Alicja, Alicji, Alenka, Elenkine, Elisi, Elsje, yaxud Else kimi təqdim olunmuş, “in Wondeland” ifadəsi belə Avstraliyanın doğma pitcantcatcara (Pitjantjatjara) dilində “yatanda, yuxuda” (“in th dreamtime”) kimi tərcümə olunmuşdur” [127, s.37].

Bəs dilemma qarşısında qalan oxucu Lüis Kerollun ədəbi qəhrəmanı “Alice”nin Alisa, yaxud Əlis kimi qəbul edilməsində üstünlüyü hansı seçimə verməlidir? Fikrimizcə, təxminən yarım əsrə yaxın zaman kəsiyində rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan oxucusu üçün “Alice”in Alisa kimi təqdim olunması, yaxud tanınması yenidən onun “Əlis” transliterasiyasının qəbul etdirilməsinə əsas versə də, bu iki ədəbi qəhrəmanın yaradılması deməkdir. Bu baxımdan “Alice”in Alisa kimi qalması, fikrimizcə, qanunauyğun hal kimi qəbul edilə bilər.

“Alisa möcüzələr ölkəsində” nağıl-povestinin təhlili məsələsinə gəlincə, prof. Piter Hantın qeyd etdiyi kimi uşaq ədəbiyyatına şamil edilən fundamental suallar sırasında əsərin nəzəri, psixoloji, sosioloji və tarixi nöqtəyi-nəzərdən, yaxud prizmadan təhlili ədəbiyyatın keyfiyyət göstəricisinin öyrənilməsinə xidmət edir [127, s.38].

Lakin bədii əsərlərin, xüsusilə “Alisa möcüzələr ölkəsində” nağıl-povestinin tərcüməsinin təhlilinə gəlincə, bu məsələnin müasir ədəbiyyatşünaslıqda çox vacib və aktual bir məsələ olduğunu heç cür inkar etmək olmaz. Bu haqda yazılan hər bir tənqidi araşdırmadan faydalanmaq mütərcimlərin tərcümə prosesində etdiyi yanlışlıqların təshih edilməsində əhəmiyyətli ola bilər. Şeyda Süleymanovanın adını çəkdiyimiz nağıl-povestin tərcümə nəşrlərində orijinal mətndə verilmiş söz və ifadələrin müəyyən qisminin ana dilimizə edilmiş tərcümə təhrif və yanlışlıqları barədə təhlil materialı bu baxımdan əhəmiyyətli və düzəlişə ehtiyacı olan məqamlardan xəbər verir. Məsələn, müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, nağıl-povestin orijinalında olan “Dormouse” sözü rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə “Yuxucul” kimi tərcümə olunmuşdur. Ən vacibi budur ki, bu söz yenidən ana dilimizdən ingilis dilinə tərcümədə tamamilə başqa və yad mənani ifadə edən “The Sleepyhead” sözünə gətirib çıxarır. Nağıl-povestin orijinalında “Dormouse” əslində heyvanın adıdır, Azərbaycan dilində isə “Yuxucul” adında heyvan adına rast gəlmək mümkün deyildir. Beləliklə, Şeyda Süleymanovanın Azərbaycan tərcüməsində bu sözün o qədər də məşhur olmayan “Süleysin” adı ilə əvəz edilməsi məntiqli sayılır. Süleysinin Azərbaycanda da iki növü olduğu məlumdur. 9 santimetrdən 20 santimetrə qədər uzunluqda olan bu heyvan nə qədər xırda olsa da, bir qismi ağaclarda budaq və yarpaqlardan özlərinə yuva tikir, müəyyən qismi isə adətən koğuşlarda yaşayır. Qış yuxusuna gedən süleysinlər meyvə toxumları yeyir və

bağçılığa bir qayda olaraq ziyan vururlar. Təbii ki, tərcüməyə yazılan şərhə isə qısaca da olsa izahatın verilməsi vacibdir.

Şeyda Süleymanovanın tərcümədə aydın olmayan, dolaşiq və orijinal mətnin söz və ifadələri ilə uyuşmayan, qeyri-adekvatlıq haqqında fikir və polemikası da inandırıcıdır. Lakin belə bir aktual əhəmiyyətli essenin ingilis çapı nə qədər müsbət hadisə olsa da, onun Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Tərcümə mərkəzi və mütəxəssis mütərcimlərinin diqqətinə çatdırılması daha vacib və əhəmiyyətli ola bilər.

Beləliklə, Azərbaycan tədqiqatçısının Britaniya uşaq ədəbiyyatının “Alisa möcüzələr ölkəsində” nağıl-povestinin təhlili ilə bağlı essesi Britaniya və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı əlaqələri müstəvisində Azərbaycan Respublikasının müstəqillik dövründə kiçik də olsa, bu əlaqələrin inkişafı istiqamətində yeni və cəsarətli addım kimi dəyərləndirilməlidir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatı tənqidində “Alisa möcüzələr ölkəsində” əsərinin balaca uşaqların yox, tənqidçilərin verdiyi qiymət barədə Piter Hantın mühakimələri müəyyən məziyyətləri ilə diqqətə layiqdir. O yazır ki, böyük tənqidçilərin bir qismi “Alisa”nın kitablarını uşaqların ürəklərinə əzab-əziyyət verdiyini söyləmişdir; onlar qarabasmalar, pis yuxulardır – burada sevgi yox (bu kitablarda bircə dənə də olsun mehriban obraz yoxdur), yalnız dəlilik vardır (“burada biz hamımız dəliyik” daha yaxşı obrazlardan biri olan Çəşir məstanı deyir); burada təcavüzkarlıq, zorakılıq və allahsızlıq vardır [127, s.44].

Hər bir tənqidin dəyərləndirmə meyarları dünyanın heç bir yerində eyni olmamışdır. Yuxarıdakı mühakimələrin tənqidçiləri əsərə uşaqların gözü və ürəyi ilə deyil, məhz öz fikir və düşüncələrinin nəticəsi kimi baxmışlar.

Azərbaycan uşaq ədəbi tənqidində prof. Cəlil Nağıyevin aşağıdakı ümumiləşdirməsinə nəzər salaq: *“Bu aləmdə (“Alisa möcüzələr ölkəsində” nağıl-povestində – S.Ə.) təsvir olunan qəhrəmanlar çoxsaylı personajlar qeyri-adi xasiyyətə malikdirlər: onlar gördükləri hər şeyə qulp qoyurlar, tez küsürlər, inciyirlər, əsəbidirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, Alisa asanlıqla bu personajlarla dil tapır, onların xasiyyətlərinə uyğunlaşmağa çalışır, həyatı necə varsa, eləcə qəbul edir, bir sözlə taleyin hökmü ilə barışmalı olur. Möcüzələr aləminin və Güzgüarxası aləmin*

bütün bu izah olunmayan qəribəliklərinə, qeyri adiliklərinə baxmayaraq buranın öz məntiqi, öz qayda-qanunları mövcuddur. Bu aləmdə hər şey hərfi mənada qavranılır, obrazlılıq, metafora öz ilkin funksiyasını itirir, burada söz oyununa (kalambura) yer yoxdur və paradoks məntiqi düşüncənin əsasını təşkil edir” [55, s.10].

“Alisa” kitablarının sehri-sirri ondadır ki, ömrünün böyük hissəsini uşaqlar arasında keçirən müəllif onların ürəyincə ola biləcək nağıllarını hər iki Alisaya (həm “Alisa möcüzələr ölkəsində”, həm də onun məntiqi davamı sayılan “Güzgü arxasında” kitablarının birincisi 1862-ci ildə Oksfordda, ikincisi isə 1867-ci ildə Londonda tanış olub ünsiyyət qurduğu, nağıllarını söylədiyi hər iki qızın adı Alisa olmuşdur – S.Ə.) söyləyəndə bu nağılların uşaqların xoşuna gələcəyinə inanmışdı. Cəfəngiyyat kimi qəbul edilən nağıl-povestdə Lüis Kerollun yazıçı uydurması arxasında ictimai-siyasi həyatın gizli həqiqətləri dayanır.

Nağıl-povestinin məzmun-mündəricəsində səksəkəli və uşaq psixologiyasına mənfi təsir göstərə biləcək dialoq və təsvirlər, epizodlar, heç şübhəsiz ki, kraliça Viktoriya dövründə uşaqların keçirdiyi ictimai həyat gerçəkliklərinə ekskurs təsiri bağışlayır.

Uşaqlara həssaslıq, istək və sevgi ilə yaşayan Lüis Kerollun nəinki yaşadığı dövrdə, indinin özündə irili-xırdalı milyonlarla oxucunun sevdiyi bu kitabların Britaniya uşaq ədəbiyyatının klassik əsərləri səviyyəsinə qalxdığını qeyd edən Piter Hant ədibin “Alisa” kitablarının dillər əzbəri olduğunu söyləməkdə haqlıdır.

“Uşaqlar üçün yazmağın üç üsulu haqqında” (“On Three Ways of Writing for Children”) adlı araşdırmanın müəllifi C.S.Lüisin (C.S.Lewis) ədəbi tənqiddə ən çox alıntı kimi istənilən mühakiməsinə diqqət yetirək. O yazır ki: *“Mən belə bir qanun-qaydanı yaratmaq meyindəyəm ki, yalnız uşaqların ləzzət aldığı uşaq hekayəsi pis uşaq hekayəsidir” [133, s.24].*

Cefri Lüisin “Alisa” kitabları belə bir müqəddəm qanun-qaydadan çox-çox uzaqda dayanan həm kiçik yaşlı uşaqların, həm də böyüklərin sevilə-sevilə oxuduğu əsərlər sırasında xüsusi yeri ilə seçilir.

“Alisa möcüzələr ölkəsində” adlı əsərin VII fəslinin orijinalındakı aşağıdakı epizoda nəzər salaq:

“Once upon a time there were three little sisters”, the Dormouse began in a great

hurry; “and their names were Elsie, Lacie, and Tillie; and they lived at the bottom of a well”.

“What did they live on?” said Alice, who always took a great interest in questions of eating and drinking.

“They lived on treacle”, said the Dormouse, after thinking a minute or two.

“They couldn’t have done that”, Alice gently remarked. “They’d have been ill”.

“So they were”, said the Dormouse, “very ill”.

Alice tried a little to fancy to herself what such an extraordinary way of living would be like, but it puzzled her too much; so she went on: “But why did they live at the bottom of a well?..” [99, s.65]

“Öndər nəşriyyat”ında çap olunmuş tərcümə aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

–Çox qədim zamanlarda üç bacı var idi. –Yuxucul tələsik sözə başladı, – Elli, Lessi, Tilli! Bacılar quyunun dibində yaşayırdılar.

–Bəs onlar orada nə yeyirdilər? –Yeməli və içməli hər şeyə maraq göstərən Alisa soruşdu.

Yuxucul bir an fikirləşəndən sonra cavab verdi:

–Patka.

Alisa ehtiyatla dedi:

–Onlar patka yeyə bilməzdilər, çünki xəstələnərdilər.

–Elə onlar xəstə idilər, –Yuxucul dedi, –bərk xəstə idilər.

Alisa bu cür qeyri-adi həyat tərzinin nəyə oxşamasını təsəvvür etməyə çalışdı. Lakin heyrətdən ancaq soruşa bildi:

–Axı, nə üçün onlar quyunun dibində yaşayırdılar?” [42, s. 71].

Tərcümənin bədii tərcümə keyfiyyətinə gəlincə, fəslin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, ingilis dilindəki “Dormouse” sözü yanlış olaraq “Yuxucul” kimi tərcümə olunmuşdur. Tərcüməçi Şeyda Süleymanovanın təklif etdiyi “Süleysin” sözü daha düzgün və adekvat tərcümə variantıdır. Lakin Şeyda Süleymanova bu hissədə verilən “patka” sözünün (ingilis dilində “treacle”) rus dilində “patoka”, Azərbaycan dilində isə “patka” kimi tərcüməsini yanlış hesab edib, bu sözün (“treacle”) “bəkməz, yaxud doşab” kimi tərcüməsini təklif edir [154, s.151].

Ən maraqlısı budur ki, mətndə verilən “patka” sözü uşaqlar, eləcə də yaşlı oxucu üçün dildə çox işlədilməyən söz kimi səslənir və mətnaltı sətirdə onun şərhı verilməmişdir. Əslində rus dilində “патка” sözü dilimizin lüğət tərkibinə “Patka” kimi daxil olsa da, onun mənası “şəkərləşməmiş nişastadan ibarət qəliz maddə” kimi başa düşülə bilər.

İngilis ədəbiyyatı professoru Piter Hant isə Şeyda Süleymanovanın təklif etdiyi “bəkməz, yaxud doşab” mənalarından çox-çox uzaq olan, vaxtilə Alisanın yaşadığı dövrdə Binseydə Müqəddəs Marqarita kilsəsinin (St.Margaret’s Church) yaxınlığında içində məlhəm, yaxud balzam olan quyunun olduğunu və zəvvarların da yolüstü bu quyunun yanından keçdiyini və bu quyudakı məlhəmdən, yaxud balzamdən o dövrdə müalicəvi “treacle”in “balm”, yaxud “medicine/medicinal” adlandırıldığını [127, s.43] göstərmişdir. Beləliklə, belə bir məntiqdən, yaxud tarixi həqiqətdən çıxış edərək “patka” sözünün “məlhəm”, yaxud “balzam” (içərisində efir yağları olan yarımduzu ətirli qətran; yaxud dava-dərman, məlhəm) kimi tərcüməsinin düzgün variant olduğunu söyləmək daha düzgün olardı.

Professor Piter Hant araşdırmasında özünün dörd qız övladının yuxarıda təqdim olunan nağıl-povestdən parçanı dinlədikdən sonra belə bir qənaətini ifadə etmişdir ki, bu, olsa-olsa əyləndirici cəfəngiyyatdan başqa heç nə deyildir [127, s.43].

Elə hesab edirik ki, Azərbaycanda da uşaqların sevdiyi nağıl-povest qəhrəmanlarından biri olan Alisa haqqında tarixi həqiqətlərin balaca oxucuların diqqətinə çatdırılması, nağıl qəhrəmanının kimliyi haqqında söz deyilməsi xüsusilə vacibdir.

2.2. Uşaq ədəbiyyatının yeni təmayülləri: uşaq pyesləri, pantomimalar və bildunqsromanlar

İngiltərənin kraliçası I Yelizavetanın hakimiyyəti dövründə ingilis teatrlarında uşaqların qadın rollarını ifa etməsi, təbii ki, qadın rollarını ifa edə biləcək xanım aktrisaların olmaması, eləcə də onların ifaçılığına sərt qadağalar qoyulması ilə əlaqələndirilir. Əlbəttə, söhbət peşəkar uşaq teatrından yox, böyük teatrından gedir.

Ona görə də, qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrin sonlarınaqədər ümumilikdə uşaqlar demək olar ki, cəmiyyətin, mühitin ən ağır işlərə cəlb olunan baxımsız məxluqları hesab edilib, qul kimi taleyin öhdəsinə buraxılmışdılar. Bioqraf yazıçı Piter Akroydun ingilis dramaturqu və şairi Uilyam Şekspirin bioqrafiyasına həsr etdiyi romanında oğlan aktyorlar haqqında oxuyuruq: *“Lord Çəmberleynin truppasında hardasa on altı aktyor olardı, onların arasında qadın rollarını ifa edən beş, ya altı oğlan uşağı vardı”* [94, s.212].

Oğlanların böyüklərin tamaşalarında xanım obrazlarını ifa etməsi dövrün uşaq tamaşaları haqqında müəyyən təsəvvür yaratmasa da, uşaqların teatra həvəsi və rolların ifasına cəlb olunması haqqında az da olsa fikir yaradır. Lakin Piter Akroyd bioqrafiya janrında yazdığı adını çəkdiyimiz romanında uşaq, yaxud məktəb tamaşasının olduğu faktını aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: *“Yeni Kral Məktəbində (Uilyam Şekspirin Stratford şəhərində təhsil aldığı məktəb – S.Ə.) pyeslərin tamaşaya qoyulub-qoyulmaması haqqında məlumatımız yoxdur. Lakin Şekspirin dramında Akolastus (Acolastus) adlandırılan ən çox sevilən məktəb teatrı olduğu haqqında dəlil-sübut vardır. Uşaqların pyesin səhnələşdirilməsində fitri istedadları var və onlar tam şəkildə oxuduqları əsərlərdən götürdüyü səhnə və obrazları təsəvvür etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Şekspir bu qabiliyyət və bacarığı ömrünün axırına qədər qoruyub saxlamaqda istisnalıq təşkil edir”* [94, s.60].

Ümumiyyətlə, dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində müəyyən görmə və məntiqi düşüncə bucağında hər hansı xalqın sivilizasiyasını uşaqlarsız təsəvvür etmək çətinidir. Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatının məhvərində həm antik, həm Orta əsrlər, həm də Renessans dövrü mədəniyyəti və ədəbiyyatı dəyərlərinin dayandığını və bu dəyərlər bazasında uşaq teatrının ilk növbədə, uşaq folklorundan yararlandığını söyləmək mümkündür.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının ən mühüm və aparıcı sahələrindən birini dramlar təşkil edir. Uşaqların əyani şəkildə üzbəsurət oturub tamaşa etdiyi, dinlədiyi pyeslərin bir qayda olaraq onların şəxsiyyətinin formalaşmasına, dünyagörüşünün artmasına vasitəçilik edən ikinci həyat məktəbi adlandırmaq olar.

Azərbaycan uşaq ədəbi tənqidində Qərbi Avropa, xüsusilə Britaniya uşaq ədəbiyyatına dair maraqlı və məntiqli müşahidələrini, ədəbi və elmi arqumentlərini oxucu diqqətinə çatdıran professor Cəlil Nağıyevin Britaniya uşaq ədəbiyyatında şotland əsilli ingilis dramaturqu və nasiri kimi tanınan Ceyms Mətyu Barrinin (James Matthew Barrie, 1860-1973) fenomenal məşhurluğunu, xüsusilə onun dramaturji fəaliyyətini ön plana çəkməsi təsadüfi deyildir. O yazır: *“XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatının inkişafında, xüsusilə yeni tipli dramaturgiyanın formalaşmasında Ceyms Barrinin böyük xidməti olmuşdur... Təsadiüfi deyildir ki, onun adı adətən görkəmli Bernard Şounun (irland dramaturqu Bernard Shaw, 1856-1950) adı ilə yanaşı çəkilir”* [54, s.517-518].

“Dünya uşaq ədəbiyyatı” seriyası ilə çıxan əsərlər sırasında Ceyms Barrinin “Piter Pen” adlı mənzum nağıl-dramının Azərbaycan yazıçısı Əzizə Əhmədovanın tərcüməsi ilə əlaqədar annotasiya-essedə onun dramaturq kimi tanınmasında, xüsusilə Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərində mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində müfəssəl elmi təhlilin verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Ortaya sual çıxır: Bəs Britaniya uşaq dramının birinci yazarı kim olmuşdur? Britaniya uşaq teatrının yaranma səbəbi, yaxud onun əsas səbəbi nə ilə bağlı olmuşdur? Balaca uşaq aktyorlar yeni yaranan tamaşalarda rolları ifa ediblərimi?

Əvvəla, qeyd edək ki, erkən uşaq ədəbiyyatının tanınmış alimlərindən biri F.C.Harvey Darton (F.J.Harvey Darton) Ceyms Barrini ingilis-amerikan uşaq teatrının yaradıcısı adlandıraraq, onun “xüsusilə uşaqlar üçün” (“specially for children”) yazdığı “Piter Pen”inin Britaniya uşaq dramaturgiyasında ilk pyes olduğunu söyləmişdir [104, s.312].

İlk baxışdan belə bir mühakimənin dürüstlüyünə şübhə ilə baxan bir sıra tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, 1870-ci illərdən başlayaraq həm spontan (bədahətən) söylənilən, həm də mətni yazıya alınmış əsərlər mövcud olmuşdur. Beləliklə, uşaqların teatra olan hədsiz marağı Britaniyada ictimai uşaq mövzulu tamaşaların yaranmasına təkan verən mühüm amillərdən biri hesab edilməlidir.

Ceyms Barri Şotlandiyada anadan olmuş, orta məktəb təhsilini də burada almışdır. O, dramaturq, yazıçı kimi Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixində 40-dan çox uşaq

tamaşasının müəllifi kimi tanınmışdır. Uşaqlar üçün yazdığı tamaşalar içərisində ona dramaturq-yazıçı şöhrəti gətirən “Piter Pen” pyesi, yaxud nağıl-povesti olmuşdur. Onun bu məşhur əsəri ilk dəfə 1902-ci ildə “Balaca ağ quş” (“The Little White Bird”) adı ilə nəşr olunmuşdur. Təxminən iki ildən sonra “Piter Pen” tamaşası, yaxud “Heç vaxt böyüməyən oğlan” (“The Boy Who Wouldn’t Grow Up”) pyesinin 1904-cü ildə London səhnəsində premyerası olmuşdur. Pyesin böyük uğur qazanmasına baxmayaraq onun mətni 1928-ci ilə qədər çap olunmamışdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatında uşaq tamaşalarının xüsusi yer tutduğu danılmaz həqiqətdir. Ceyms Barrinin “Piter Pen”i yalnız Britaniyada deyil, eləcə də amerikan dramları kateqoriyası ilə sıx əlaqəsi olduğunu [115, s.476] qeyd edən Pitsberq Universitetində uşaq ədəbiyyatı proqramının direktoru, professor Mara Qubar (Marah Gubar, 1973-) erkən uşaq ədəbiyyatının tədqiqatçı alimlərindən F.C.Harvey Dartonun mühakiməsinə istinad edərək “Piter Pen”inin “uşaqlar üçün məxsusi yazılmış” ilk pyes olduğunu diqqətə çatdırmışdır. Beləliklə, Ceyms Barrinin Britaniya uşaq teatrının banisi olduğu [115, s.475] tarixi-ədəbi fakt kimi dəyərləndirilmişdir.

Lakin Britaniya və Amerika uşaq ədəbi tənqidində səngimək bilməyən problemlərdən biri də bu və ya digər uşaq ədəbiyyatına daxil edilən əsərlərin uşaq deyil, ümumi ədəbiyyatın məhsulu olduğu iddiasının irəli sürülməsidir. Tədqiqatçı Cək Zayps (Jack Zipes, 1937) “Uşaq ədəbiyyatının Norton antologiyası: İngilis ədəbiyyatında ənənələr” adlı antologiyada Ceyms Barrinin “Piter Pen” pyesini böyüklər üçün yazdığını qeyd edir [160, s.1294].

Professor Cəlil Nağıyev Ceyms Barrinin yaratdığı cəsarətli, ağıllı hərəkətləri və fəhmi ilə çoxlarının, eləcə də tamaşaçıların heyrət və heyranlığını qazanan Piter Pen obrazında həyati gerçəkliyin bədii və dramaturji səhnələrlə qələmə alındığını vurğulayaraq yazır: *“C.Barri bu əsərində nağıl aləmi ilə real həyatı bir-birindən ayırmayıb; müəllif bu pyesində qeyri-adi, bəzən sehrli, fantastik və möcüzəli hadisələri göstərməklə yanaşı, həm də uşaqların adi, gündəlik həyatını əks etdirən təbii, real məsələlərdən də bəhs etmişdir. C.Barrinin öz dediyi kimi, əgər bu əsərdəki hadisələr bir tərəfdən elə-belə, yalandan-palandan təsvir olunursa, digər tərəfdən bu hadisələr real varlığı tam düzgünlüyü ilə, realistcəsinə ifadə edir”* [54, s.518].

Ceyms Barrinin pyesində yaratdığı Piter Pen obrazında dünya yazıçı və şairlərinin vəsf etdiyi qəhrəman obrazlarının ölümsüzlük məramının, yaxud kreditsunun balaca ifaçısını görmək mümkündür. Balaca qalmaq, böyüyə-böyüyə qocalıb ölməməyin yekunu pyesin uşaqlarda yaratdığı ən nikbin ruhun, hissini gözəl ifadəsidir. Uşaq dünyasının ən böyük arzu, amalı həmişə yuxularda quşlar kimi qanad çalıb uçmaq olmuşdur. Dramaturqun balaca qəhrəmanı da bu arzu-amalın ən gözəl və unudulmaz ifaçısıdır. Pyesin son hissəsində oxucu, dinləyici və tamaşaçı yaddaşında silinməz iz buraxan duyğunun dialoquna diqqət yetirək:

–*Ceyn, bilirsənmi, hərdən mənə elə gəlir ki, heç vaxt uçmaq bacarmamışam.*

–*Yox, bacarmısan!*

–*Bilsən uçmaq necə gözəl idi!*

–*Ana, bəs indi niyə uçmursan?*

–*Ona görə ki, böyümüşəm, əzizim. Böyüklər uça bilmirlər.*

–*Niyə?*

–*Ona görə ki, yalnız şən, sadələvh və rəhmsizlər uça bilirlər. Böyüklər isə belə olmurlar!*

–*Bəs “şən, sadələvh və rəhmsiz” nə deməkdir? Mən də şən, sadələvh və rəhmsiz olmaq istəyirəm!*” [42, s.364].

Uşaq dünyasının sirli-sehrli aləminin unudulmaz və insanları daim düşündürən anları Ceyms Barrinin nağıl-povestində və eyniadlı pyesində yazıçı-dramaturq istedadı və təhkiyəsi ilə qələmə alınmışdır. İlk dəfə böyüklərin tamaşası kimi dəyərləndirilən pyesin uşaqlar tərəfindən sevilməsinin əsas səbəblərindən birinin müəllifin uşaq dünyasına yaxından bələdçiliyi ilə yanaşı onu böyük sənətkar qüdrəti ilə oxucu – tamaşaçı diqqətinə çatdırmasıdır.

Ceyms Barrinin “Piter Pen” pyesinin, yaxud nağıl povestinin uşaqlar üçün yox, böyüklər üçün yazıldığını iddia edən Amerika tənqidçisi Jaklin Rouz (Jacqueline Rose, 1949) 1984-cü ildə “Piter Penin vəziyyəti: yaxud uşaq bədii nəsrinin qeyri-mümkünlüyü” (“The Case of Peter Pan: or, the Impossibility of Children’s Fiction”) adlı monoqrafik araşdırmasında tamaşaçıların əsasən böyüklərdən, yaxud yaşlı adamlardan ibarət olduğunu qeyd edərək onun təyinatını düzgün müəyyənləşdir-

məmişdir [150]. Tənqidçinin belə bir tələsik rəyi sonralar bir çox uşaq ədəbi tənqidçilərinə əsərin uşaqlar üçün yazılmadığı fikrini söyləməyə zəmin yaratmışdır.

Fikrimizcə, ədəbi tənqidin hər hansı əsər haqqında söylədiyi fikir, rəy yaradıcılığın böyük məhsulu sayıla bilər. Lakin ədəbi tənqiddə yaradılan yanlış fikir hər hansı yazıçının yaradıcılığına böyük kölgə də sala bilər. Bu baxımdan Jaklin Rouzun yanlış mühakiməsinin digər tənqidçilər tərəfindən təkrarlanması, heç şübhəsiz ki, tənqidçi alimlərin uşaq ədəbiyyatı məsələlərinə bəzən qeyri-ciddi münasibətini də göstərir.

Uşaq və böyük ədəbiyyatını bir-birindən ayırmaq üçün Çin səddi çəkməyə ehtiyac olmasa da, uşaq ədəbiyyatında uşaq, böyük ədəbiyyatında isə yalnız böyükklərin obrazını axtarmaq da düzgün deyildir. Lakin Ceyms Barrinin həmişə balaca qalmaq istəyən Piter Penin elə bu arzu ilə yaşaması yazıçının uşaq dünyası ilə təmasının təzahürü hesab edilə bilər.

Dramaturq Ceyms Barrinin uşaq dramlarında qazandığı uğurların əsas səbəblərindən birini onun Şotlandiyadan çıxıb Londonda lövbər saldığı zamanlarda – 1885-ci ildə Silviya və Artur Llevelin Deyvis və onların dramatik uşaq oyunlarına hədsiz maraq göstərən oğlanları ilə dostluq etdiyini və bunun nəticəsində onları canlı, dinamik süjetli əsərində bədii boyalarla qələmə aldığı ilə əlaqələndirirlər. İkinci bir tərəfdən isə, dramaturqun özünün də əksər uşaqlar kimi balaca olanda teatr tamaşalarına maraq göstərdiyi, onun uşaq dramlarının müəllifi kimi tanınması söylənilir.

XIX əsr uşaq dramaturqlarının yaratdığı əsərlərin – pantomima, sehrli nağıl pyes, musiqili yuxu nağıl pyesinin uşaqlara ünvanlandığını nəzərə alsaq, qeyd etdiyimiz dram janrları sırasında onların yerini müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Tədqiqatçı Mara Qubar pantomimanın yaranışından nə uşaqlarla, nə də Milad bayramında göstərilən əsərlərlə heç bir əlaqəsi olmadığını yazır [115, s.478].

İndi ədəbiyyatda və incəsənətdə pantomima nə qədər geniş yer alsada və nə dərəcədə modern səslənişi ilə diqqəti çəksə də, bu janr çoxlarına qeyri-adi ad təsiri bağışlayır. Bəs pantomima nədir və onun ədəbiyyatda yeri barədə nə demək olar? “İngilis ədəbiyyatının Oxford bələdçisi” adlı ensiklopedik nəşrdə oxuyuruq:

“Pantomima. (1) Əslən romalı aktyor olub, mimikalı müxtəlif obrazları və səhnələri yaradaraq Lal şounu ifa etmişdir. (2) İngilis dramatik tamaşası, ilk əvvəllər nitqsiz hərəkətlərdən ibarət olub, italyan maskalar komediyasının (commedia dell’arte) bəzi ənənələrini mənimsəmişdir. Lakin sonrakı inkişaf mərhələsində səhnələşdirilmiş ənənəvi sehrli nağıllardan nəğmə, rəqs, akrobatika, təlxəklik, mövzular üzrə zarafat, transformasiya edilmiş (dəyişilmiş) səhnələr və müəyyən ehtiyat rolları, xüsusilə qadının ifa etdiyi “əsas oğlan” (məsələn, qəhrəman), eləcə də kişinin ifa etdiyi “xanım”dan ibarət olmuşdur” [142, s.752].

Pantomima ilə əlaqədar bir sıra araşdırmalar onun ilk əvvəllər uşaq oyunları, yaxud tamaşaları ilə bağlı olmadığını təsdiq edir. Lakin XIX yüzillikdə pantomimanın bir növ nəsillərin bayram ənənəsinə çevrildiyini də unutmaq olmaz.

Azərbaycan ədəbiyyatında və dramaturgiyasında Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) realist ənənələrinin davamçısı, yazıçı və dramaturq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933) “Azərbaycanda teatr” adlı araşdırmasında “Şəbih oyunu” tamaşasının, eləcə də “Şah Səlim” oyununun XIX əsrin 90-cı illərində həm İranda, həm də Azərbaycanda geniş yayıldığını qeyd edərək bu tamaşalar sırasında kəndirbazlığın xüsusi yeri olduğunu göstərir: *“O (kəndirbaz – S.Ə.) kəndirin üstündə çox qorxulu hərəkətlər edir: tullanır, uzanır, oynayır, mis qabın içində oturaraq kəndirdə yeriir, ayağına bir neçə iti xəncər bağlayıb kəndirin üstündə gəzişir və i.a. Bu zaman keçə papaq meydan sulayaraq öz ustasının hərəkətlərini gülməli bir şəkildə təqlid edir və bununla da bəd gözləri kəndirbazdan uzaqlaşdırır. Başına qoyduğu keçə papaq bütün üzünü də tutur: gözləri üçün papaqdan iki dəlik açır. Oyun zamanı keçə papaq bir çox şit zarafatlar edir, gülməli sözlər danışır. Tamaşaçılardan pulu da keçə papaq yığır”* [26, s.390].

Dünyanı “teatr” adlandıran ingilis dramaturqu Uilyam Şekspir də insan həyatının əsl böyük tamaşanın ifaçısı olduğunu söyləməsi təsadüfi deyildir. O, bir şeirində yazırdı:

Dünya teatrdır. Belədir ki, var:

Qadınlar, kişilər aktyordurlar.

Gəlişi, gedişi vardı hər kəsin,

Burda sona çatmaq asan gəlməsin.

Yeddi pərdəlidir burda hər əsər,

Yeddi rol oynayır burda hər nəfər [63, s.38].

Beləliklə, insanların hələ ibtidai icma quruluşu zamanındakı fəaliyyətində, qədim oyun və mərasimlərdə teatr sənətinin mühüm rol oynadığını söyləmək olar. Dünyanın ilk böyük sənət abidələrindən olan “Gilqameş” dastanının da tamaşa üçün səhnələşdirildiyi müəyyənləşdirilmişdir.

Qeyd edək ki, rus şairi Samuil Marşak XX əsrin əvvəllərində London Universitetində təhsil alarkən təsadüfən “Sadə həyat məktəbi” adlı meşədə yerləşən bir məktəbin fəaliyyəti haqqında xəbər tutub həmin məktəbin qonağı olur. Hind yazıçısı, ictimai xadimi, Nobel mükafatı laureatı (1913) Rabindranat Taqorun (1861-1941) Hindistanda açdığı məktəbə bənzədiyini qeyd edən şair bu məktəbin müdirinin hətta meşədə yaşayan hər hansı quşun səsini belə təqlid edərək quş səsləri çıxartdığını söyləyir. Lakin təbiətin qoynunda həm varlı, həm də kasıb valideynlərin az-çox sərmayəsi ilə “yaşayan” məktəbin ötən əsrin iki müharibəsi dövründə fəaliyyət göstərən sonradan bağlandığını yəqin edən Samuil Marşak həmin məktəbin qonşuluğunda Uels ölkəsində qədim Tintern abbatlığının xarabalıqlarından çox da uzaq olmayan bir məkanda “Sadə həyat məktəbi”ndən olan uşaqların tamaşalar hazırladığını və folklor ənənələri ruhunda – kral Artur Llanselot, Tristan kimi məşhur cəngavərlərin obrazlarını ifa etdiyinin şahid olduğunun qısa təfsilatını nəql edir [82, s.229-230].

Britaniyada uşaq pyeslərinin tarixinə nəzər saldıqda istər-istəməz Azərbaycanda bütövlükdə rəsmi teatrların və dramaturji pyeslərin müəyyən qədər yaradıldığına qısa da olsa, nəzər salmağı vacib hesab edirik. Əvvəla, Azərbaycan dramaturgiyasının və teatrının banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Azərbaycanda teatr” adlı araşdırmasında (vaxtilə Moskvada rus dilində çap olunan “Театр и драматургия” jurnalının 1934-cü il 12-ci sayında dərc olunmuşdur – S.Ə.) qeyd etdiyi kimi: *“Birinci Azərbaycan tamaşası 1873-cü ilin martında Bakıda oynanılmışdır. Mirzə Fətəli Axundovun (Axundzadənin) “Lənkəran xanının vəziri” komediyası göstərilmişdi. Tamaşada Bakı realnı məktəbinin şagirdləri iştirak etmişdi”* [26, s.395].

Azərbaycanda ilk teatr binası azərbaycanlı memar Q.Hacıbababəyov tərəfindən 1858-ci ildə Şamaxı şəhərində inşa olunmuş, Bakıda ilk teatr binası isə Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən 1880-ci ildə inşa edilmişdir.

Teatrın uşaq həyatında mühüm rol oynadığı tezisindən çıxış edərək onu da qeyd edək ki, Britaniya uşaq teatrında tamaşaya qoyulan əsərlər uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Belə dramaturqlardan biri də Deyvid Almond (David Almond) olmuşdur. Tədqiqat işinin III fəslinin ikinci yarım fəslində onun yaradıcılığına dair bir qədər geniş təhlil və şərhlərin verilməsini nəzərə alıb uşaq teatrında bir neçə dram əsərlərinin xüsusi yeri ilə seçildiyini söyləmək istərdik.

Deyvid Almondun gözəl nəsr əsərləri ilə yanaşı həm də uşaqlar üçün yazdığı bir neçə pyesin də müəllifi olduğunu qeyd etmək istərdik. Onun “Atam quşbazdır” (“My Dad’s a Birdman”), “Vəhşi qız, vəhşi oğlan” (“Wild Girl, Wild Boy”) adlı pyesləri uşaq teatri səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Onun “Skelliq” (“Skellig”) və “Səma gözlər” (“Heaven Eyes”) adlı məşhur uşaq romanları da səhnələşdirilmiş, teatr səhnələrində dəfələrlə oynanılmışdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqədar ədəbi müzakirələrdə diqqəti çəkən məsələlərdən biri də uşaq ədəbiyyatının həm də böyüklərin ədəbiyyatı kimi qəbul edilməsi ilə şərtləndirilir. Britaniya tədqiqatçı alimlərindən Yulya L.Mikenberqlə Linn Vallonenin redaktəsi ilə nəşr olunmuş “Uşaq ədəbiyyatının Oksford dərslisi” (“The Oxford Handbook of Children’s Literature”) adlı kitabının I hissəsinin “Böyüklərin və uşaqların ədəbiyyatı” (“Adults and Children’s Literature”) sərlövhəsi ilə təqdim edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Həmin fəsildə Britaniyanın məşhur yazıçısı Coan Roulinqin (Joanne Rowling, 1965-) yaradıcılığından söhbət açan tədqiqatçı Karin E.Uestmən (Karin E.Westman) araşdırmasında müəllifin məşhur “Harri Potter və sehrli daş” adlı seriyalarla nəşr olunmuş (1997-2007) kitabları ilə həm uşaq ədəbiyyatında, həm də yeniyetmələr ədəbiyyatında özünəməxsus yeri ilə seçildiyini söyləyərək məsələyə müəyyən qədər aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Əvvəla, ədib özü seriyalar şəklində yazdığı əsərini “bir böyük kitab” (“one big book”) adlandırırsa da, bu böyük kitabın bir obrazının inkişafı yeddi cildlik kitabın öyrənilməsi deməkdir. Beləliklə, bildunqşroman (“bildungsroman”) (bu söz romandakı protaqonistin

yetkinliyindən bəhs etmək mənasını verir; alman mənşəli bu söz eləcə də bir şəxsin yaradıcı təcrübələrindən bəhs edən təlim-tərbiyə romanı mənasında işlənir – S.Ə.) faktiki olaraq Harrinin həyatının 11 yaşından 17 yaşınadək keçdiyi yoldan və macərələrindən bəhs edən bestsellerlərdən biridir. Ədib bu əsərində psixoloji realizmin, detektiv romanın, qotik, satira, fentezi və məktəb hekayələrinin ənənəvi elementlərinin vəhdətini yaradaraq populyar nəsr janrının formalarından və elementlərindən sənətkarlıqla yararlanmışdır.

Coan Roulinqin belə geniş ədəbi təsir çeşidini, tematik məqsədlərini ədəbiyyatın və ədəbi tarixin gözlənilməz narrativ nəticələri də adlandırmaq olar.

Britaniya uşaq ədəbiyyatında Coan Roulinqin “Harri Potter” seriyaları – bestseller kimi məşhur olan əsəri ilə uşaq ədəbiyyatı üçün bildunqsroman janrının yaradıcısı olduğu fikri müəyyən suallar doğursa da, bu janrın spesifikasiyası uşaq ədəbiyyatında yeni işlənmə janrı kimi dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan bildunqsroman janrının Qərbi Avropa ədəbiyyatı tarixində yaranışı haqqında müəyyən elmi məlumatın verilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Qərbi Avropa ədəbiyyatında bildunqsroman janrı haqqında “İngilis ədəbiyyatına Oksford bələdçisi” adlı ensiklopedik nəşrdə oxuyuruq: “Bildunqsroman termini “təlim-tərbiyə” (sözün geniş mənasında) romanlarına şamil edilmişdir, onun ən yaxşı nümunələri German Vielandın “Aqafon” (1765-1766) bir qayda olaraq bu janrda yazılmış ilk nümunə olduğu ehtimal olunur. Lakin bu janrda yazılmış ən yaxşı və təqlid olunanı isə Hötenin “Vilhelm Meysterin təhsil illəri” (1795-1796) adlı əsəridir. Əsər Karlaylın 1824-cü il tərcüməsində İngiltərədə məşhur olmuşdur [97, s.100].

Coan Roulinq və digər Britaniya uşaq yazarlarının yaradıcılığında bildunqsroman janrı özünəməxsus yeni cizgiləri ilə seçilsə də, əslində ədəbiyyat tarixçiləri bu haqda öz sözünü söyləmişlər.

Beləliklə, tədqiqatçı Karin E.Uestmən ciddi və elmi maraq doğuran əsərində Coan Roulinqin Britaniya uşaq ədəbiyyatının yeni inkişaf istiqaməti kimi ədəbiyyatın dördüncü – ümumi hibridliyi özündə təcəssüm etdirən janrının yaradıcısı olduğunu müəyyənləşdirmiş və elmi maraq doğuran mühakiməsini irəli sürmüşdür. Bu hibridliyin əsasında bildunqsroman, məktəb hekayəsi və fentezi janrlarının müstəsna

vəhdəti əsasında yeni bir janrın yarandığının elementlərini dəlil-sübut götürməkdə haqlı mövqedə dayandığını [168, s.94] iddia etmişdir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatında bildunqsroman janrından danışarkən onu da qeyd edək ki, bu janr ədəbiyyatşünaslıqda yaxşı tanınan “təlim-tərbiyə romanı” (“novel of education”) ilə bir növ sinonim variantı da hesab edilə bilər. Orijinal alman konteksti ilə ədəbi dövriyyəyə çıxan, tanınan bu janr XIX əsrin axırlarından etibarən alman şairi, mütəfəkkir və təbiətşünası, Almaniyada maarifçilik dövrü ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri İohann Volfqanq Hötenin (Goethe, 1749-1832) 1795-1796-cı illərdə yazdığı “Vilhelm Meysterin təhsil illəri” (“Wilhelm Meisters Lehrjahre”) əsərinin 1824-cü ildə şotland yazıçısı və təhsil reformatoru Tomas Karlayl (Thomas Carlyle, 1795-1881) tərəfindən tərcüməsindən sonra Britaniya ədəbiyyatında yeni roman janrı istiqaməti kimi tanınmışdır. Beləliklə, 1820-1880-ci illər arasında Britaniya ədəbiyyatında bildunqsroman janrında xeyli sayda əsərlər yazılmışdır. Britaniya uşaq yazıçısı Coan Ketlin Roulinq 2003-cü ildə Kral Albert Zalında oxucularla görüşündə bu janrda yazdığı “Harri Potter” kitabları haqqında söhbət açaraq “Harri həmin gözlərdir ki, siz onunla dünyanı görürsünüz” (“Harri is the eyes through which you see the world”) ifadəsini işlətmişdir.

Bir vaxtlar dinləyici və tamaşaçılarına əsərlərinin kimə ünvanlandığı sualına “*Mən onları əsas etibarlı ilə özüm üçün yazmışam*” (“I wrote primarily for myself”) söyləyən [168, s.103] ədibin onun kitablarını oxuyacaq oxucuları arasında ciddi sədd qoymaq məramı olmadığı da bir həqiqətdir. “*Məndən tez-tez soruşurlar ki, “Sən nə vaxt böyüklər üçün kitab yazmağa hazırlaşırsan?” “Əgər kitab buna zəmin yaradarsa, – ədib belə məntiqi nəticəsini ifadə edir, – bu, hər bir oxucuya müraciət olacaqdır”* [168, s.103-104].

Lakin ədibin saytların birinə alıntı kimi təqdim olunmuş sorğuya cavabında rəyi deyilənləri təkzib edir. Həmin mətnə oxuyuruq: “*Bu sualı mənə dəfələrlə veriblər, böyüklər üçün kitab yazmaq fikrinə düşmüşsünüzmü? Xeyr, mən böyüklər üçün kitab yazmağa ehtiyac duymuram*” [174].

Fikrimizcə, hər bir yazıçının mühakimələri paradoksal xarakter daşıya bilər. Ona görə ki, ədibin öz sözü ilə desək, onun əsərləri yaşından asılı olmayaraq həm uşaqlara, həm də böyüklərə – “hər bir oxucuya müraciəti”dir.

Coan Roulinq “Harri Potter” romanlar silsiləsi ilə bildunqsroman janrında yaratdığı hadisələrin zamanı və məkanı Britaniya ədəbiyyatı tarixinin ənənələri çərçivəsində məktəb hekayəsinin yeni tipini yaratmışdır.

Tomas Hyuzun (Thomas Hughes, 1822-1896) XIX əsrin ikinci yarısında – 1857-ci ildə Londonda nəşr olunmuş “Tom Braunun məktəb günləri” (“Tom Brown’s Schooldays”), yaxud XX əsrin ortalarında – 1945-1951-ci illərdə Enid Blaytonun (Enid Blyton, 1897-1968) yazdığı “Məlori qüllələri” (“Malory Towes”) adlı əsərləri ilə onun məktəb hekayəsinin oxşar cəhətləri az deyildir. Lakin qeyd etdiyimiz iki əsərlə müqayisədə Coan Roulinq bildunqsromanında oxucu intellektual inkişafın təhsil dünyasının yeni tipi ilə üzbəüz dayanır. Tədqiqatçı alim Karin E.Uestmənin dili ilə desək, Coan Roulinqin məktəb hekayəsində “fərdi mənəvi-əxlaqi inkişaf yolunda tədrisin və öyrənmənin kompleks təcəssümü”nə [168, s.97] rast gəlirik.

Coan Roulinqin “Harri Potter” romanının fentezi janrında yazıldığını iddia edənlər də vardır. Doğrudur, yazıçı özü də əsərinin fentezi janrının üstün cəhətlərini əks etdirmədiyini etiraf etsə də, qeyd olunan əsərin fentezi janrı çəvrəsində realist impulslardan kənarında dayanmadığını söyləmək olar.

Britaniya ədəbiyyatşünaslığında davam edən debatlarla hətta böyük sənətkarlıqla yazılmış uşaq ədəbiyyatı şedevrlərinin müəlliflərinin mötəbər mükafatlardan nə Nobel mükafatına, nə də Buker mükafatına (Booker Prize) layiq görülmədiyi söylənilir. Lakin uşaq ədəbiyyatının mükafatları bir qayda olaraq fərqlidir. Bu mükafatlar sırasında “The Man Booker International Prize” (60.000 funt sterlinq dəyərindədir) mükafatı 2013-cü ildə uşaq yazıçısı Lidiya Deyvisə (Lydia Davis) təqdim edilmişdir. Bu, dəyərinə görə “Booker Prize”dən 10.000 funt sterlinq çoxdur.

Britaniya uşaq ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan yazıçı Filip Pulmanın (Philip Pullman, 1946) adı mükafatçılar arasında çəkilir. 1996-cı ildə Nobel mükafatına layiq görülmüş irland şairi, nasir və tərcüməçisi Şeymas Hiini (Seamus Heaney, 1939-2013) ilə yanaşı onun adı çəkilsə də, o, bu mükafatı ala bilməmişdir. Britaniyanın Uitbred

mükafatının (Whitbread Award), eləcə də Buker mükafatının (Booker Prize) siyahısına adının daxil edilməsinə isə şikayət və etirazını bildirənlər az olmamışdı [168, s.105].

Coan Roulinqə gəlincə, onu qeyd edək ki, o, müasir uşaq ədəbiyyatında yaratdığı “Harri Potter” bildunqsromanı ilə öz dövrünün ictimai-siyasi gerçəkliklərinin bədii əksini yaradaraq əsərinin baş qəhrəmanı Harri Potterin həyatına təsir edən faktorlar əsasında müasir uşaq obrazının yeni tipini yaratmışdır. İndi yazıçının əsərləri dünyanın iki yüz ölkəsində yayımlanmış, dünya xalqlarının 67 dilinə tərcümə edilmişdir.

“Harri Potter” seriyalarının dünya ədəbiyyatına daxil edilməsi qarşısına çəpər çəkən alimlər, o cümlədən A.S.Byatt, Filip Henşer (Philip Hensher) uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin bədii dəyərinin yüksək olmadığını və bu kimi əsərlərin çox hallarda onlara çəkilən illüstrasiyalarla uğur qazandığını, bu nəsr “janrı”nın mədəni cərəyanın reqressiv nostalgiya yaratdığını iddia edirlər [168, s.105].

Təbii ki, hər iki ədəbiyyat – həm böyüklərin ədəbiyyatı, həm də uşaq ədəbiyyatı hesab edilə bilər və onların arasında sərhəd çəkilməsi nə qədər qərribə də olsa, uşaq dünyası ilə böyük dünyasının bütövlükdə bir dünyanı təmsil etdiyini də unutmamaq olmaz. Uşaq ədəbiyyatı tənqidçisi Anni Lundin (Anne Lundin) 2004-cü ildə Nyu Yorkda nəşr etdirdiyi “Uşaq ədəbiyyatının kanonununun (qanun-qaydalarının) yaradılması” (“Constructing the Canon of Children’s Literature”) adlı araşdırmasında XIX əsrdə Britaniyada və Amerikada böyük və uşaq ədəbiyyatında demarkasiyasız (demarkasiya – sərhəd çəkilməsi, yaxud sərhədlərin nişanlarla ayrılması deməkdir) xətlərin vəziyyəti ağırlaşdırdığını yazmışdır [135, s.60].

Britaniya və Amerika ədəbiyyatının akademik hegemoniyasına qarşı çıxan Britaniya uşaq ədəbiyyatının məşhur tədqiqatçısı və alimi Piter Hant 1991-ci ildən başlayaraq (onun Londonda nəşr olunan ilk kitabı “Uşaq ədəbiyyatı” (“Children’s Literature”) adı ilə oxuculara təqdim edilmişdir – S.Ə.) çoxsaylı kitab və araşdırmalarında Britaniya uşaq ədəbiyyatının taksonomiyasını (təsnifatın elmi prosesinin müəyyənləşdirilməsini) yaratmağa çalışmışdır.

Beləliklə, iki müddəanı qeyd etməyi vacib bilirik: Uşaq ədəbiyyatı müstəqil ədəbiyyatdır və onun böyüklərin ədəbiyyatı ilə əlaqəsi yoxdur. İkincisi isə, uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın bir hissəsidir.

Ayrı-ayrı araşdırmaların müqəddəm müddəələrindən, eləcə də görkəmli şair və yazıçıların mühakimələrindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, uşaq ədəbiyyatının ümumi ədəbiyyat adlandırılması düzgün olmazdı. Uşaq ədəbiyyatı özünün müstəqillik statusunu qazansa da, o, yenə də ümumi ədəbiyyatın mühüm bir hissəsi, yaxud sahəsi kimi tanınır. Bu ədəbiyyata verilən ad da onun ədəbiyyat arealında artıq öz qanun-qaydalarını təsbit edən müstəqil uşaq ədəbiyyatının geniş əhatə dairəsi olduğunu söyləməyə zəmin yaradır.

III FƏSİL

BRİTANIYA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ ATRİBUTLARI VƏ MEYARLARI

3.1. Uşaq ədəbiyyatı və onun ədəbi-estetik dəyərləri

Uşaq ədəbiyyatının tanınmış mütəxəssis alimi Piter Hantın redaktəsi ilə nəşr olunmuş “Uşaq ədəbiyyatının Beynəlxalq Bələdçi Ensiklopediyası”nın Ön sözündə oxuyuruq: “...əgər uşaq ədəbiyyatı mətnlərin gövdəsi kimi götürülsə, həmin mətnlərin gövdəsini qədim Şumer artefaktları (tarixi maraq doğuran çox qədim əşya), yüzlərlə dildə olan klassik mətnlər və filmlər təşkil edir” [147, s.XVIII].

Qədim Mesopotamiyada (indiki İraqda) Şumer (Sumer) dövlətində eramızdan əvvəl XXVIII əsrdə hökmdar Gilqameşə həsr olunmuş III minilliyin epik mahnılar toplusu olan “Gilqameş” dastanının həm böyüklərin, həm də uşaqların ilkin ədəbiyyatı olduğunu söyləmək böyük cəsarət tələb edir. “Routledge” nəşriyyatında çap olunmuş Uşaq ensiklopediyasında qədim Şərqi dastanı haqqında söylənilən bu mühakimə ciddi elmi maraq doğurur.

Britaniya mədəniyyəti və ədəbiyyatının başlanğıc tarixindən müasir mərhələyədək keçdiyi tarixi yolunu araşdırarkən onun əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi bu ədəbiyyatın inkişaf mənzərəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Piter Hant Britaniya uşaq ədəbiyyatının yaranma tarixini və inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

–Erkən tarix: XVIII əsrdən əvvəlki tarix. Bura o, ingilis poeziyasının banisi Cefri Çoserin 1391-ci ildə öz oğlu üçün nəsrə yazdığı yarımçıq qalmış “Astrolabe haqqında bir risalə” (“A Treatise on the Astrolabe”) əsərini və çex filosofu, pedaqoqu Yan Komenskinin (John Amos Comenius, 1592-1670) 1659-cu ildə ingilis dilinə tərcümə edilib nəşr olunmuş “Orbis Sensualium Pictus” adlı uşaqlar üçün ilk illüstrasiyalı kitabını daxil etmişdir;

–Dini və yevangelist yazıçıları;

–İngilis dilində sehrlə nağıllar və xalq nağılları (1699-cu ildən 1890-cı ilə qədər nəşr olunan nağıllar);

- Əsas tərcümələr (1814-cü ildən 1965-ci ilə qədər tərcümə kitablarının nəşrləri);
- Uşaqlar üçün ticari nəşrlər (1744-cü ildən 1846-cı ilə qədər nəşrlər);
- Oğlanlar üçün ticari nəşrlər. Burada 1841-ci ildən 1967-ci ilədək nəşr olunan kitablar və onların müəlliflərinin adları qeyd olunmuşdur;
- Qızlar üçün ticari nəşrlər. Bu istiqamətdə 1855-ci ildən 1925-ci ilə qədər nəşr olunmuş səkkiz müəllifin əsərləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Birinci “Qızıl dövr”. 1863-cü ildən 1940-cı ilə qədər;
- Dünya müharibələri arasında uşaq ədəbiyyatının yerinin və mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, fentezi janrının dominantlığı və I Dünya müharibəsinə reaksiyası dövrü kimi səciyyələndirilmişdir;
- İkinci “Qızıl dövr”;
- Yeni realizm. İnkişaf istiqamətinin bu mərhələsinə 1964-cü ildən 1990-cı ilə qədər yazılan əsərlər daxil edilmişdir;
- Şəkili və illüstrasiyalı kitablar. 1902-ci ildən 1986-cı ilə qədər nəşr olunmuş əsərləri əhatə edir;
- Müharibə kitabları. 1940-cı ildən 1969-cu ilə qədər müharibə mövzusunda yazılıb nəşr olunmuş əsərlər nəzərdə tutmuşdur [124, s.XVI-XXI].

Britaniya uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü, inkişaf yolları və istiqamətlərini araşdırarkən uşaq ədəbiyyatına dair digər bir təsnifat da diqqəti cəlb edir. Bu təsnifat müəyyən fərqlilikləri ilə seçilir. Məsələn, yuxarıda təqdim etdiyimiz təsnifatda Cefri Çoserin 1391-ci ildə yazdığı “Astrolabe haqqında bir risalə” (“A Treatise on the Astrolabe”) əsəri Britaniya uşaq ədəbiyyatının ilk nümunəsi kimi təqdim edilmişdir. Lakin professor Piter Hant başqa bir təsnifatında isə Britaniya ədəbiyyatında anqlo-sakson dövrünün çox məhsuldar yazıçısı Əlfrikin (Aelfric, 950 – 1010) “Söhbət” (“Colloquium”) əsərini uşaq ədəbiyyatının birinci əsəri kimi təqdim etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Əlfrikin “Yeni ilin bayram edilməsi” adlı hekayəsi Orta əsrlər dövrünün ingilis dilində yazılmış maraqlı bir hekayədir. Həmin hekayəni orijinaldan Azərbaycan dilinə Müzahirə Paşayeva tərcümə etmiş və bu hekayənin tərcüməsi Şahin Xəlilli və Ali Tatlının “Orta əsrlər dövrü Britaniya ədəbiyyatı” adlı dərs kitabına daxil edilmişdir [20].

Əlfrikin bu hekayəsi bir sıra dünya, o cümlədən qədim Roma və german xalqlarının, eləcə də yəhudilərin Şərqi ölkələrində olduğu kimi baharda – mart ayında yeni ilin bayram edilməsindən bəhs edir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının ilk nümunəsi hesab edilən “Söhbət” adlı əsərində müasir ingilis dilindən edilmiş tərcümənin bir hissəsinə – şagird-müəllim dialoquna diqqət yetirək:

–*Do you know how to do anything?*

–*I know one occupation.*

–*Which?*

–*I am a hunter.*

–*Whose?*

–*The king's.*

–*How do you carry out your work?*

–*I know myself a net and set it up in a convenient place...*” [103, s.49].

Əvvəla, Əlfrik dini-ruhani kitablarla yanaşı latın dilinin qrammatikasının və latın-ingilis dilləri qlossarisinin (lüğətinin) müəllifi kimi tanınmışdır. Adını qeyd etdiyimiz bu kitablar latın dilində yazılmış “Söhbət” (“Colloquium”) adlı əsərlə müşayiət edilmişdir. Dilçi alim Deyvid Kristal bu xidmətlərinə görə hətta onun zamanının yazıçısı olduğu ilə yanaşı öz dövründə “*Ælfric Grammaticus*” (qrammatikanı öyrədən və sevən adam deməkdir) adı ilə tanındığını qeyd etmişdir [103, s.56].

Yuxarıda təqdim etdiyimiz bədii parçanın tərcüməsini isə aşağıdakı şəkildə təqdim etməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

–*Sən hər hansı işin öhdəsindən gəlirsən?*

–*Vur-tut bir peşədən xəbərim var.*

–*Hansından?*

–*Ovçuyam.*

–*Kimin?*

–*Kralın.*

–*Bəs işin öhdəsindən necə gəlirsən?*

–*Mən özümü tora düyünləyirəm və münasib yer tapıb tor qururam*” (Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir).

Əlfrikin bədii dialoqu müasir oxucu üçün bir qədər monoton və maraqsız görünə bilər. Lakin dilçi alim Deyvid Kristal onu da qeyd edir ki: *“Dialoqdakı fikir ardıcılığı bir neçə təbii səslənən ellipsi (cümlədə düşünülmüş şəkildə sözün, yaxud sözlərin kənarlaşdırılması ilə mənanı aydın başa düşmək üslubu) özündə əks etdirir və bu bizim qədim (Orta əsrlər dövrü – S.Ə.) ingilis dilinin nə vaxtsa işlətdiyimiz söhbət tərzinə yaxın olanıdır”* [103, s.49].

Fikrimizcə, Deyvid Kristalın kitabında nümunə verdiyi dialoq əslində latın dilində yazılmış, sonralar ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Bu ədəbi-bədii dialoqun, bütövlükdə isə “Söhbət”in müəllifinin birinci uşaq əsərini yaratdığını söyləmək istəməz mübahisəli görünür. Elə hesab edirik ki, tədqiqatçı Piter Hant bu parametrlərdən çıxış edərək sonralar yazıçının adını və əsərini yeni tərtib etdiyi təsnifatından kənarlaşdırmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsnifatda XII əsr Britaniya ədəbiyyatında kitab toplayıcısı kimi məşhur olan Uels əsilli Monmoutlu Cefrinin (Geoffrey of Monmouth, c.1100-1154) “Britaniya krallarının tarixi” (“History of the Kings of Britain”) adlı əsərinin sayca ikinci uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi təqdim edilməsi qeyri-adi görünür. Əslində bu kitab Britaniya tarixinin və ədəbiyyatının öyrənilməsində dəyərli topludur. Lakin bu toplunun birbaşa uşaqlar üçün yazılmadığını nəzərə alan Piter Hant sonralar bu əsəri də təsnifata daxil etməmişdir.

Nəhayət, uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqədar təsnifatda bir müddət Oksford Universitetinin kasıb alimlərinə maliyyə dəstəyi verən Uikhamlı Uilyamın (William of Wykeham, 1320-1404) 1382-ci ildə Oksfordda Uinçester (Winchester) kollecinin və qrammatika məktəbinin əsasını qoyması əslində təhsil sahəsində ciddi addım hesab edilə bilər. Heç şübhəsiz ki, bu kollecdə və məktəbdə birbaşa uşaq ədəbiyyatı tədris olunmasa da, onların uşaqların maarifləndirilməsində xüsusi əhəmiyyəti olduğu təkzibedilməzdir.

Uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı zamanlardan etibarən, eləcə də onun sonrakı inkişaf mərhələlərində yaranan, yaxud yazıya alınan bütün əsərlərin əsasən iki aparıcı

istiqlaməti olduđu söylənilir. Bunlardan birincisinin məqsədi və istiqaməti əsərlərin ayrı-ayrı təbiət hadisələrinin təsvirini özündə cəm edən geniş və çeşidli məlumatın uşaqlara öyrədilməsidir. Uşaqların gələcək həyatında qazana biləcəyi uğurda bu kimi məlumatların heç şübhəsiz ki, müəyyən təsiri və pozitiv tərəfləri müstəsnaqlıq təşkil edə bilər. Tarixən uşaqlara ünvanlanmış əsərlərdə ikinci istiqamət isə dini biliyin, dünyagörüşün aşılmasıdır. Qeyd etdiyimiz hər iki istiqamət Qərbi Avropa, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatında özünün həm əyləncə, həm didaktizm, həm də dini ideologiyanın daşıyıcısı kimi ayrı-ayrı zaman kəsiyində, xüsusilə Britaniya Renessansı dövründən başlayaraq uşaq ədəbiyyatında daha aydın şəkildə təcəssümünü tapmışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində “Uşaq ədəbiyyatının Qızıl dövrü” adı ilə ədəbiyyat tarixinə həkk olunmuşdur. İndi klassik ədəbiyyat adı ilə qəbul edilən çoxsaylı əsərlərin bu dövrə aid edilməsi Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin, əvvəlki dövərlərdən məzmun-mündəricəsi, spesifikasi ilə seçildiyindən xəbər verir.

Əvvəla, adını qeyd etdiyimiz ədəbiyyat “uşaq ədəbiyyatı” (“Children’s Literature”), yaxud “yeniyyətə, gənclər ədəbiyyatı” (“Juvenile Literature”) kimi ədəbi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Dünya, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatının erkən inkişaf yollarının, yaxud istiqamətlərinin izlərinin müəyyənləşdirilməsi hipotezalar üzərində qurula bilər. Xüsusilə, Britaniyada Uilyam Kəkstonun (William Caxton, 1422-1491) 1476-cı ildə çap maşını işə başlayandan müəyyən qədər sonralar nəşr olunan klassik uşaq nağıllarının böyüklərə aid olduđu iddia edilir. Zaman keçdikcə uşaqların yaşına və zövqünə uyğunlaşdırılan uşaq nağılları XV əsrdən başlayaraq müəyyən qədər uşaq auditoriyasına çatdırılmış, o cümlədən dini, yaxud tərbiyəvi elementləri özündə ehtiva edən əsərlərin adaptasiyasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlanmışdır.

2015-ci ildə uşaq ədəbiyyatı sahəsində uğurlarına görə yeni Karnegi medalının qalibi olan yazıçı Amanda Kraq (Amanda Craig, 1959) “Niyə bu uşaq ədəbiyyatının qızıl dövrüdür: Uşaq kitabları bizim yazdıqlarımızın ən vacib formalarından biridir” adlı əssəsində [184] uşaq ədəbiyyatı məsələsinə, xüsusilə Britaniya uşaq ədəbiyyatının

inkişaf istiqamətlərinə, bu ədəbiyyatın əslində üç qızıl dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə dair mühakimələrini təqdim etmişdir. “Bu, həmin uşaq müəllifləridir ki, onları Şelli (tanınmış romantik şair Persi Bişi Şelli (Percy Bysshe Shelley, 1792-1922)) “*dünyanın qəbul edilməmiş qanunvericiləri*” (“*the unacknowledged legislators of the world*”) adlandırmışdır. Uşaq məhz onlardan və daha çox valideynlərindən *dünyanın necə olacağı barədə təsəvvür əldə edir*” [184].

Britaniya uşaq ədəbiyyatının Qızıl dövrləri məsələsinə münasibətini açıqlayan yazıçı və araşdırıcı bunu da təkid edir ki, Britaniya uşaq ədəbiyyatı müasir günlərdə də qızıl dövrünü yaşayır. Müəllif qeyd olunan ədəbiyyatda Birinci qızıl dövrün 1850-ci illərdən başladığını və bu dövrün ədəbiyyatında beş yazıçının – Anna Syuell, Frənsis Hocson Burnet, Robert Lüis Stivenson, Edit Nesbit və Ceyms Mətyu Barrinin mühüm xidmətləri olduğunu göstərir.

Bu yazıçılar sırasında E.Nesbitin ən güclü DNA olduğunu qeyd edən yazıçı-araşdırıcı ədibin yaradıcılığına məxsus hekayələrinin sehrli olub-olmamasının fərqi varmıdan dünyamızda onların “rişə atdığı” qeyd edərək həmin hekayələrin Britaniya uşaq ədəbiyyatının II qızıl dövrünə güclü təsiri olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının ikinci qızıl dövrünün təxminən 1950-ci illərdən 1970-ci illərədək davam etdiyini qeyd edən Amanda Kraq yazıçılardan Roald Dahl (Roald Dahl), Yudit Kerr (Judith Kerr, 1923), əsərləri Britaniyada yaxşı tanınan Mauris Sendakin (Maurice Sendak, 1928-2012) məşhurlar sırasına daxil edilməsinin vacibliyini göstərir. Qlobal dəyişikliklərə, ictimai həyat gerçəkliklərinə “uşaq gözü” ilə görmə bucağının inandırıcılığı ilə yaranan yeni ədəbiyyatın böyük oxucu rəğbəti və məhəbbəti qazandığını uşaq ədəbiyyatının uğurları hesab edir.

Bu da ədəbi gerçəklikdir ki, uşaq ədəbiyyatının ikinci qızıl dövründə fentezi janrı uşaq yazıçılarının ən uğurlu seçimlərindən biri olmuşdur.

Bu dövrdə Suzan Kuper (Susan Cooper, 1935), Alan Qarner (Alan Garner, 1934), Coan Roulinq (Joanne Rowling, 1965), Filip Pulman (Philip Pullman, 1946) kimi yazıçılar əsərlərində uşaqların dünyanın xilaskarları ruhunda tərbiyəsi, xeyirin şər üzərində qələbəsi və sair mövzulara əsas yer ayırmışdılar.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının üçüncü qızıl dövrünün qeyri-adi sayda yazıçıları öz ətrafında cəmləşdirdiyini qeyd edən araşdırıcı haqlı olaraq yazır: *“Mənim keçirdiyim uşaqlıq dövrünün olsa-olsa beş, ya da altı aparıcı məşhur yazıçısı var idisə, indi onların sayı yüzdən çoxdur”* [184].

Müasir dövrün uşaq ədəbiyyatının belə geniş vüsət alması dünyada uşaqlara olan qayğının artması, kitab bazarında uşaq kitablarına olan böyük marağı heç şübhəsiz ki, uşaq ədəbiyyatının inkişaf yolunun əsas göstəricilərindən biri hesab edilə bilər.

Lakin onu da unutmamaq olmaz ki, klassik sənət əsərləri, xüsusilə uşaqların öz uşaq dünyasını yaşadığı günlərdə onların ən çox sevdiyi janrlardan biri uşaq şeiri olmuşdur. Amanda Kraq Britaniya uşaq ədəbiyyatının üçüncü qızıl dövründən söhbət açarkən özünün əzbərdən öyrəndiyi bir uşaq şeirinin indi də uşaqların dilindən düşmədiyini xüsusilə vurğulayır: *“Hələ də balaca uşaqlara necə oxumağı öyrənmək üçün bu misra ilə başlayan – “Otur! Otur! Otur!” (“Sit! Sit! Sit!”) adlı şeiri onlara oxumağı sevənədək öyrətməli olursan”* [184].

Həmin şeirin orijinal mətninə diqqət yetirək:

*“We did nothing at all,
So all we could do was to
Sit!
Sit!
Sit!
Sit!
And we did not like it,
Not one little bit”* [180].

Şeirin misralarının sətri tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

*Biz heç nə etməzdik.
Beləliklə, bizim hamımızın bacardığı bu idi:
Otur!
Otur!
Otur!
Otur!*

*Və bunu biz də xoşlamazdıq,
Heç birimiz azca da olsa xoşlamazdıq.*

(Sətri tərcümə).

Bu kimi şeirlər didaktik xarakter daşısa da, onların uşaqların təlim-tərbiyəsinə təsiri böyükdür. Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatını üçüncü valideyn də adlandırmaq olar.

Uşaq ədəbiyyatının yayımlanması isə bu sahədə çalışan nəşriyyat, eləcə də kitabın müəllifləri üçün həm də uğurlu biznes mənbəyidir. Yalnız bu faktı qeyd etmək istərdik ki, Böyük Britaniyada 2014-cü ilin statistik məlumatına görə uşaq kitablarının satışından bir ildə 4 milyon funt sterlinq qazanc əldə edilmişdir.

Müasir Britaniyanın uşaq kitabı bazarında həm köhnə, həm də yeni yazılmış əsərlər çap olunur və bu kitabları alan baba-nənələr də, valideynlər də, bibi-xalalar da, əmi-dayılar da dünyanın su, hava qədər ürəklərə rahatlıq gətirən bu böyük nemətdən bəhrələnilər. İndi Britaniya uşaq ədəbiyyatının yalnız Coan Roulinqi deyil, Deyvid Ualliamsı (David Walliams, 1971), Yulya Donaldsonu (Julia Donaldson, 1948), Françeska Saymonu (Francesca Simon, 1955), Antoni Horovitsi (Antony Horowitz, 1955) çoxsaylı oxucu auditoriyasının daimi müəllifləridir.

Britaniya ədəbiyyat professoru M.O.Qrenbi “İbrət dərsi və öyrədici uşaq ədəbiyyatı” adlı araşdırmasında Britaniya ictimai həyatında uşaqların keçirdiyi ağır həyat tərzinə ekskurs edərək uşaq ədəbiyyatının qarşısında dayanan əsas məqsəd və qayələri müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. O, yazıçı və şairlərin yaratdığı sənət əsərlərində bu kimi kriteriyaların olduğunu göstərmişdir: *“Uşaq kitablarını yaradanlar həmişə oxucularına fakt, din, sosial kodlar, düşüncə tərz, yaxud da bu və ya digər inanc, ya da ideyaların təlqin edilməsinə gördükləri işin bir hissəsi kimi baxmışlar”* [114, s.63].

Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində öyrədici ədəbiyyatın çapı nəşrlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 1740 və 1750-ci illər uşaq yazıçılarının pionerləri əsrin sonlarına qədər uşaqların təlim-tərbiyəsinə xidmət edən, eləcə də onlara etik dərslərin verilməsini təlqin edən qısa nəsr əsərlərinin çapına və yayılmasına ciddi maraq göstərmişlər. Bu nəşrlər sırasında M.Kuper (M.Cooper) və M.Bormənin (M.Boreman) nəşr etdiyi “Milad bayramı qutusu” (“The Christmas-

Box”) kitabı, Meri Kollyerin (Mary Collyer) (o, ədəbiyyatda Mary Homebred təxəllüsü ilə tanınır – S.Ə.) əsərləri müstəsna yeri ilə seçilmişdir.

Yazıçı Sara Fildinqin (Sarah Fielding, 1710-1768) 1749-cu ildə nəşr etdiyi ibrət dərsi hekayələri silsiləsinə daxil olan “Mürəbbiyə” (“The Governess”) ingilis məktəblərində geniş yayılmışdır. Qeyd olunan kitab ingilis ədəbiyyatının yaradıcısı Cefri Çoserin məşhur “Kənterberi hekayələri”nin (“The Canterbury Tales”) strukturunu xatırladır. Sara Fildinqin kitabında məktəbli qızların hər biri öz həyatı haqqında hekayələr söyləyir və daha sonra həmin qızlar bütün sinif uşaqlarının təlim-təربiyəsi üçün əxlaqi nəticəsi olan hekayələrini nəql edirlər.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının ayrılmaz qollarından biri hesab edilən təmsillərin Ezop dövründən müasir günlərimizə qədər ədəbi janr kimi yenə də populyarlığı ilə seçildiyini söyləmək istərdik. Təmsilin özünəxas səciyyəvi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamasının əsas kriteriyalarından biri onun əxlaqi, təربiyəvi elementləri özündə cəm etməsidir. İkinci bir tərəfdən isə, təmsillər bir qayda olaraq insan xarakterlərinin və həyat hadisələrinin heyvan, bitki aləminin dili ilə oxucu diqqətinə çatdırılması ilə əlamətdar olmuşdur.

Ezop təmsillərinin ingilis dilinə edilmiş tərcümə variantının ingilis nəşri Uilyam Kəkston (William Caxton, c.1422-1491) tərəfindən ilk çapı 26 mart 1484-cü il tarixə təsadüf edir. Əsrlər boyu nəsr və şeirlə yazılan təmsillərin Britaniyada dəfələrlə ingilis dilində nəşrləri bütün oxucuların sevə-sevə oxuduğu əsərlər sırasına daxil olmuşdur.

Son dövrün Ezop təmsillərinin ingilis nəşrləri sırasında Olivia və Robert Templin (Olivia and Robert Temple) 1998-ci ildəki Pinqvin nəşri (Penguin edition) “Ezopun bütün təmsilləri” (“The Complete Fables by Aesop”) adı ilə toplanmış təmsillərin bütövlükdə Ezopa aid edilməsi müəyyən müzakirələrə səbəb olmuşdur. Ən son dövr nəşrlərdən biri də Oksford Dünya klassikləri seriyası ilə Laura Gibbin (Laura Gibbs) ingilis dilinə tərcümə etdiyi “Ezopun təmsilləri” (“Aesop’s Fables”) nəşri 2002-ci ilə təsadüf edir.

Ezop təmsillərinin uşaq ədəbiyyatında məşhurlaşması heç şübhəsiz ki, Ezop təmsillərində əxlaqi nəticə öyüd və nəsihətin heyvan, bitki, cansız əşyaların dili ilə interpretasiyası ilə bağlıdır. Eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdən başlayaraq 300-ə yaxın

Ezop təmsillərinin bu gün də Britaniya uşaq ədəbiyyatında yeni təmsil süjetlərinin yaranmasında təsir böyükdür.

XIX əsr Britaniya uşaq ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Çarlz Kinqsleyin (Charles Kingsley, 1819-1875) dövrünün ictimai xadimi kimi tanınması, Kembric Universitetində tarix elmi üzrə professor kimi çalışması, xüsusilə uşaq ədəbiyyatına böyük töhfələr verməsi indi də ehtiramla xatırlanır. Onun 1863-cü ildə nəşr etdirdiyi “Su uşaqları” (“The Water-Babies”) adlı kitabı əslində oğlu Qrinvill (Grenville) üçün yazılsa da, bu əsərin çoxsaylı nüsxələri oxucular arasında maraqla oxunan və ən yaxşı uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi dəyərləndirilmişdir. İngilis yazıçısı Marqaret Drabl (Margaret Drabble, 1939-) yazır: *“Bu hekayə kraliça Viktoriyanın sevdiyi əsər olmuşdur və onu öz uşaqları üçün oxumuşdur. İndi də bu əsər psixanalitik interpretasiya üçün zəngin imkan yaratsa da, uşaq oxucuları arasında məşhurdur”* [106, s.1047].

Çarlz Kinqsleyin yazıçı təxəyyülünün, düşüncəsinin qeyri-adi məhsulu olan bu əsər oxucunu sualtı dünyanın cəzbedici aləminin sehrinə salır. Dalaşqan cənab Qraymsın (the bully Mr.Grimes) muzd işə götürdüyü baca təmizləyən balaca Tomun macəraları fonunda ədib uşaq dünyasının sehrli aləminin görünməyən tərəflərini təsvir edir.

XIX əsrin kraliça Viktoriya dövründə uşaq həyatı və ədəbiyyatı məsələlərinə müəyyən yer ayıran Piter Akroyd yazır: *“Uşaq şeirlərinin və tapmacaların əsas təyinatı, yaxud məqsədi çətin vəziyyətə düşərkən belə vəziyyətdən çıxmaq üçün kiçik yaşlı uşaqların fərsət və qabiliyyətini inkişaf etdirməyə yönəldilmişdi. Elə bu baxımdan gənc London uşaqları arasında zirəklik və ədəbsizlik ənənələri yaranmışdı”* [93, s.539].

Onu da qeyd edək ki, hər əsrdə uşaq yaddaşına zamanın yazarlarının həkk etdiyi söz çəlengi yaşanan ictimai-siyasi həyatın əks-sədasına çevrilmiş, uşaqların keçdiyi həyat yoluna işıq salmış, onların təlim-tərbiyəsinə xidmət etmişdir.

XIX əsrdə kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə (1832-1901) Britaniya nəsrində “küçə ərəbi nəsr” (“street arab fiction”) janrı geniş yayılmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə, “küçə ərəbi nəsr” həm də bir termin kimi Britaniyanın ayrı-ayrı

şəhərlərində, xüsusilə Londonda günbəgün çoxalan, əsasən küçələrdə özlərinə yurd-yuva quran, gecələr küçələrdə yatan çoxsaylı uşaqlara şamil edilmişdir.

Lakin onu da qeyd edək ki, “küçə ərəbi nəsrı” janrı haqqında yazan tədqiqatçı alimlər bəzən onu “kimsəsiz, yurdsuzlar hekayələri” (“waif stories”) də adlandırmışlar. Birləşmiş Krallıqda Nyukasl Universitetinin Uşaq ədəbiyyatı üzrə professoru Kimberli Reynolds (Kimberley Reynolds) qeyd etdiyimiz problemlə bağlı “Froqqinin balaca qardaşı: yoxsulluğun siyasəti” adlı araşdırmasında [149, s.255-274] qeyd etdiyimiz problemlə bağlı elmi mühakimələrini təqdim etmişdir. Müəllif əsərində Brenda təxəllüsü ilə tanınan Xanım Georgina Kasl Smitin (Mrs.Georgina Castle Smith, 1845-1933) yaradıcılığında “küçə ərəbi nəsrı” janrının xüsusi yer tutduğundan bəhs etmişdir. Sağlığında xeyli sayda populyar uşaq kitablarının müəllifi olan Brenda 59 illik yaradıcılığı dövründə 23 əsəri ilə tanınmışdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının böyük zaman kəsiyində, təxminən 60 ilində (o, 87 yaşında özünün son kitabını nəşr etdirmişdir) əsasən “küçə ərəbi nəsrı” janrında yazdığı uşaq əsərləri ilə o, qeyri-adi populyar yazıçı kimi oxucuların sevimlisinə çevrilmişdir. Ədibin yaradıcılığında xüsusi yeri ilə seçilən “Froqqinin balaca qardaşı” (“Froggy’s Little Brother”, 1875) adlı sayca ikinci romanı həm oxucular, həm də uşaq ədəbiyyatı tənqidçiləri tərəfindən yüksək mündəricəli uşaq ədəbiyyatı əsəri kimi dəyərləndirilmişdir.

Bəs “küçə ərəbi nəsrı” janrında yazılan əsərlərdə təsvir olunan uşaqlar kimlərdir? Əvvəla, bir sıra tədqiqatçı alimlərin dili ilə desək, bu balaca “özgə” uşaqların şəhər ətrafında müntəzəm oyunlara başı qarışdığını, işlədiyini, hara gəldi bir tikə çörək üçün qaçdıqlarını görənlər olsa da, onlar əksəriyyət oxucuya məlum olmayan Londonun balaca didərgin sakinləri olmuşlar.

Uşaq yazıçısı Brenda Viktoriya dövrü ədəbiyyatında irqindən, cinsindən, milliyyətindən asılı olmayaraq Britaniyada lövbər salan həmin kasıb uşaqların yaşayışının və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, yiyələncəyi sənətə daha yaxından bələd olmağın sirlərinə vaqif olması naminə onların realist bədii obrazlarının yeni tipini yaratmışdır.

Kimberli Reynolds ədibin pafos və həqiqətlə yoğrulmuş “Froqqinin balaca qardaşı” romanında uşaqların sərgərdan həyatı, onların küçələrdə ac-susuz, bir tikə çörəyə möhtac günlərinin bədii təsvirinin incə təfərrüatı ilə qələmə alındığını qeyd edərək yazır: *“Froqqinin balaca qardaşı” kitabını postkolonial perspektiv bucağından oxuyub, onun Britaniyanın kasıb uşaqları haqqında daha geniş bir diskursun hissəsi olduğunu dərk etmək üçün kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə küçə uşaqları haqqında yazılmış romanın bəzi incəliklərinə diqqət yetirilməsi çox vacibdir*” [149, s.258].

Bir sıra tarixi kitablar, eləcə də ictimai xadimlərin yazıya alınmış çıxışları “London sərcələri kimi çirkab içərisində yaşayan solğun bənizli, ac-yalavac qaldığı günlərini sayan” London uşaqlarının “barbar azadlığı” kraliça Viktoriya dövrünün orta sinif cəmiyyətinin uşaqılığının antitezisi olmuşdur.

Brendanın o dövr üçün yeni olan kitabının ilk nəşrinə həyat yoldaşı Qəs (Gas) xeyli sayda illüstrasiya çəkmişdir. Bu illüstrasiyalar kraliça Viktoriya dövrünün ərəb, yaxud özgə uşaqlarının realist bədii portretinə yeni çalar, rəng gətirmişdir. O, balaca uşaqların rəsmlərini çirkli nimdaş paltarlarda yox, cır-cındır içində, onların açıq-aydın görünə biləcək simalarını isə çardağın pəncərəsindən düşən işığın fonunda oxucu diqqətinə çatdırmağa çalışmışdır. 12.3. sayılı rəsminə isə rəssam əyninə cır-cındır paltar geyinmiş Froqqinin anasını və onun gələcək xoşbəxt zamanları düşündüyü xəyalət aləminin təsirli səhnələrini yaratmışdır.

Onu da qeyd edək ki, kraliça Viktoriya dövrünün məşhur uşaq yazıçılarından biri olan Çarlz Dikkens də Londonun kasıb, yalqız uşaqlarının ağır vəziyyətini və güzəranını romanlarında sənətkarlıqla qələmə almışdır. Ədibin özü də “küçə ərəbi nəsr” janrını yaradan çoxsaylı yazıçıların həm modeli, həm də arxa-dayağı olmuşdur. Çarlz Dikkensin uşaq həyatına həsr etdiyi əsərləri ilə bəzi paralelləri müqayisə edən Kimberli Reynoldsun “Froqqi” əsərinə onun təsiri olduğunu ədəbi-bədii faktlarla sübuta yetirməyə çalışması inandırıcı görünür.

Beləliklə, Çarlz Dikkensin 1851-1852-ci illərdə yazdığı “Soyuq ev” (“Bleak House”) romanı ilə Brendanın 1875-ci ildə nəşr etdirdiyi “Froqqi” (doğrudur, Brendanın romanı 1873-cü ilin qışında “kasıb Londonun hələ indiyə qədər belə çətin

günlər görmədiyi” zamana aid edilir – S.Ə.) romanı arasında zaman fərqi olsa da, hər iki romanda London uşaqlarının ağır həyat səhnələri qələmə alınmışdır fikrini söyləmək mümkündür.

Lakin Britaniyada kraliça Viktoriya dövründən əvvəl də uşaqlığın acı günlərini yaşayan Çarlz Dikkensin sonralar qələmə aldığı romanları ilə müqayisədə xanım Brendanın görüb şahidi olduğu və qələmə aldığı əsərlərində uşaq həyatının nisbətən yüngül olduğunu söyləyənlər də vardır.

Kimberli Reynolds haqlı olaraq qeyd edir ki, Çarlz Dikkens “Soyuq ev” əsərini 1851-ci ildə yazmağa başlamışdısa, Brenda “Froqqi” romanını təxminən əsrin dördüdə bir hissəsi keçəndən sonra – 1875-ci ildə nəşr etdirmişdir. Bu müddət ərzində uşaq yurdsuzlar evinin rejimində xeyli müsbət dəyişikliklər, islahatlar aparılmışdır ki, bu da uşaqların həyatında, heç şübhəsiz ki, müəyyən dönüş yaratmışdır. Lakin yenə də Brendanın əsərində təsvir olunan Froqqi, Benninin və onların bütün qonşu uşaqlarının yenidən həmin evə – yurdsuzlar evinə göndərilmələri küçə uşaqlarının həyatı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

İkinci bir tərəfdən uşaqlar haqqında əsərlər yazan yazıçılardan söhbət açarkən belə bir vacib məqamı da unutmamaq olmur. Əgər Çarlz Dikkens xırda məmur kilsəsində doğulub boya-başa çatan, borclular həbsxanasına düşən bir ailənin övladı kimi erkən yaşlarından bir tikə çörək pulu uğrunda min bir əzab-əziyyətə düşər olən kasıblar zümrəsinin yazıçısı idisə, Brenda Britaniyanın orta sinfinə məxsus zümrənin övladı, yazarı idi.

Çarlz Dikkensdən fərqli olaraq Brendanın “küçə ərəbi nəsr” janrında yazdığı əsərlərində dini təsəlli daha güclü şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu isə səbəbsiz deyildir: “... çoxsaylı küçə ərəbi hekayələri dini nəşriyyat evləri tərəfindən” [149, s.269] çap olunurdu. Bu isə, hər şeydən əvvəl, həmin nəşirlərin öz vətənində missionerlik fəaliyyətinin bir hissəsi kimi qəbul edilmişdi. Müasir Britaniya uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin, kitabların nəşrində belə bir fəaliyyət yenə də geniş şəkildə özünü göstərir.

Kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri əsasən dövrün ictimai-siyasi ab-havası, bu dövrün tanınmış ədəbi

simalarının yaradıcılığı əsasında da təyin edilə bilər. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd edək ki, əvvəlki dönmənin məşhur uşaq yazıçılarından ingilis Anna Laktitia Barbauldun (Anna Lactitia Barbauld, 1743-1825), ədəbiyyatda M.P. və Meri Pelham (M.P. and Mary Pelham) təxəllüsü ilə tanınan ingilis Doroti Kilner (Dorothy Kilner, 1755-1836), irland Mariya Ecuort (Maria Edgeworth, 1768-1849) və başqalarının əsərlərində mücəssəməsini tapmış əxlaqi hekayələr yazmaq ənənəsi bu dövrdə də davam etdirilmişdir. Britaniya uşaq nəsrində fentezi ilə realizmin vəhdəti bir çox yazıçıların, o cümlədən şotland uşaq yazıçısı Katerina Sinklerin (Catherine Sinclair, 1800-1864) “Tətil evi” (“Holiday House”, 1839) əsərində bədii ifadəsini tapmışdır. Eləcə də uşaqlar üçün əxlaqi məktəbin davamçılarından olan ingilis şairi və yazıçısı Meri Hovit (Mary Howitt, 1799-1888) Danimarkanın nağıl şahzadəsi, XIX əsrdə Danimarkanın tanınmış nağıl ustası Hans Kristian Andersenin (1805-1875) sehrli nağıllarının ingilis dilinə tərcüməsi (1845-1847) ilə əxlaqi nağıllarla fentezi janrı arasında yeni bir əlaqənin yaradılmasına yardımçı oldu.

Beləliklə, Britaniya uşaq ədəbiyyatının bu dönməində sehrli nağıllar və fentezi dalğası bir sıra yazıçının yaradıcılığına müsbət təsirini göstərdi. İngilis keşişi, tarixçi və yazıçısı Çarlz Kinqsleyin (Charles Kingsley, 1819-1875), şotland jurnalisti, yazıçı və şairi Corc Mək Donaldın (George Mac Donald, 1824-1905), ingilis yazıçısı və fotoqrafı Lüs Kerollun (Lewis Carrol, 1832-1898) bu dövrdə yazdığı nağıl-povestləri belə bir ədəbi təsirdən yarandı.

Tədqiqatçı Roderik MəkQillis (Roderick McGillis) haqlı olaraq qeyd edir ki, qeyd olunan dövrdə uşaq ədəbiyyatına olan maraq geniş vüsət almış, hətta böyüklər üçün əsərlər yazan bir sıra yazıçılar öz qələmini uşaq ədəbiyyatında da sınımışlar [172]. Bu sahədə əsər yazan tanınmışlar sırasında ingilis yazıçısı Elizabet Qaskel (Elizabeth Gaskell, 1810-1865), məşhur Britaniya yazıçısı Uilyam Meykpiş Tekkerey (William Makepeace Thackeray, 1811-1863), ingilis yazıçısı, jurnalist və mütərcimi Corc Eliot (George Eliot, 1819-1880), ingilis şairi, dramaturqu və mütərcimi Avqusta Uebster (Augusta Webster, 1837-1894), ingilis yazıçısı və şairi Tomas Hardi (Thomas Hardy, 1840-1928), irland yazıçısı və şairi Oskar Uayld (Oscar Wilde, 1854-1900) kimi sənət korifeylərinin uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfələr o qədər də az deyildir.

Bu dövrdə fentezi janrı uşaq ədəbiyyatında dominantlıq qazanmışdır. İngilis uşaq yazıçısı Marqaret Qatti (Margaret Gatty, 1809-1873), ingilis yazıçısı və şairi Dina Mariya Malok Krayk (Dinah Maria Mulock Craik, 1826-1887), ingilis ədibi Mariya Moulsvors (Maria Molesworth, 1839-1921), Britaniya yazıçısı Lyüsi Leyn Klifford (Lucy Lane Clifford, 1846-1929), ingilis-amerikan uşaq dramaturqu və yazıçısı Françes Hocson Burnett (Frances Hodgson Burnett, 1849-1924), ingilis yazıçısı Meri De Morqan (Mary DeMorgan, 1850-1907) kimi yazıçıların əsərlərində uşaq xarakterləri və həyati hadisələr bədii təcəssümünü tapmışdır.

Əslində, Britaniya imperializminin dünya ağılığına, müstəmləkəçilik siyasətinə qədəm qoyduğu, açıq-aydın hegemonluğunu dünyaya bəyan etdiyi dövr tarixin yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur. Bu, heç də sirr deyildir ki, ədəbiyyatın siyasəti kimi siyasətin də ədəbiyyatı bu dövrdə bədii əsərlərdə tarixi hadisələrə biganə qalmamışdır. Xüsusilə, Britaniya uşaq yazıçılarından Frederik Maryatın (Frederick Marryat, 1792-1848), şotland yazıçısı R.M.Ballantin (R.M.Ballantyne, 1825-1894), ingilis yazıçısı və müharibə müxbiri C.A.Hentinin (G.A.Henty, 1832-1902), ingilis yazıçısı Bessi Marçantın (Bessie Marchant, 1862-1941) müstəmləkəçilik siyasətini əks etdirən uşaq əsərləri Britaniya imperalizminin bədnam siyasəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratmışdır. 1855-ci ildən 1890-cı ilə qədər çap olunan həftəlik mətbu orqanı “Oğlanların öz kağızı” (“The Boy’s Own Paper”), 1866-cı ildən 1876-cı ilə qədər Londonda çıxan “İngiltərənin oğlanları” (“The Boys of England”) adlı uşaq jurnalı da Britaniya uşaq ədəbiyyatının təbliğində mühüm rol oynamışdır. 1870-ci illərdə “İngiltərənin oğlanları” adlı jurnal 250 min nüsxədə çap olunmuş və əsasən aşağı sinif cəmiyyətinin uşaqları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Cəmiyyətin orta sinif zümrəsinin uşaqlarına aid “Oğlanların qəzeti” adlı mətbuat orqanında Britaniya imperiyasının siyasətini dəstəkləyən ədəbi-bədii əsərlərin çapına üstünlük verilirdisə, “İngiltərənin oğlanları” adlı kasıb uşaqların jurnalları demək olar ki, bu siyasətdən uzaqda dayanmışdı. Beləliklə, uşaq ədəbiyyatının yazılmasının ictimai-siyasi kontekst bucağından öyrənilib tədqiq edilməsi Britaniya uşaq ədəbiyyatının istiqamətlərinin öyrənilməsində nə qədər vacib və aktual bir məsələ olduğunu diktə edir. Bu baxımdan

araşdırmada təhlil edilən sənət nümunələri belə bir kontekstin meyarları ilə fəsillərdə diqqətə çatdırılmışdır.

Tarixi ekskursdan çıxış edərək Böyük Britaniyada universal təhsilin 1871-ci ildən əsası qoyulduğunu söyləmək lazımdır.

1892-ci ildən 1934-cü ilə qədər Londonda nəşr olunan “Chums” uşaq jurnalının öz oxucularına uşaqların həyatına həsr olunmuş əsərlərlə yanaşı heyvanlar aləminə və idmana dair ədəbi-bədii yazıların çapına xüsusi diqqət yetirməsi uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına xidmət məqsədi daşımışdır.

Kraliça Viktoriya dövrü ədəbiyyatının və jurnalistikasının nümayəndəsi kimi tanınan Ceyms Qrinvudun (James Greenwood, 1832-1929) Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş “Balaca səfil” (əsərin ana dilimizə iki tərcümə variantı Nurəddin Babayev və Ələviyyə Babayevaya məxsusdur – S.Ə.) romanının ingilis dilində müəllif variantı “The True History of a Little Ragamuffin” kimi 1866-cı ildə Londonda, 1867-ci ildə isə Nyu-Yorkun “Harper” adlı nəşriyyat evində çap olunmuşdur. Azərbaycanda isə bu əsər Ukrayna və rus yazıçısı Marka Vovçokun (Mariya Aleksandrovna Markoviç) rus dilinə etdiyi tərcümə nəşrindən (“Маленький оборвыш”. Ленинград: “Детская литература”, 1964) Nurəddin Babayevin tərcüməsi 1969-cu ildə [44], Ələviyyə Babayevanın tərcüməsi isə 2003-cü ildə [45] çap olunmuşdur.

Həm böyük, həm də uşaq ədəbiyyatında realizm və fentezi konseptləri arasında müəyyən mübahisələr olmuşdur. Bu bir tarixi həqiqətdir ki, XIX əsrə qədər realizm dominant konsept kimi seçilmişdir. XIX əsr Britaniyada həm sənayeləşmə, həm də uşaq ədəbiyyatının qızıl dövrü kimi səciyyələndirilmişdir. Məhz bu əsrdə digər Avropa ölkələri xalqlarının, o cümlədən fransız və almanların xalq yaradıcılığı nümunələrinin – nağılların bir çox toplularının ingilis dilinə tərcüməsinə başlanılmışdır. Bu dövrdə realizmlə yanaşı fəvqəltəbii və qotik elementlərin də nağıllarda bədii əksini tapdığını söyləmək mümkündür. Həmin qeyri-adi və metafizik simvollar məhz fentezi adını öz üzərinə götürmüşdür. Beləliklə, fentezi termininin ədəbi dövriyyəyə məhz XIX əsrdə daxil olduğu ədəbi fakt kimi diqqəti çəkir. Fentezi janrında yazılmış əsərlər oxucuya “ikinci dünyada yaşamaq” imkanı vermişdir. Bu, dünya oxucusuna real dünyada ona məlum olan çox şeylərlə rastlaşsa da, təsəvvür edilən yeniliklər körpüsü ilə “tanışlıq”

rolunu oynadı. Fentezi dünyası oxucuya nə vaxtsa onun olmaq istədiyi yerlərdə vaxt olur ki, o, burada qeyri-real olanı sanki reallaşdırır.

XVIII əsrin sonlarında bir sıra tanınmış Britaniya yazıçıları, o cümlədən, irland yazıçısı Mariya Ecuortun (Maria Edgeworth, 1767-1849) bir vaxtlar atasının təkidi ilə qələmə aldığı əxlaqi nəticələri ilə seçilən uşaq hekayələrinin toplu şəklində nəşri 1798-ci ilə təsadüf edir. Kitabını “Praktik təhsil” (“Practical Education”) adlandıran ədibin 1782-ci ildən ata-anası, bacı-qardaşları ilə Ecuort şəhərindən (Edgeworthstown) Lonqford qraflığında lövbər salması və atası ilə birlikdə ideal təhsil sistemini yaratmağa çalışması, təbii ki, onun yazıçılıq fəaliyyətinə təkan vermişdir.

Bir tarixi-ədəbi faktı da qeyd etmək istərdik ki, Mariya Ecuort ingilis-irland romanlarını yaradanlardan birincisi olmuşdur. Bir vaxtlar Qərbi Avropa, o cümlədən, ingilis tarixi romanlarının yaradıcısı olan şotland əsilli ingilis yazıçısı Ser Valter Skott (Sir Walter Scott, 1771-1832) özünün “Ueverli” (“Waverley”) romanının yazılmasında ona böyük təsir göstərdiyini qeyd etmişdir. Mariya Ecuortun ədəbi-bədii əsərləri ilə Ser Valter Skottun, Uilyam Meykpiş Tekkereyin və hətta böyük rus yazıçısı İvan Turqenevin yaradıcılığına təsir göstərən gözəl uşaq yazıçısı olduğu qeyd olunur [108, s.222].

Mariya Ecuortun uşaq ədəbiyyatının inkişafı yolunda mühüm rolu və töhfələri təkzibedilməzdir. İlk dəfə 1795-ci ildə qızların təhsili məsələsinə toxunan ədib “Ədəbiyyatın xanım yazıçılarına məktublar” (“Letters to Literary Ladies”) adlı kitabının nəşrindən sonra – 1796-cı ildə qısa hekayələrdən ibarət “Valideynin köməkçisi” (“The Parent’s Assistant”) adlı kitabını nəşr etdirmişdir. Bu nəşr əslində uşaqlara ünvanlanmış uşaq hekayələri toplusudur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onun iki cilddən ibarət olan 1798-ci ildə nəşr olunmuş “Praktik təhsil” adlı kitabı da ədibin uşaq ədəbiyyatı arealında xüsusi xidmətləri olan cəfakəş yazıçı olduğundan xəbər verir.

İngilis-irland ədəbiyyatında həm böyük, həm də uşaq ədəbiyyatının realist yazıçısı olan Mariya Ecuortun uşaq ədəbiyyatında xüsusi yeri ilə seçilən “Tünd-qırmızı fincan” (“The Purple Jar”) adlı qısa hekayəsi ilk dəfə 1796-cı ildə “Valideynin köməkçisi” adlı hekayələr toplusunda, ikinci dəfə isə 1801-ci ildə “Rozamond” (“Rosamond”) adlı kitabında çap olunmuşdur. Hekayədə Rozamond adında balaca bir

qızdan bəhs edilir: o, bir cüt ayaqqabı almaq arzusu ilə yaşayır, lakin mağazanın vitrinində gördüyü tünd-qırmızı rəngli fincanı görəndə hər şey alt-üst olur. Lakin qızın anası ona daha çox lazım olan bir cüt ayaqqabıdan əvvəl tünd-qırmızı rəngli fincanı almağı dərinlən düşünüb-daşınmağı məsləhət görür. Sonuncu qərarın verilməsində cavabdehliyin bütün dövrlərdə olduğu kimi uşağın üzərinə düşdüyünü söyləyən ana, heç şübhəsiz ki, bunun ən doğru yol olduğunu düşünür. “Bununla belə, əminəm, yox, tam əmin deyiləm, amma ümid edirəm ki, mən daha başqa bir vaxtı daha ağıllı hərəkət edəcəyəm” söyləyən balaca qız uşaq düşüncəsinin və təbiətinin yaddaqalan cizgiləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu kimi xüsusiyyətlər, xüsusən uşaq həyatına həsr olunan bütün hekayələrdə realizm ənənələrinə sadıq qalan ədibin uşaq psixologiyasına yaxşı bələd olduğundan xəbər verir.

Yuxarıda qısa məzmununu verdiyimiz uşaq hekayəsinin son sətirələrinə diqqət yetirək: *“Eh, ay ana, – deyə uşaq başındakı şlyapasını çıxarıb dilləndi, – kaş o bir cüt ayaqqabını götürmüş olaydım! Bilirsən, o ayaqqabılar mənim üçün o fincandan çox lazım idi. Amma əminəm, yox, yox, sən deyən o qədər də əmin deyiləm, ümid eləyirəm ki, bir vaxt mən daha ağıllı hərəkət edəcəyəm”* [109, s.9].

Göründüyü kimi, sadə və obrazlı dildə qələmə alınmış bu hekayənin son akkordlarında yazıçı balaca qəhrəmanın dili ilə etdiyi səhvin etirafını yaradaraq gələcəkdə daha ağıllı hərəkət etməyin seçiminə öyrədici bir yolun məntiqini yaratmış və buna nail olmuşdur.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının zənginləşdirilməsində əsl adı Helen Lindon Qoff olan Pamela Lindon Treversin (Pamela Lyndon Travers, 1899-1996) əsərlərinin əvəzsiz rolu olmuşdur. O, “Meri Poppins” adlı silsilə nağıl povesti ilə dünya uşaq ədəbiyyatının klassikləri sırasına daxil olmuşdur. Ədib bu əsərində oxucunu bəzən böyüklərin dərinlən anlaya bilmədiyi sehrlı uşaq aləmi ilə tanış edərək hər şeyi bilmək istəyən uşaqların iç dünyasının bədii portretini yaratmışdır.

Ədibin bu əsərində zəngin uşaq obrazları sırasında onun baş qəhrəmanı Meri Poppinsdir. İndi dünya uşaqlarının dilindən düşməyən, unudulmayan cəsarətli qız obrazı ilk dəfə 1926-cı ildə Pamela Treversin qısa hekayəsində oxucu diqqətinə çatdırılmışdır. Sonralar Meri Poppins haqqında yeddi silsilə kitabını yazan Pamela

Trevers bu nağıl povestin yazarı kimi ədəbi aləmdə öz yazıçı mövqeyini təsdiq etməyə müvəffəq olmuşdur.

Uşaq ədəbiyyatının mötəbər pilləsində dayanan bu əsərin yazılma tarixinə gəldikdə isə, onun Britaniyanın məşhur şairlərindən Uilyam Batler Yets, Uilyam Bleyk, Uilyam Uordsvortun əsərlərinin müəyyən mənada təsiri ilə qələmə alındığı qeyd olunur. Lakin Pamela Trevers “uşaqların qiymətləndirilməsi”, eləcə də onların “məsumluğunun və fantaziyasının gücü” mövzusunda yazdığı əsərində həm də mifoloji elementlərdən böyük sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

Uşaqları ağlamağa yox, düşünməyə sövq edən bu nağıl povest Rafiq Yusifoğlunun tərcüməsində 2009-cu ildə “Çaşıoğlu” nəşriyyatında çap olunmuşdur.

“Uşaq ədəbiyyatı”nın ilk baxışdan “azdırıcı, yaxud aldadıcı” tədqiqat sahəsi kimi səsləndiyini qeyd edən prof. Piter Hant *“çox oxucular üçün uşaq kitabları şəxsi həzz, məmnunluq gətirən əyləncə vasitəsidir. Bununla belə əgər “ədəbiyyat” mətnlərdən ibarət olub oxucunu məşğul edir, dəyişdirir və onları intensiv cavablarla təmin edirsə, onda bu, əsl ədəbiyyatdır”* [125, s.1] mühakiməsini təsadüfən söyləmişdir.

Söylənilən fikir oxucuda, araşdırıcıda belə bir əminliyin təsdiqini yaradır ki, irilixirdalı oxucuların ürəyinə yol tapan uşaq şeiri də, hekayəsi də ədəbiyyatın böyüklüyünü, balacılığını deyil, onun düşüncəsində yaratdığı pozitiv assosiasiyalar və təəssüratlarla ölçülməlidir. Bu, ədəbiyyatın gücünü, qüdrətini təcəssüm etdirir. Söylənilən mühakiməyə onu da əlavə etmək istərdik ki, şeir, hekayə, hər hansı janrda yazılan bədii nümunə oxucu tələbatına cavab verir, onda müsbət enerji, hiss və duyğu yaradırsa, bu, sözün həqiqi mənasında böyük ədəbiyyat sayıla bilər. Ədəbiyyat da insanlar kimi özünün qısa və uzun ömrünü yaşamaq üçün dünyaya gəlir.

Britaniya ədəbiyyatı tənqidçisi Debora Stivenson (Deborah Stevenson) uşaq ədəbiyyatının klassik əsərlərinin əsas keyfiyyət göstəricilərini aşağıdakı kimi təyin edir: *“...mətnin (əsərin – S.Ə.) klassik əsər olması üçün onun çoxsaylı uşaqlar arasında populyar olmasına ehtiyac yoxdur. Lakin bununla belə mətn (əsər) böyüklərə yalnız ədəbiyyatdan deyil, uşaqılıqdan bəhs etməlidir”* [157, s.119].

Araşdırıcının mühakiməsi müəyyən etik qanunlar çərçivəsində diqqəti çəksə də, fikrimizcə, oxucular arasında populyar olmayan əsərlərin klassik sənət əsərləri

statusunu qazanması o qədər də inandırıcı fakt təsiri bağışlamır. İkinci bir tərəfdən isə, uşaq hekayəsi, şeir, nağıl-povest, romanın yalnız uşaqlar üçün deyil, həm də böyüklər üçün yazıldığı bir aksiomadır.

XX əsrin birinci yarısının təxminən 40-cı illərindən başlayaraq uşaq kitablarının – ədəbiyyatın toplanması sahəsində əvəzsiz xidmətləri olan İona və Piter Opinin (Iona and Peter Opie) adları ehtiramla çəkilir. Onlar 1946-cı ildən başlayaraq 20 min uşaq kitabları kolleksiyasını Oksforddakı Bodleian kitabxanasına (The Bodleian Library) təqdim etmişlər və indi həmin kitablar bu kitabxanada qorunub saxlanılır. Prof. Piter Hantın yazdığı kimi: *“Uşaq kitabları – bəlkə də uşaqlar kimidir – onlar ya daha çox görür, ya da ən azı daha çox söz deyirlər”* (*“Children’s books – perhaps like children – see more, or at least, say more”*) [120, s.XI].

İona və Piter Opinin uşaq folklorunun və ədəbiyyatının toplayıcıları kimi aşağıdakı topluların həmmüəllifləri kimi ədəbi aləmdə yaxşı tanınır: *“Uşaq şeirlərinin Oksford lüğəti”* (*“Oxford Dictionary of Nursery Rhymes”*, 1951), *“Məktəblilərin biliyi və dili”* (*“The Lore and Language of Schoolchildren”*, 1959), *“Küçə və meydançalarda uşaq oyunları”* (*“Children’s Games in Street and Playground”*, 1969). Bu cütlük həm də *“Uşaq şeirlərinin Oksford kitabı”*nın (*“The Oxford Book of Children’s Verse”*, 1973) və digər uşaq ədəbiyyatı antologiyalarının redaktorları olmuşlar.

Britaniya uşaq ədəbi tənqidinin gündəmə gətirdiyi əsas problemlərdən biri də uşaq ədəbiyyatı ilə böyüklər üçün yazılan ədəbiyyat arasında səddin çəkilməsi barədədir. Axı, bu, o qədər də asan məsələ deyildir. Doğrudur, təxminən ötən əsrin 60-cı illərində – uşaq ədəbiyyatında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Lakin bu illərdə uşaq ədəbiyyatında böyüklərə aid olan mövzuların, xüsusilə narkotik maddələrdən sui-istifadəyə qurşanmaq, boşanma, içkiyə aludə olmaq, zorakılıq, uşaq yaşına və tərbiyəsinə mənfi təsir göstərə bilən əsərlərin çapına rast gəlmək adi hala çevrilmişdi. Həmin kitabların həm də uşaqlara ünvanlanmasına hələ on il əvvəl qadağa qoyulmasına baxmayaraq onların yenidən nəşri uşaqlığa və uşaq məsumluğuna vurulan dəyənəyə bənzəyirdi. Ötən əsrin 70-ci və 80-ci illərində ictimai həyat problemlərinin, xüsusilə boşanma hallarının yüksək həddə çatması, qadın hərəkəti və sair Britaniyada az qala *“uşaqlığın yoxa çıxması”*na – məhvinə gətirib çıxarmışdı.

Bu illərdə və sonrakı dövrdə humanist əqidəli yazıçıların yaratdığı uşaq əsərləri uşaqlığın və uşaq məsumluğunun qorunub saxlanılmasına müəyyən qədər də olsa, təsirini göstərdi. Uşaqlara ünvanlanan, böyüklər tərəfindən də həvəs, maraqla oxunan əsərlər göy qurşağı kimi ürəklərə dünya sevinci gətirdi.

Tədqiqatçı alimlər Yulya L.Mikenberq (Julia L.Mickenberg) və Linne Vallone (Lynne Vallone) “Uşaq ədəbiyyatının Oksford kitabı”na (“The Oxford Handbook of Children’s Literature”) yazdığı Ön sözdə qeyd edirdi: “... *lakin Filip Pulmanın “Onun görünməyən üzü” (“His Dark Materials”) trilogiyası ... həm uşaqları, həm də böyükləri məşğul edən ən yaxşı əsərlər silsiləsinin yaxşı nümunəsidir*” [137, s.17].

Müasir Britaniya ədəbiyyatının və poeziyasının ən çox sevilib seçilən yazarlarından biri olan yəhudi əsilli Maykl Rozen (Michael Rosen, 1946-) 140-dan çox kitabın müəllifi kimi tanınır. O, iyun 2007-ci ildən iyun 2009-cu il tarixədək ingilis uşaq ədəbiyyatının laureat şairi Jaklin Uilsondan (Jacqueline Wilson, 1945-) sonra Böyük Britaniyada uşaq ədəbiyyatı üzrə 5-ci laureat olmuşdur.

Onun 1974-cü ildə nəşr etdirdiyi “Öz işinlə məşğul ol” (“Mind Your Own Business”) adlı şeirlər kitabı uşaqlara ünvanlanmış, ilk nəşrindən sonra böyük oxucu alqışını və sevgisini qazanmışdır. Uşaqların şeirə olan maraq və həvəsinin artmasına, xüsusilə onların özlərini uşaq şeirlərini yazmağa həvəsləndirən Maykl Rozenin təhsil müəssisələrinə səfəri və özünəməxsus qeyri-adi qiraəti Britaniya uşaq mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində yeni bir mərhələ hesab edilə bilər.

2014-cü ildən London Universitetində təhsilin magistratura pilləsində uşaq ədəbiyyatı üzrə professor kimi fəaliyyət göstərən şair nəsr sahəsində də müəyyən fəaliyyəti ilə seçilmişdir. O, “Biz ayı ovuna gedirik” (“We’re Going on a Bear Hunt”) adlı nəsrə yazdığı kitabına görə 1989-cu ildə Nestle Smarties Book mükafatına layiq görülmüşdür.

Maykl Rozenin Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatı ilə tanışlığı, ziyalılarımızla epistolaryar dialoqun aparılması maraq doğurur. Bu sətirlərin həmmüəllifliyi ilə çapa hazırlanan “Britaniya uşaq ədəbiyyatı” adlı ali məktəb müəllimləri və tələbələri üçün hazırlanan dərs vəsaitinin nəşri ilə əlaqədar Maykl Rozen Azərbaycana göndərdiyi 3 iyul 2017-ci il tarixli məktubunda yazırdı:

“16 yaşa çatar-çatmaz ingilis ədəbiyyatını öyrənirdim. İngilis və irland şairlərinin bir neçə məşhur şeirini oxudum. Evdə daha çox müəllimlə ilə məşğul olurdum. Xüsusilə Ceyms Coysun (İrland yazıçısı Ceyms Coys, 1882-1941 – S.Ə.) “Qəribə adamın gənclik portreti” kitabından xəbərim vardı. Həmin kitabda bir neçə eksperimental yazı vardı. Kitabın əvvəlindəki yazı belə səslənir ki, sanki bir uşaq bu sözləri söyləyir. Və kitabdakı həmin uşaq yaşa dolduqca, həmin sözlərin səslənişi də sanki yaşa dolur. Düşündüm ki, niyə mən də elə bu cür yazmağa cəhd göstərməyim? Bəs nə barədə? Bilirəm, fikirləşirdim ki, mən elə qardaşımın göstərdiyi tamaşalardan istifadə edə bilərəm.

Bax beləcə mən yazmağa başladım” [50, s.239-240].

Maykl Rozenin əsəsində diqqəti çəkən məqamlardan biri onun ümumi ədəbiyyatda – Ceyms Coys yaradıcılığında belə uşaqları özünə çəkən məqamların az olmadığını söyləməsidir.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, irland əsilli ingilis yazıçısı Ceyms Coys (James Joyce (Augustine Aloysius) ilk dəfə 1916-cı ildə özünün məşhur “Qəribə adamın gənclik portreti” (“A Portrait of the Artist as a Young Man”) adlı romanını Nyu Yorkda nəşr etdirmiş və bu kitab sonralar ədəbi aləmdə böyük şöhrət qazanmışdır. Böyük Britaniyada kraliça Viktoriya və kral Edvard erasının məşhur yazıçılarından biri, elmi-fantastik ədəbiyyatın nümayəndələri sırasında xüsusi yeri olan Herbert Corc Uells (Herbert George Wells, 1866-1946) Ceyms Coys yaradıcılığından, xüsusilə onun adını çəkdiyimiz romanından bəhs edərək yazırdı: *“Bu yaxınlarda bir neçə narahat qəzet əməkdaşları məşhur bir yazıçıdan 1916-cı il ədəbiyyatı (Ceyms Coysun romanı da bu tarixə təsadüf edir – S.Ə.) haqqında fikrini soruşur. O isə açıq şəkildə və uca səslə cavab verir ki, 1916-cı ildə ədəbiyyat barədə eşitməyibdir. Onun öz fikrinə gəlincə bunun “elm” (“science”) olduğunu söyləmişdir” [167, s.320].*

Yaddaşlarda silinməz izlər buraxan “Qəribə adamın gənclik portreti” romanının ədəbi marağının bir çox sənət adamlarında yaratdığı rezonans heç də eyni cür ola bilməz.

Britaniya uşaq ədəbiyyatında bir-birindən maraqlı, uşaq dünyasına yeni ruh, nəfəs gətirən Maykl Rozenin bir şair kimi formalaşmasında uşaq həyatına müəyyən qədər

bələdçilik edən uşaq ədəbiyyatının nəhrindən bəhrələnməsi təsadüfi deyildir. Haqqında müəyyən qədər fikir və ideyaların açıqlamasını təsbit etmək üçün Ceyms Coysun “Qəribə adamın gənclik portreti” adlı dünyanın bir sıra xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş əsərində uşaq həyatı və şeirinin az bir qisminə nəzər yetirməyi vacib hesab edirik. Əvvəla, onu qeyd edək ki, Nyu-Yorkda nəşr olunmuş bu əsər Britaniya ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərindən biri kimi dəyərləndirilmişdir. Romanda bir rəssamın keçdiyi yol yeni bir tərzdə, keçmişin nəsrində yeni bir yazı üslubunda və müasirliyin varisliyini, varislikdə heç nəyin itmədiyini poetik nəsrin dilində oxucu ilə mənəvi körpü yaratdığını söyləmək olar. Romanın ilk təqdimatında təhkiyəyə nəzər salaq:

“Biri var idi, biri yox idi, çox-çox yaxşı zamanlarda yolu əlinə alıb üzüaşağı gələn moo-moo deyən bir inək var idi. Və bu moo-moo deyib üzüaşağı enən bəbə tukuu adlı gözəl bir oğlana rast gəldi...

Bu hekayəti ona atası söyləmişdi: atası gözlərinə eynək taxıb uşağa baxdı: uşağın üzünü tük basmışdı.

O, babbalaca tukuu idi. Moo-moo deyən inək Betti Birnenin yaşadığı evin cığırı ilə üzüaşağı düşürdü. Betti limonlu nabat satıcısıydı.

Yabanı qızılgül çiçəkləyərdi

O kiçik yamyaşıl torpaqlı yerdə.

O, bu mahnını oxuyardı. Bu, onun mahnısı idi” [129, s.7].(Tərcümə bu sətirlərin müəllifinindir).

Ceyms Coysun uşaq dünyası haqqında təxminən iki səhifəlik təhkiyəsi onun uşaqılıq illərinin yaddaş kitabçasına köçən və adını çəkdiyimiz romanın ən oxunaqlı uşaqılıq illərinə “səyahət” kimi oxucu yaddaşına hopur.

Araşdırmamızda Ceyms Coys yaradıcılığını, xüsusilə onun “Qəribə adamın gənclik portreti” romanının ideya-bədii xüsusiyyətlərini tədqiq etməyi qarşımızda əsas məqsədə çevirməsək də, bəzi mətləblərə aydınlıq gətirmək istərdik. Əvvəla, Dublində, eləcə də bütünlükdə İrlandiyada, romanın sərlövhəsində olan “artist” sözü “obraz, xarakter” (“character”), yaxud “ekssentrik, çox qəribə, qeyri-adi” (“eccentric”) mənasını ifadə edir. Elə isə Ceyms Coys görəsən romanının adında belə bir mənanı

vermək istəmişdirmi sualı istər-istəməz oxucunu düşündürməli olur. İkinci bir tərəfdən, onu da unutmaq olmaz ki, bir qisim araşdırıcı bu portretin hər hansı bir obrazın deyil, məlum obrazın (“... the novel is a portrait not of an artist, but of the artist”) portretidir [129, s.556]. Bu baxımdan romanın sərlövhəsinin “Qəribə adamın gənclik portreti” kimi tərcüməsini daha düzgün və məqbul hesab etmək olar.

Ədibin romanında, eləcə də nümunə kimi təqdim etdiyimiz bədii parçada ingilis dilində verilən bir çox sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibində olmadığından onun qısa şərhinə ehtiyac vardır. Xüsusilə qeyd etdiyimiz bədii parçada “a moocow; nicens; tuckoo; lemon platt” kimi söz və ifadələrin nə mənə verdiyini müəyyənləşdirmək üçün Ceyms Coys lüğətinə müraciət etmək zəruriyyəti yaranır.

31 yanvar 1931-ci il tarixli məktubunda ədibin atası romanla tanış olandan sonra yazırdı: “*Sən balaca Bəbə Tukuu (Babie Tuckoo) olanda səni Meydanda gəzməyə aparıb dağlardan üzüaşağı gələn moo-moo inək haqqında çox şeyləri danışdığım və balaca oğlanları bir yerə yığdığım yadına gəlirmi? Qəribədir*” [129, s.484].

Beləliklə, istər böyüklər, istərsə uşaqlar, irili-xırdalı oxucular üçün yazılmış hər bir əsərin özünəxas tarixi, səciyyəvi xüsusiyyətlərin və ona xas sözlərin öyrənilməsi əsərin düzgün qavranılmasında mühüm vasitədir. Xarici dillərdə yazılan, yaxud xarici dillərdən tərcümə edilən əsərlərin sual doğuran hər hansı məqamı isə ədəbiyyat tənqidçilərinin diqqətindən yayınmamalıdır.

Uşaq ədəbiyyatında diqqəti çəkən məqamlardan biri də bu ədəbiyyatın əsasən, “böyüklər” (“adults”) tərəfindən “uşaqlığın” bədii əsər süjetinin qurulması ilə bağlıdır. Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən, Britaniyalı professorlardan Jaklin Rouz (Jackueline Rose) və Karin Lesnik-Oberşteyn (Karin Lesnik-Oberstein) uşaq ədəbiyyatının yaradılmasında “böyüklüyü” (“adulthood”), “uşaqlığı” (“childhood”) təyin etdiyini, yəni böyüklərin (“adults”) uşaqlığı dərk edərək başa düşdüyü “uşaqlıq” kitablarını yazıb-yaratdığı və bununla həmin əsərlərdə müxtəlifliklərin və oxşarlıqların müəyyən mənada əks olunduğu hipotezasını irəli sürür [132; 151].

Bu araşdırmalar sözün həqiqi mənasında mürəkkəb, eləcə də tarixi örnəklər, uşaqlığın sosial-tarixi, psixo-analizmdən yaranan tənqidi nəzəriyyənin uşaq ədəbiyyatı əsərləri üzərində ciddi elmi araşdırmanın aparılmasına müəyyən istiqamət verir.

Prof. Piter Hant uşaq ədəbiyyatının “standart” tarixinin və onun inkişaf mərhələlərinin, eləcə də istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinin çətin məsələ olduğuna dair yazır: *“Bu baxımdan “standart” tarixin, xronoloji uzlaşmanın təqdim edilməsinin dəyəri üç səbəbə görə açıq-aydın şəkildə şübhə doğurur: bunun birinci səbəbi budur ki, o, şübhə və tərəddüdlər doğuracaq dərəcədə natamamdır; ikincisi isə o, yazıçıların müəyyən zümrəsi (orta təbəqə, kişi, qərbli) tərəfindən mövzu ilə münasib, uyğun olmayan dəyərlərlə formalaşdırılmışdır və ən nəhayət, üçüncüsü isə (bizim gördüyümüz kimi) xronologiyanın əhəmiyyəti bütövlükdə aydın deyildir”* [125, s.10].

Hər hansı tədqiqatçının bir neçə faktla ədəbiyyat tarixini, onun mərhələ və istiqamətlərini, hətta xronologiyasını təyin etməsi həmişə suallar doğurmuşdur. Piter Hantın Britaniya uşaq ədəbiyyatı haqqında çoxsaylı monoqrafik araşdırmalarında problemlə mövzu haqqında mühakiməsi müəyyən elmi əsaslarla təqdim olunur. Bu baxımdan onun yuxarıda təqdim etdiyimiz arqumentlərinin müəyyən əsasları səbəbsiz deyildir. Yuxarıdakı mühakiməyə əlavə etmək istərdik ki, araşdırıcı həm 1991-ci ildə, həm də 1997-ci ildə uşaq ədəbiyyatına dair monoqrafik araşdırmalarında – xüsusilə kitabının birinci nəşrində mövzular və illər üzrə, ikinci nəşrində isə yalnız illər üzrə Britaniya uşaq ədəbiyyatının xronologiyasını təqdim etmişdir.

Araşdırmanın uşaq ədəbiyyatı və onun ədəbi-estetik dəyərləri adlı yarımfəslində ədəbiyyat tarixini və onun inkişaf istiqamətlərini elmi-nəzəri mənbə və məxəzlər əsasında müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Nəticə olaraq qeyd etmək istərdik ki, Britaniya uşaq ədəbiyyatının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində ədəbiyyatın xronologiyasının elmi əsaslarla hazırlanması da vacib və əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Uşaq ədəbiyyatının ədəbi-estetik dəyərlərinin təyin edilməsinə gəldikdə isə, elə hesab edirik ki, onun vacib dəyərlərindən biri ədəbi irsin bir nəsilə digər nəslə, eləcə də onun bir xalqdan digər xalqın milli-mənəvi sərvətlərinə “köçürülmə”sidir. Əlbəttə, bu “köçürülmə” əsasən tərcümələr vasitəsilə aparılır. İkinci bir tərəfdən isə, uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm və əhəmiyyətli rol oynayan ədəbi əsərlər hər bir oxucuya həm onun öz xalqının, həm də digər xalqların milli-mənəvi sərvətlərinə ehtiram və sevgi hissi aşılrayır. Uşaq ədəbiyyatının əsas ədəbi-estetik dəyərlərindən biri

də oxucuda, ya da dinləyicidə onun dünyagörüşünün formalaşmasında əsas amillərdən birinə çevrilməsidir.

3.2. Müasir Britaniya uşaq nəsrində Roald Dahl və Deyvid Almond yaradıcılığının tematik atributları

Britaniya uşaq ədəbiyyatının rəngarəng və cəzbediciliyindən söhbət açan uşaq ədəbi tənqidinin mütəxəssisləri uşaqlığın, yaxud uşaq ədəbiyyatının tematik atributlarının uşağın mütaliəsində onun gələcək həyatına mühüm təsiri olduğunu ön plana çəkmişlər. Lakin bununla belə onlar ədəbi debatlarda problemlə bağlı mühakimələrində uşaq ədəbiyyatının çox hallarda uşaqların əyləndirilməsi üçün başlıca meyar olduğunu da qeyd edirlər. Lakin unutmamaq olmasın ki, ədəbiyyat yalnız əyləncə deyil, həm də elmdir, onu düşünüb yazan yazıçı əsərini yalnız əyləncə xatirinə deyil, eləcə də irili-xırdalı oxucusuna xoş məramlı doğru yolun nə olduğunu anlatmaq missiyasını yerinə yetirir.

Prof. Piter Hant yazır: *“Çox az adam bilir ki, Tekkerey, Vulf, Plas, Hardi, Coys və digər çoxsaylı yazıçı uşaqlar üçün də əsərlər yazıblar. Uşaq kitabları ədəbi dünyada gözəgörünməz olub. Bunu elə qadın yazıçılar haqqında da demək olar və indi də elədir – bu qadın yazıçılar on səkkizinci əsr romanında gözə görünməz olublar”* [119, s.7].

Piter Hant sözünün davamında uşaq ədəbiyyatının öyrənilib tədqiq edilməsinə dair aktual və maraqlı bir məsələni də gündəmə gətirmişdir. O yazır: *“Bütün bunların uşaq kitablarının /ədəbiyyatının öyrənilməsində bir neçə radikal (qəti) gizli mənası vardır. Birincisi budur ki, uşaq kitabları ədəbi iyerarxiyadan (aşağı rütbəliyə yuxarı rütbəliyə tabe olmaq qaydası) kənarlaşdırılmalıdır və onlara (uşaq kitabları/ədəbiyyatı) mətnlərin ayrı qrupu kimi hamıya məlum olan və yanlış başa düşülən “ədəbiyyat”a (ən azı prinsipə, qanun-qaydalara) heç bir istinad edilmədən baxılıb nəzərdən keçirilməlidir. Buna görə mən ona (uşaq kitablarına/ədəbiyyatına) “yüksək” mədəniyyətin nisbətən az, ya da əyalət hissəsi kimi deyil, özünəməxsus mühüm “sistem” kimi baxmaq istəyirəm. Əlbəttə, o (uşaq kitabları/ədəbiyyatı) ayrı, təcrid edilmiş şəkildə, ya da dünyada ən yaxşı dekonstruktiv istək, arzu ilə fəaliyyət göstərmir.*

Elə isə mən dominant ədəbi mədəniyyətin qəbul etdiyi bir neçə vasitə və o qədər də aydın olmayan, fərziyyə edilən dəyərlərindən istifadə etmədən uşaq kitabları/ ədəbiyyatı haqqında nəşə yazı bilərəmmi?” [119, s.7].

Texas Universitetinin elmi əməkdaşı Duqlas Strit “Uşaq ədəbiyyatı tənqidinin istiqamətləri” (“Directions for Criticism of Children’s Literature”) adlı araşdırmasında “uşaq ədəbiyyatı tənqidinin hansı istiqamətdə baş alıb getdiyini” problem məsələ kimi gündəmə gətirmişdir [158]. O, çıxışında uşaq ədəbi tənqidinin ümumi tənqidin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu göstərərək uşaqlar üçün yazılan kitabların böyükklər üçün yazılan kitablar səviyyəsində təhlil edilməyə layiq olduğunu qeyd etmişdir. Uşaq ədəbiyyatı tənqidinə xüsusi yer ayıran ədəbi jurnallar sırasında Britaniyada nəşr olunan “The Lion and the Unicorn”, “Phaedrus”, “Children’s Literature” və digər məcmuələrdə bir qayda olaraq tanınmış alimlərin tənqidi məqalə və esseləri çap olunur. Lakin Duqlas Strit məşhur fundamental təhsil-tərbiyə metodlarının praktikləri və ədəbi tənqidin nəzəriyyəçiləri arasında geniş diskursların baş alıb getdiyini qeyd edir. Uşaqların özlərinin bu jurnallarda tənqidçi kimi çıxış etməsinin əhəmiyyətli olduğunu vurğulayan araşdırıcı uşaq ədəbiyyatına verilən qiymətdə irili-xırdalı bütün oxucuların rəyini vacib hesab edir. Kitab şərhçilərinin ədəbi tənqid dünyası ilə nə dərəcədə uyğunluğu məsələsi də uşaq ədəbi tənqidinin hələ də cavabı ödənilməyən məsələlərindəndir. Beləliklə, uşaq ədəbi tənqidinin gələcək istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini başqalarının öhdəsinə buraxan araşdırıcı Duqlas Strit problemin həllində uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin iştirakını və təkliflərinin bu arealda müəyyən dönüş yaradıcılığına əminliyini ifadə edir.

Uşaq ədəbiyyatı tənqidçiləri doktor Canet Meybin (Dr.Janet Maybin) və Nikola C.Uotsonun (Dr.Nicola J.Watson) redaktəsi ilə çap olunmuş “Uşaq ədəbiyyatı: Yanaşmalar və əhatə dairəsi” (“Children’s Literature: Approaches and Territories”) adlı kitabda anqlofon (Anglophone) uşaq ədəbiyyatı arealında sosial və ədəbi ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Uşaq ədəbiyyatının tarixi və janrları, onun müasir maraqları və mümkün ola bilər gələcək istiqamətləri haqqında müəllif konsepti və hipotezalar bu araşdırmalarda əksini tapmışdır. Topluya uşaq ədəbiyyatının aparıcı tədqiqatçılarının həm uşaqların, həm də böyükklərin sosial həyatına təşviq edən elmi

esseləri daxil edilmişdir. Poeziya, dram əsərləri və şəkilli kitablar adlı əsasən üç hissədən ibarət olan kitabın giriş materialı, tövsiyə edilən kitabların siyahısı, eləcə də tanınmış uşaq ədəbi mətnlərinin illüstrasiyaları kitabın əsas problemini əhatə edir.

Lakin Britaniya uşaq ədəbiyyatında müasir yazıçıların yaradıcılığında xüsusi yer tutan tematik atributlar müasir uşaq həyatının yaşantılarıdır. Belə bir görmə bucağı altında uşaq yazıçılarını və xüsusilə onun oxucularını düşündürən məsələlər – uşaq həyatının dolanbac yollarında özünü tapmaq, şərə qarşı mübarizə aparmaq, həyatda öz yerini tapmaqdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının 1960-1970-ci illəri əhatə edən “qızıl dövrü”ndən sonra uşaq ədəbiyyatının zəngin tarixi ənənələri bazasında yeni dövr uşaq ədəbiyyatında müasir təmayülləri təmsil edən yazıçılar – Roald Dahl, C.R.R.Tolkin, C.S.Lüis, Deyvid Almond yeni nəsillə uşaq ədəbləri kimi tanınmışlar.

Roald Dahl (Roald Dahl, 1916-1990) maraqlı sənət nümunələrinə gətirdiyi müasir uşaqlığın mövzuları ilə Britaniya uşaq ədəbiyyatının yeni cığırını açmışdır. Öz uşaqlıq təcrübələri ilə müasir uşaq dünyasının narahat, problemlə məsələlərinin orijinal üslubda bədii mənzərəsini yaradan yazıçı əsərlərində daha çox uşaqlarla böyüklər arasında yaranan konfliktlərin təsvir və şərhində yeni uşaq nəsrinin mahir bilicisi rolunda çıxış etmişdir. O, əsərlərində kimsəsiz, yetim uşaq obrazları, yaxşılıq və pisliyi təmsil edən bir-birinə zidd xarakterləri bir əhatədə təsvir edərək onların arasında aydın fərqliliklərin sadə və aydın panoramını yaratmışdır. Uşaq mövzusunda yazdığı əsərlərində daha çox realist həyat hadisələri əsasında bədii təsvirlərin canlı və dinamik mexanizmini yaradan ədib real mənzərələrə utopik elementləri daxil etmişdir. O, humanist yazıçı kimi əsərlərində uşaq həyatının yaxşılaşdırılmasına doğru yeni addım ataraq uşaqların narahat dünyasına yeni ab-hava gətirmişdir. Roald Dahlin yaradıcılıq zirvəsi hesab edilən “Matilda” əsəri yuxarıda söylənilənlərin realist, bədii təcəssümünü yaradan və müasir Britaniya uşaq ədəbiyyatının ən böyük sənət şedevrlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verən mükəmməl bədii uşaq romanı kimi dəyərləndirilmişdir.

XIX və XX əsrlərin Britaniya uşaq yazıçılarından bir çoxunun populyarlığının əsas səbəblərindən biri onların yaratdıqları əsərlərdə təsvir olunan hadisə və obrazlarda

uşaqların özünü tapmasıdır. Bir tərəfdən bu kimi yazıçılar uşaqların gündəlik həyatı ilə köklənən hadisələri təsvir etməklə yanaşı öz uşaqlığının təcrübələrini, keçirdiyi hiss və duyğuları uşaq zövqünə və yaşına uyğun şəkildə qələmə almışlar. İndi bu əsərlərin çoxu dünyanın ayrı-ayrı xalqlarının dillərinə tərcümə edilib dünya uşaq ədəbiyyatının klassikaları sırasına daxil olmuşdur.

Müasir dövrümüzdə həmin yazıçılardan Roald Dahlin “Çarli və şokolad fabriki” (“Charlie the Chocolate Factory”), Klayv Stəpls Lüisin (Clive Staples Lewis, 1898-1963) “Şir, Cadugər və paltar şkafi” (“The Lion, the Witch and the Wardrobe”), Ceyms Mətyu Barrinin (James Matthew Barrie, 1860-1937) “Piter Pen” (“Peter Pan”), Coan Roulinqin (Joanne Rowling, 1965-) “Harri Poter və sehrli daş” (“Harry Potter and the Philosopher’s Stone”), Antoni Horovitsin (Anthony Horowitz, 1955-) “İldırım ötürən” (“Storm breaker”), Jaklin Uilsonun (Jackuelene Wilson, 1945-) “Şəkli çəkilmiş ana” (“The Illustrated Mum”), Beatris Potterin (Beatrix Potter, 1866-1943) “Dovşan Piter” (“Peter Rabbit”), Filip Pulmanın (Philip Pullman, 1946) “Qızıl kompas” (“The Golden Compass”), Enid Blaytonun (Enid Blyton, 1897-1968) “Noddi” (“Noddy”) adlı kitabları tez-tez nəşr olunan əsərlər kimi geniş oxucu auditoriyasının klassik uşaq kitabları siyahısına daxil olmuşdur.

Roald Dahlin XX əsr Britaniya uşaq ədəbiyyatının yeni inkişafı istiqamətində mühüm rolunu olduğunu söyləməyə zəmin yaradan yalnız “Matilda” kitabı deyil, eləcə də “Ceyms və nəhəng şaftalı” (“James and the Giant Peach”, 1961), “Çarli və şokolad fabriki” (“Charlie and the Chocolate Factory” 1971), “Dünya çempionu Denni” (“Danny, the Champion of the World”, 1975), “Küpəgirənlər” (“The Witches”, 1983), “Henri Şuqerin gözəl hekayəsi” (“The Wonderful Story of Henri Sugar”, 1977) və sair əsərlərdir. İndi həmin əsərlər dünya uşaq ədəbi tənqidinin tənqid və təhlil obyektini kimi ədəbi, eləcə də elmi çevrənin adamlarının ciddi marağına səbəb olmuş, müzakirə mövzusunə çevrilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, XVIII və XIX əsrin uşaq ədəbiyyatında əksəriyyət “bayağı kitablar”da (“Chapbooks”) poeziya, nəsr, mahnı, əsatir, folklor uşaq nağılları, ədəbi nağıllar janrı rəngarəngliyi ilə seçilirdisə, XX əsrin ikinci yarısında ədəbiyyatda iki dominant konsept – realizm və fentezi mühüm yer qazandı. Xüsusilə Britaniya uşaq

ədəbiyyatında və nəsrində müxtəlif mövzular, rəngarəng təsvir elementləri, uşaqları və böyükləri düşündürən ideya və ehkamlar uşaq ədəbiyyatında yenilikləri ilə çağdaş ədəbiyyatın yeni dalğasını özündə ehtiva edə bildi. Əsərlərində reallıqla magiyanın vəhdətini yaradan bir sıra yazıçıların yaradıcılıq tendensiyası magik realizmi ilə uşaq ədəbiyyatında yeni iz açdı. Deyvid Almond “Skelliq” (“Skellig”, 1998) adlı ilk uşaq romanına görə uşaq ədəbiyyatında məşhurlaşdı və Karnegi medalına layiq görüldü. Doğrudur, Roald Dahl kimi Deyvid Almond da yalnız uşaq ədəbiyyatında deyil, ümumi ədəbiyyatda da oxucu rəğbətini qazansa da, onların hər ikisi ilk növbədə Britaniya uşaq nəsrinin yeni yazarları kimi bu ədəbiyyatın fəvqündə dayandı.

Deyvid Almondun uşaq ədəbiyyatında ən böyük xidmətini dəyərləndirən oxucular da, tənqidçilər də, onun əsərlərində uşaq dünyagörüşündə və təsəvvüründə fantastik üsulların daha da təkmilləşdirilməsi prosesində ortaya atdığı ideya və təkliflərin xüsusi əhəmiyyəti olduğunu etiraf etmişlər. Bir cəhət də tənqidçilərin diqqətindən yayınmamışdır. Uşaqları oxucu kimi əsərin aludəçisinə çevirən elementlərdən biri tarixilik və reallıqdırsa, ikincisi yazıçının uşaq təsəvvüründə yaratdığı qeyri-adi fantastik elementlərdir. Məsələn, yazıçı bir çox əsərində, o cümlədən, “Kitin qabalığı” (“Kit’s Wilderness”, 1999) adlı povestində vaxtilə uşaqlığını keçirdiyi yerlər, o cümlədən, Nyukaslin canlı realist lövhələri nəsrin dili ilə orijinal təhkiyə və üslubda təqdim edilmişdir.

Fentezi janrından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu janrda yazılmış əsərlərdə təsvir olunan hadisələrin mövzusuna görə bir neçə növ, yaxud kateqoriyaya bölündüyü söylənilir. Onları aşağıdakı kimi təqdim edirik:

- heyvanların həyatına həsr olunmuş fentezi (animal fantasy);
- tarixi fentezi (historical fantasy);
- qəhrəmanlıq fentezisi (heroic fantasy);
- qotik fentezi (gothic fantasy);
- yumorlu fentezi (humorous fantasy);
- zaman fentezisi (time fantasy);
- oyuncaq fentezisi (toy fantasy) [128, p.436-438].

Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərində fentezi janrının bu növ, yaxud kateqoriyalarında yazılmış əsərlərin mühüm rolu və əhəmiyyəti vardır.

Müasir Britaniya uşaq ədəbiyyatının korifeylərindən biri kimi dəyərləndirilən Roald Dahlı yalnız Böyük Britaniyada deyil, eləcə də dünyanın çox-çox ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da yaxşı tanınırlar. Ədibin beş əsəri müxtəlif illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir (ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə mütərcim Sevil Gültənə məxsusdur).

Norveç əsilli Roald Dahl Valliyada anadan olmuşdur. Sonralar o, nəşr etdirdiyi əsərlərində böyüyüb başa çatdığı doğma yerlərin və uşaq illərinin acılı-şirinli xatirələrinin təsvirini bədii əsərlərində əks etdirmişdir. Onun xatirələrində və əsərlərində ən ağırlı məqamlardan biri həkimlərin yanlış müalicəsi ucbatından mübariz və zəhmətkeş atasının sol qolunu itirdiyi, uşaqlarının xoşbəxt böyüməsi uğrunda hər cür məhrumiyyətlərə sinə gərən atası haqqında maraqlı bədii lövhələrə rast gəlirik. Roaldın böyük bacısının erkən ölümündən sonra bu böyük faciəyə dözə bilməyən ata təxminən üç aydan sonra dünyasını dəyişmişdir. Bu kimi həyat yaşantıları gələcək yazıçının əsərlərində ata sevgisinin böyük abidəsi kimi canlandırılmışdır.

Heç bir universitetdə təhsil almayan Roald Dahl pilot kimi əsasən, Afrikada Kral Hava silahlı qüvvələrində xidmət etmiş, bir neçə dəfə döyüşlərdə ağır yaralanmış və ordudan tərxis olunmuş, Vaşinqtona göndərilmişdir. Lakin bir vaxtlar oğlunun İngiltərədə təhsil almasını və yaşamasını istəyən atasının arzularını həyata keçirmək üçün bu ölkəyə gəlib burada yurd-yuva qurmuşdur.

Uşaq dünyasının bəzən böyüklərin despotizmi, sərt qaydaları, hegemonluğu altında məhrumiyyətlər, sıxıntılar məngənəsində əzilən, lakin mübarizə aparmağı bacaran uşaqların həyatı ədibi düşündürən və bu mövzuda yazmağa təhrik edən ciddi məsələlər kimi diqqəti çəkir. Hətta bir sıra uşaq ədəbiyyatı tənqidçiləri Roald Dahlın uşaqların böyüklərə qarşı mübarizəsinə etirazını bildirərək onun belə bir ədəbi-bədii üslubunun, yaxud mövqeyinin bir qədər sərt və kobudluğuna qarşı çıxmışlar. Britaniya tədqiqatçısı Ceremi Treqlaun isə (Jeremy Treglown) Roald Dahlın əsərlərində həmişə uşaqları qəddar və amansız böyüklərə qarşı mübarizə aparmağa səsləməsini və onların qəddarlığı qarşısında sakit dayanmağı damğalayaraq öz hüquqları uğrunda mübariz

olmalarını müsbət qiymətləndirmişdir. Yazıçı özü hətta internat məktəbinin direktorlarının bədii imiclərini yaradaraq onları kəskin tənqid atəsinə tutmuşdur. Təbii ki, yazıçının özünün uşaqlıq, məktəb təcrübələrinin yadda qalan səhnələri onu mövzu seçimində, süjet və üslubun təsvirində, onun inqilabi manerasına ciddi təsirini göstərmişdir [147].

Ədibin yaradıcılığına ən güclü təsir göstərən amilin onun hələ uşaq ikən böyük bacısının və atasının faciəli ölümü olduğunu söyləyən tədqiqatçıların mühakiməsində müəyyən həqiqət var. Lakin onu da unutmamaq olmaz ki, bu yeganə faktor deyil. Onun bir yazıçı kimi püxtələşməsində ailənin bütün yükünü öz üzərinə götürən və heç kimdən kömək ummayan anası Sofi Dahlin (Sofie Dahl) xüsusi rolu olmuşdur. Eləcə də təhsil aldığı Llandaf Kilsə Məktəbində (Llandaff Cathedral School), Repton məktəbində (Repton School) təhsil illərinin mühüm faktorlardan biri olduğunu qeyd edənlər xüsusilə ədibin birinci həyat yoldaşı, Amerikanın məşhur səhnə və kino aktrisası Patrisa Nilin də (Patricia Neal, 1926-2010) onun yaradıcılığında müstəsna rolu olduğunu etiraf etmişlər.

Roald Dahlin uşaq ədəbiyyatı sahəsində yaradıcılığının dörd qrupda təsnif olunması əsasən, uşaqların yaş dərəcələrinə istinadən aparılmışdır. Həmin təsnifata diqqət yetirək:

Birinci – birbaşa uşaqlara ünvanlanmış uşaq kitabları. Bu qrupa yazıçının 1943-cü ildə “Qremlins” (“Gremlins”) ilk uşaq kitabı, eləcə də sonrakı illərdə – 1960-cı illərdə “Ceyms və nəhəng şaftalı” (“James and the Giant Peach”), “Çarli və şokolad fabriki” (“Charlie and the Chocolate Factory”), 1970-ci illərdə müəllifinə böyük uğur gətirdiyi “Dünya çempionu Denni” (“Danny, the Champion of the World”), “Çarli və böyük şüşə lift” (“Charlie and the Great Glass Elevator”) və sonrakı onillikdə nəşr etdirdiyi “BMA – Böyük və mehriban azman” (“The Big Friendly Giant”), “Matilda” (“Matilda”) və “Cadugərlər” (“The Witches”) adlı əsərləri daxildir.

İkinci qrupa daxil edilən yazıçının şəkilli kitablarıdır: “Zürafə, Pelli və mən” (“The Giraffe and the Pelly and me”), “Nəhəng timsah” (“The Enormous Crocodile”), “Minpins” (“The Minpins”).

Üçüncü qrup kitablara “Fantastik cənab Tülkü” (“Fantastic Mr.Fox”) və “Twits” (“Twits”) povestləri daxildir.

Nəhayət sonuncu qrupa on üç yaşından on doqquz yaşına qədər olan uşaqlara şamil edilən kitablər: “Böyük avtomatik qrammatizator və başqa hekayələr” (“The Great Automatic Grammatizator and Other Stories”), “Henri Şuqer haqqında gözəl hekayə və daha altısı” (“The Wonderful Story of Henry Sugar and Six More”) [107, s.8].

Roald Dahlin “Matilda” adlı fantastik əsərində onun baş qəhrəmanının dörd yaş üç aylığında kitabxanada uşaqlar üçün bütün kitabları mütaliə etməsi kitabxanaçı xanım Felpsi təəccübləndirir. Kənddəki kütləvi kitabxanadan götürdüyü kitablardan dərslər alan azyaşlı Matilda oxucuda qeyri-adi uşaq obrazı təsiri bağışlayır. Ən çox xoşuna gələn “Gizli bağ” (“Secret Garden”) adlı kitab onu daha çox düşündürür, sehrli, möcüzəli, uşaq aləminin sirlərini öyrənməyə bələdçilik edir. Lakin Matildanın çox kiçik yaşında böyüklər üçün yazılmış kitablara böyük həvəs göstərməsi və bu kitabları acgözlüklə, maraqla oxumasını yazıçı qadağaya çevirmir. Əslində yazıçı uşaqlara klassik əsərlərin mütaliəsini təbliğ etməsə də, sanki özünün də bir vaxtlar belə bir təcrübə məktəbini keçdiyini diqqətə çatdırmaq istəmişdir. Beləliklə, yaşından asılı olmayaraq oxucuya yeni nəşə tələq edə bilən, onu düşündürən klassik ədəbiyyatın uşaqların mütaliəsi üçün zəruri və mümkün olduğu ehtimalı Roald Dahlin uşaqlar haqqında yazdığı kitabında bədii əksini tapmışdır. Bəs Matildanın kitabxanaçının nəzarəti altında mütaliə etdiyi kitablər hansılardır? Yazıçı bu sualın cavabını aşağıdakı siyahı ilə cavablandırır:

Nikolas Niklbi – Çarlz Dikkens

Oliver Tvist – Çarlz Dikkens

Ceyn Eyr – Şarlotta Bronte

Qürur və qəzəb – Ceyn Ostin

d’Erbervill nəslindən olan Tess – Tomas Hardi

Yerə gömülüb – Meri Uebb

Kim – Redyard Kiplinq

Görünməz adam – Herbert Uells

Qoca və dəniz – Ernest Heminquey

Səs-küy və qəzəb – Uilyam Folkner

Qəzəb salxımları – Con Steynbek

Yaxşı dostlar – Con Boynton Pristli

Brayton qayası – Qrem Qrin

Heyvanıstan – Corc Oruell [16, s.18].

Uşaqlar üçün oxunaqlı dildə tərcümə edilmiş kitabda nədənsə həm əsərlərin adları tərcümədə təhrif edilmiş, həm də yazıçıların bəzilərinin adları Azərbaycan transliterasiyasında (məsələn, Çarlz Dikkens və Şarlotta Bronte), yerdə qalanları isə ingilis transliterasiyasında olduğu kimi təqdim edilmişdir. Fikrimizcə, belə bir prinsip qəbul edilməzdir. Xüsusilə uşaqlar üçün tərcümə edilmiş kitablarda vahid prinsipdən – onun ana dilimizə düzgün transliterasiyasından istifadə olunmasına ehtiyac vardır.

“Matilda” kitabının “Oxucu-Matilda” adlanan ilkin fəslində uşaq və ədəbiyyat haqqında maraqlı fikir və ideya çevrəsində yazıçının təsvirləri sanki onun özünün uşaq dünyasının xatirələrini xatırladır. Həmin fəsilə oxuyuruq: *“Kitablar onu (Matildanı – S.Ə.) başqa bir dünyaya aparar, maraqlı həyat yaşayan insanlarla tanış edər. O, Cozef Konradla bir yerdə qədim gəmilərə minər, Ernest Heminqueylə bir yerdə Afrikaya səyahət edər, Redyard Kiplinqlə bəhəm Hindistanı gəzər. Matilda İngiltərənin balaca bir kəndində, balaca otağında oturub bütün dünyanı səyahət edər”* [16, s.21].

Yazıçı üslubu, təhkiyəsi oxucunu böyük ədəbiyyatla tanış etməsi elə onun öz balaca qəhrəmanı Matildanın yaş səviyyəsinə uyğun qurulmuşdur. Əsərin oxunaqlı və maraqlı yazı üslubu da Roald Dahlin böyük yazıçı istedadından irəli gəlir.

Roald Dahl balaca qəhrəmanı Matildanın kənd kitabxanasının bir küncündə Çarlz Dikkensin “Böyük ümidlər” (“Great Expectations”, 1860-1861) əsərini maraq və acgözlüklə oxuduğunun təsvirini sadə dil və üslubda qələmə almışdır. Həmin təsvirə diqqət yetirək: *“Xanım Felps (kənd kitabxanaçısı – S.Ə.) bir neçə gün gözünü kreslonun içində itib batan bu balaca qızdan ayırmadı. O, kitabı dizinin üstünə qoyurdu. Onun üçün belə çox rahat idi. Çünki o ağırlıqda kitabı qaldıra bilməzdi. Çox qərribə mənzərə idi. Qara saçlı bu balaca qız kreslodə oturmuşdu, amma ayaqları döşəməyə*

çatmırdı. O, Pipin, Havişsam xanımın (əsərin xarakterlərinin adıdır – S.Ə.) macərəalarına qapılıb ətrafı unutmuşdu. Dikkens sözlərdən möcüzə toxumuşdu. Balaca qız bəzən bircə hərəkət edirdi, yəni kitabın səhifəsini çevirirdi. Xanım Felps ona yanaşıb “Matilda, beşə on dəqiqə qalıb” deyəndə, qızcığaz çox kədərlənirdi” [16, s.16].

Roald Dahlin qəhrəmanının qeyri-adi və balaca vücutunda bacardığı qədər dünyanı dərk etməyə səy göstərməsi, xüsusilə kitab dünyasına – ayrı-ayrı yazıçıların əsərinə bələd olması oxucuda xoş ovqat yaradır. Yazıçı bu obrazı ilə həyatın çətin anlarında belə vəziyyətdən çıxmaq yolları haqqında xüsusi proqram hazırlamasa da, uşaqların yaxşı ilə pisin nə olduğunu bir-birindən ayırmağı, yaxşılığın, düzgünlüyün uğrunda mübarizə aparmağı ən vacib məsələ kimi təqdim edir.

Onu da qeyd edək ki, Roald Dahl 1983-cü ildə uşaq ədəbiyyatı sahəsində yazdığı əsərlərinə görə “Həyat nailiyyətləri uğrunda Dünya fentezisi” mükafatına layiq görülmüşdür. Yazıçının həmin vaxtlar söylədiyi mühakiməsi indi çoxları üçün aforizmə çevrilmişdir: *“Magiyaya inanmayanlar onu heç vaxt tapa bilməyəcəklər”* (“Those who don’t believe in magic will never find it”). Hətta ədibin öz uşaqlarına gəlincə, onların, xüsusilə qızı “onun mənəvi-ruhi aləmi o qədər genişdir ki, o, bizə magiyaya inanmağı öyrətdi”yini söyləmişdi.

Roald Dahlin dili və yazıçı üslubu ilə bədii mətnləri yaradıcı, dinamik şəkildə oxucu diqqətinə çatdırılmışdır. Məlum məsələdir ki, hər hansı dünya dilində ictimai leksikada elə işlək söz və ifadələr vardır ki, uşaqlar onları yaş səviyyələrinə məxsus bir formada işlətməyə çalışırlar. Roald Dahl da uşaq əsərlərində belə bir söz oyununa xüsusi diqqət yetirərək yaratdığı uşaq obrazlarının dilində həmin söz və ifadələrdən məharətlə, yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Britaniya leksikoqrafı Syuzan Renni (Susan Rennie) 28 may 2016-cı il tarixində Britaniya Teleradio Şirkətinin proqramlarının birində Roald Dahlin, demək olar ki, mətnə daxil etdiyi söz və ifadələrin izahatını vermədiyini onunla əlaqələndirmişdir ki, uşaqlar bu kimi söz və ifadələri elə yazıçının yazdığı şəkildə gündəlik həyatında istifadə edirlər. Roald Dahlin anadan olmasının 100 illiyində tədqiqatçı Syuzan Renninin tərtib etdiyi “Roald Dahlin Oksford Lüğəti” (“The Oxford Roald Dahl Dictionary”) yazıçının yaradıcılığında uşaq dilinin rəngarəngliyi, zəngin konteksti haqqında aydın təsəvvür yaradır [141].

Beləliklə, Azərbaycan uşaq ədəbi auditoriyasında mütərcim Sevil Gültənin Roald Dahlin beş əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi faktı da yazıçının uşaq romanlarında qaldırdığı problemlərin müasir uşaq dünyası üçün aktuallığına daha bir əyani sübut ola bilər.

Tədqiqatçı Laura Vinas Valle Roald Dahlin yaradıcılığına həsr etdiyi araşdırmasının giriş hissəsində yazır: *“2013-cü ilin yayında Baş nazir Deyvid Kameron və onun həyat yoldaşı təzəcə dünyaya gəlmiş şahzadə Corca, Roald Dahlin bir dəst kitabını hədiyyə göndərmişdir”* [164, s.1].

Roald Dahlin əksəriyyət uşaq qəhrəmanları məsum və ağıllı uşaqları təmsil edir. Lakin onun uşaqlara həsr etdiyi kitablarında bir məqam da diqqətdən yayınmır. Bəzən ayrı-ayrı uşaq xarakterlərini əsərinə gətirən ədib müsbət xarakterlərin ən yaxşı keyfiyyətlərini mənfi uşaq tipləri ilə müqayisədə daha aydın və dinamik üslubda oxucu diqqətinə çatdırmağa çalışır. Məsələn, yazıçının *“Çarli və şokolad fabriki”* kitabında beş uşağın sərgüzəştləri süjet xəttinə gətirilmişdir. Müsbət obraz kimi oxucu diqqətini çəkən, əsərin baş qəhrəmanı Çarli kasıbçılığın girdabına düşən baxımsız bir uşaq kimi təsvir edilir. Günlərin birində o, təsadüfən fabrikə getmək üçün bilet tapır. Lakin nəfsi tox olan Çarli digər uşaqlar kimi cəzbedici şokoladın aludəçisinə çevrilmir. Uşaqların acgözlüyü fonunda yazıçı Çarlinin gözütöxlüğündən çox onun xeyirxah əməl və düşüncələrini oxucusuna çatdırmağa çalışır.

Roald Dahlin uşaqlara həsr etdiyi kitablarında onun heyvanlar aləmi və obrazı böyük yazıçı müşahidəsi, bacarıq və istedadı ilə qələmə alınmışdır. Yazıçı təsvir etdiyi heyvanları uşaqların ən yaxın dostları kimi təqdim etmişdir. Onun *“BMA – Böyük və mehriban Azman”*, *“Dünya çempionu Denni”*, *“Fantastik cənab Tülkü”*, *“Nəhəng timsah”* adlı nəsr əsərləri, eləcə də *“Üsyana qalxan şeirlər”* adlı toplusu uşaqlara heyvanlar aləminin min bir sehr-cazibəsindən söhbət açır. Heyvanlara qarşı qəddar olmamağın, arzu və ehtirasın quluna çevrilib onları zədələyib öldürməyin nəticəsinin heç də yaxşı olmadığını oxucu ilə bölüşən ədibin dünyanı qoruyub saxlamağın ən xeyirxah və müqəddəs yol olduğunu söyləməsi oxucu ürəyində nəcib duyğular oyadır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Roald Dahlin *“Üsyan edən şeirlər”* toplusu onun həm də yaxşı şair olduğundan xəbər verir. Bu topluda sehrlili nağılların ənənəvi klassik

nağıllar əsasında yeni, realist forma və məzmununda olan nağıl poemaları nağıl dünyasına bələd olan uşaqlar üçün qeyri-adi görünür.

Balaca oxucular bir qayda olaraq Roald Dahlin nəzmlə yazdığı nağılını oxuyanda bu sehrlı nağılların mövzusunun dəyişdiyinin, onun yeni görmə bucağı altında yenidən işləndiyinin və yeni yazı üslubunda təqdim olunduğunun şahidi olur. Ona görə ki, altı sayda nağılın hər biri ayrı-ayrı adlar altında və uşaqlar üçün daha maraqlı yazı üslubunda təqdim edilir. Hətta ədib mənzum nağıllar toplusunun əvvəlində uşaqlara ənənəvi nağılların onlara məlum olduğunu, yaxud bu nağıllar barədə az-çox məlumatı eşitdiyini söyləyib onları bir qədər təəccübləndirmək üçün uşaqlara köhnə nağıllara yox, onun nağıllarına inanmağı təkid edir.

Bəs bu nağıllar hansılardır? “Göyçək Fatma”, yaxud “Sinderella” (“Cinderella”), “Qızılı qaymaqçıçəyi və üç ayı” (“Goldilocks and the Three Bears”), “Ağca qız və yeddi cırtıdan” (“Snow White and the Seven Dwarfs”), “Cek və lobya tağı” (“Jack and the Beanstalk”), “Balaca qırmızı papaq və canavar” (“Little Red Riding Hood and the Wolf”), “Üç balaca donuz” (“Three Little Pigs”) kimi mənzum nağıllarda klassik xalq nağıllarının ənənəvi variantları qorunub saxlanılsa da, Roald Dahl mənzum nağıl toplusunda qafiyələnmə sisteminə, hər bir nağılın məzmun və ruhuna uyğun yeni üslublu mənzum nağıl tipini yaratmışdır.

Hər bir kitabında söz oyununu yaradan Roald Dahlin əsərlərində qarşısına qoyduğu əsas məqsəd yazdıqlarını oxucuya sevdilərək, onların ürəyinə yol tapıb, oxucuların bu bədii yazılarda özünü tapması ideyası olmuşdur.

Roald Dahlin uşaqlara həsr etdiyi əsərləri müasir sehrlı nağılların ən unudulmaz səhifələrini təşkil edir. Xüsusilə “Matilda” əsəri sehrlı nağılların ən gözəl nümunələrindən biridir. Britaniya uşaq ədəbiyyatının bu nümunəvi romanı sehrlı nağılların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Yazıcının balaca qəhrəmanı gördüyü, şahidi olduğu hadisələr çevrəsində naqislik və bəd əməllərə qarşı çıxıb qarşısına qoyduğu arzularına çatır. Hətta doğmaca atası cənab Vormvudun maşın alverçisi kimi oğurluq və köhnə maşınları müştərilərinə necə sırıdığını biləndə o, atasının səhər başına qoyacağı şlyapasının içərisinə super-yarışqan çəkir. Ata səhəri gün şlyapanı başına qoyanda xeyli müddət şlyapada gəzmək məcburiyyətində qalır.

Beləliklə, balaca Matilda atasının bəd əməllərdən əl çəkməsi üçün onu düşünməyə sövq edir.

Roald Dahlin yaradıcılığı Britaniya ədəbiyyatının modernist dövrünə təsadüf edir və təbii ki, modernist ədəbiyyatının təsiri onun yaradıcılığından yan keçməmişdir. Yazıçı daha çox real hadisələr zəminində realist görüşlərini qələmə almış və daha çox uşaq həyatı üçün səciyyəvi olan hadisələri əsərlərinin əsas mövzusunə çevirmişdir.

Roald Dahlin əsərlərində ən çox diqqəti çəkən məsələlərdən və mövzulardan biri uşaqlarla böyüklər arasında münasibətlərdir. Yazıçı bu mövzuya həsr etdiyi əsərlərində uşaqların böyüklərə qarşı mübarizəsi sırasında dayanmış və üstünlüyü balaca uşaqlara vermişdir. Roald Dahlin sənətkar gücü də elə bundadır. Ona görə ki, uşaqları öz tabeçiliyinə çevirən böyüklərin hərəkəti və münasibəti oxucuda da ikrah hissi oyadır. Balaca uşaqların öz hüquqları uğrunda mübarizəsində yazıçı balaca uşaqlarda utopik keyfiyyətlərin yox, real həyatın fəsadlarının bədii inikasını yaratmağa çalışır.

Roald Dahlin uşaqlara həsr etdiyi lakonik şeirlərində də onun uşaq dünyasına yaxından bələdçiliyini təsdiq edən məqamlar az deyildir. Uşaq obrazının söz oyunu çevrəsində poetik təsviri onun şeir yaradıcılığına xas orijinal poetik üslub sayıla bilər. Nümunə üçün müəllifin bir şeirinə diqqət yetirək. Müəllif hətta aşağıda təqdim etdiyimiz kiçik şeirin sərlövhəsini belə söz oyununa çevirərək onun yadda qalan tipini yaratmışdır: “Mary, Mary, Quite Contrary”. Əslində bu şeirin Azərbaycan dilinə tərcüməsi sadəcə olaraq “Meri” adlandırılmışdır. Lakin söz oyununun adekvat tərcümə variantı olsaydı, bu tərcümənin poetik keyfiyyətinə kolorit gətirmiş olardı. Məsələn, “Meri, Meri, tərsin biri”, yaxud daha nəşə yeni bir söz oyununa müraciət etmək olardı.

Şeirin orijinal və tərcümə mətnini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Mary, Mary, Quite Contrary

Mary, Mary, quite contrary

How does your garden grow?

“I live with my brat in a high-rise flat,

So how in the world would I know” [179].

Meri

*Yaman tərsdir bu Meri
Nə var, nə yox bağçada?
Evimiz çox mərtəbə,
Evdə də cığal bəbə
Hardan olsun xəbərim...*

(İngilis dilindən tərcümə edəni: Şahin Xəlilli)

1744-cü ildə nəşr olunmuş “Tommi Sambın gözəl nəğmə kitabı” (“Tommy Thumb’s Pretty Song Book”) kitabında bu şeirin ilkin variantına rast gəlmək olur:

*“Mistress Mary, Quite contrary
How does your garden grow?
With Silver Bells, and Cockle Shells,
And so my garden grows”* [176].

Şeirin ilkin variantının tarixçəsi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Onun katolisizmin dini-ruhani alleqoriyası olduğu, eləcə də Şotlandiyanın kraliçası Meri (1542-1587), daha başqa bir versiyada isə İngiltərənin kraliçası I Meri (1516-1558) ilə əlaqədar yazıldığı fərziyyə olunur.

Lakin bütün bu kimi fərziyələrə baxmayaraq klassik uşaq şeiri ruhunda yazılmış şeirin variantının müasir yozumunu yaradan Roald Dahl “Meri” şeirində müasir uşaq dünyasında yaşayan qızcıqazın poetik portretini yaratmış və bu şeir indi Britaniya uşaqlarının ən çox sevdiyi şeirlərdən birinə çevrilmişdir.

Elə hesab edirik ki, zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında tənha, ailə qayğısından məhrum olan uşaqların yeni obrazını yaradan ədibin XX əsr Britaniya uşaq ədəbiyyatı tarixində müstəsna yeri və xidmətləri vardır. Azərbaycan uşaq ədəbi tənqidində uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı məsələlərin, xüsusilə tənha uşaq obrazının “əfsanəvi” yazıçısı Roald Dahlin yaradıcılıq emalatxanasında ən maraqlı hadisə və elementlərin müqayisəli araşdırmalarının aparılması zəruriyyəti duyulur.

Müasir Britaniya uşaq ədəbiyyatının çoxsaylı yazarları sırasında daha çox sevilən və əsərləri dünya xalqlarının bir sıra dillərinə tərcümə edilən söz adamlarından biri də Deyvid Almonddur (David Almond – 1951).

Elman Nuri “Dünya ədəbiyyatının uşaq yazıçıları” adlı əsəsində Deyvid Almond yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Skelliq” əsərinə görə Hans Xristian Andersen mükafatına layiq görüldüyü barədə yazır: “Bu gün ənənəvi olaraq ən yaxşı uşaq əsərlərinə məhz onun adını (Danimarka yazıçısı Hans Xristian Andersen – S.Ə.) daşıyan mükafat verilir. Mükafatın sonuncu qaliblərindən biri də “Skelliq” bestsellərinin müəllifi britaniyalı yazıçı Deyvid Almond olub. Yazıçını “uşaqlar üçün sehrli realizmin yaradıcısı” adlandırırlar” [59, s.91].

Lakin esse müəllifinin nədənsə əsərin adını “Skelling” əvəzinə “Skelliq”, yazıçının isə “sehrli realizmin yaradıcısı” əvəzinə “magik realizmin yaradıcısı” kimi təqdim etməsi daha düzgün və məqsədəuyğun olardı.

“Yuxusuz gecələr” (“Sleepless Nights”) adlı böyüklər üçün yazdığı hekayələr kitabını 1985-ci ildə nəşr etdirən Deyvid Almond uşaq üçün “Skelliq” adlandırdığı uşaq kitabını 13 il sonra – 1998-ci ildə nəşr etdirmişdir. Uşaq üçün yazdığı kitabına görə o, 1998-ci ildə Karnegi medalına (The Carnegie Medal) və Uitbred mükafatına layiq görülmüşdür. Magik realizm janrında yazdığı əsərlərinə, xüsusilə Britaniya uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfələrə görə ədib 2010-cu ildə Hans Xristian Andersen mükafatı laureatı olmuşdur.

Yazıçı 1999-cu ildə nəşr etdirdiyi “Kitin vəhşiliyi” (“Kit’s wildness”) əsəri üçün Amerika kitabxana assosiasiyasının Maykl Prins mükafatını, 2003-cü ildə çap etdirdiyi “Od udanlar” (“The Fire Eaters”) adlı əsərinə görə isə ona “Ən yaxşı uşaq kitabı” nominasiyasının Uitbred mükafatını almışdır.

İki dəfə Uitbred uşaq ədəbiyyatı mükafatına layiq görülən Deyvid Almondun əsərləri indi dünyanın bir çox ölkələrində bestsellərə çevrilmişdir. Bu əsərlərin milyon nüsxələrlə çapı onun uşaq ədəbiyyatı arealında böyük xidmətləri olduğuna əyani sübutdur.

Maykl (Michael) ikinci kitabda təqdim olunan Minaya güclü təsir göstərən müsbət obraz təsiri bağışlayır. Bu əsərləri oxuyan oxucu hər iki obrazın aludəçisi olur,

ona görə ki, bu balaca uşaqlar, xüsusilə Mina onlarda xoş ovqat yaradan qəhrəman obraz təsiri bağışlayır. İstər-istəməz məktəb uşaqlarının həyatı və düşüncələrinin real bədii mənzərəsi fonunda fikir və duyğuların təsirli təsvir səhnələri oxucu ürəyinə tez yol tapır, onları düşündürməyə sövq edir. Təxminən beş il müəllim kimi fəaliyyət göstərən Deyvid Almond uşaq və məktəb dünyasına yaxından bələd olmuşdur. Onun uşaq psixologiyası, şəxsi düşüncələri haqqında yeni, maraqlı incələmələri əsərlərinin ideya-bədii yükünə orijinallıq gətirmişdir.

Deyvid Almondun fikrincə, əgər məktəb uşaqlar üçün darıxdırıcıdırsa, yaxud burada uşaqlara yalnız nəyi isə öyrətmək nəzərdə tutulursa, onda bu, heç vaxt uşaqların inkişafına, tərəqqisinə kömək edə bilməz. Uşaqlar üçün özlərinin arzu və istəklərini nümayiş etdirmək üçün məktəblərdə geniş imkanların açılmasının və şəraitin yaradılmasının vacib olduğunu qeyd edən yazıçı məhz “Skelliq” və “Mənim adım Minadır” adlı əsərlərində bu məsələnin mətnaltı mənalərini ifadə etmişdir.

Yazıçının əsərlərini uşaqlara sevdiren vacib detallardan biri də rəmzlərin sənətkarlıqla mətn daxilində verilməsidir. Mina anası ilə gəzintiyə çıxarkən onlar bir müddət danışıq. Yazıçının fikrincə, sükut özü çox şeyləri deyə bilir, o, insanlara özünü uzun-uzadı və şişirdilmiş cümlələrlə müdafiə etmək əvəzinə seçilən ən yaxşı vasitədir.

Deyvid Almondun yaratdığı Mina obrazı qeyri-adiliyi ilə seçilir. Doğrudur, “Mənim adım Minadır” romanı yazıçının birinci uşaq romanı olan “Skelliq”lə sıx bağlıdır. Lakin bu romanları bir-birinin məntiqi davamı da adlandırmaq düzgün olmazdı. Bəlkə də birinci romanda çıxış edən Mina obrazı yazıçını özünə daha çox çəkmiş və bu haqda yeni Mina romanı yazmağa sövq etmişdir.

Deyvid Almond müsahibələrinin birində onun əsərində yaratdığı Mina obrazının prototipini real həyatda axtarıb tapmağın çox çətin bir iş olduğunu söyləmişdir. Onun həmyaşıdları da nə qədər çətin həyat yaşayıb problemlərlə üzləşsə də, Mina qarşısına çıxan bütün problemlərin həllini tapmağa qadir qız kimi təqdim olunmuşdur.

“Mənim adım Minadır” romanı oxucunu Minanın məktəbdə qarşılaşdığı problemlərlə tanış edir. Həmişə müəllimləri və məktəb direktoru ilə mübahisə edən qız elə fikirləşir ki, məktəbdə onların beynini lazımsız, faydasız məlumatlarla yükləyir,

uşaqların sərbəst düşünməyinə imkan yaratmışlar. “Müəllimim xanım Skalleri mənə nə yazacağımı planlaşdırmayınca əlimi heç nəyə vurmamağı məsləhət bilir” – gündəliyinə bu sözləri yazan Mina yaradıcı nə isə yazarkən ciddi qanun-qaydalara və planlara riayət etmədən bu işi görməyi daha üstün tutur. Müəllim ona yazdıqlarını dəyişdirməyi söyləyəndə Mina sözünü aşağıdakı kimi ifadə edir: “*Mənim hekayələrim də elə özümə oxşayıbdır. Onlara nəzarət olunmayıbdır və onlar da mənim boyuma-buxunuma biçilməyibdir. Məgər Bleyk də bir kimsənin ona söylədiklərini yazmaqımı məcburiyyətində qalıbdır? Bəs Şekspir necə?.. Məgər Şekspir də bu ortaq məxrəcdən yuxarıdamı dayanıb?*” [95, s.173].

Deyvid Almondun yazı üslubu, tematik atributları Britaniya ədəbiyyatının tanınmış yazıçı, şair və dramaturqlarının söz dünyasına uyğun istinadlar üzərində əsaslandırılmışdır. Uilyam Şekspirin də, Uilyam Bleykin də adları təsadüfən çəkilmir. Yazıçı balaca qəhrəmanı Matilda obrazı ilə sanki onun öz uşaq həyatında kiməsə baş əyməyin, itaətin hökmünə etiraz səsini ucaltmışdır.

“Mənim adım Minadır” əsərində bədii obraz kimi oxucu diqqətinə çatdırılan Mina oxucu ürəyinə tez yol tapır. İti zehni, açıq ürəyi ilə çoxlarının diqqətini cəlb edən bu obraz uşaqlara əsl həyat haqqında həqiqətləri açıb göstərir və insanları əhatə edən sirt-sehirin möcüzələri ilə tanışlıqda sanki körpü rolunu oynayır.

Mina gecələri ürəkdən sevən obraz təsiri bağışlayır. Adamların çoxu şirin yuxuda olanda o, pəncərədən gözlərini zilləyərək göylərdə Ayın gümüşü rənginin, onun sakitliyinin aludəçisinə çevrilir. Belə anlarda o, öz ürəyinin döyüntülərini də eşidir. Bu cəsarətli və həyatsevər qız elə hesab edir ki, onun düşüncəsi azaddır və bu azad düşüncə ilə o, həyatını düzgün qura bilər.

Deyvid Almondun bədii əsərə verdiyi dəyər elə onun yaradıcılığına da şamil edilə bilər. O yazırdı ki: “*Yazmaq çətin ola bilər, lakin bəzən o, doğrudan da, nəşə sehrli bir şeyə çevrilir. Fikrimizcə, hekayələr dünyada çox vacib, əhəmiyyətli şeylər arasında ən canlı məxluqlardır*” [188].

Yazıçı oxucu diqqətini çəkib onun ürəyinə o vaxt yol tapır ki, onun qələmə aldığı hadisələr bir nəfərin yox, minlərin, milyonların düşünüb-daşındığı problemlərlə bağlı olur. Bu baxımdan ədibin yaratdığı əsər o vaxt uzunömürlü olur ki, onu hər gələn nəsil

oxucusu oxumaq istəyir. Beləliklə, əsərin canlı məxluqa bənzədilməsi həmin əsərin sənətkarlıq qüdrəti ilə doğrulduğuna dəlalət edir. Bu isə yazıçının ölümündən sonrakı həyatının davamına bənzəyir. Deyvid Almondun yazıçı qüdrəti də belə bir meyarla ölçülə bilər. Lakin hələ bundan sonra zaman və nəsillər ələk-vələkdən keçirəcəyi sənət məhsullarını hələ çox-çox imtahana çəkəcəkdir.

Beləliklə, yuxarıda söylənilənlərdən çıxış edərək onu qeyd etmək istərdik ki, müasir uşaq ədəbiyyatının iki böyük nümayəndəsi Roald Dahl və Deyvid Almond yaradıcılığının, xüsusilə onların əsərlərinin tematik atributlarının öyrənilməsi çox vacib və aktual məsələdir. Uşaq ədəbiyyatının atributlarını təşkil edən elementlərdən biri də budur ki, onların nəzəri konsepti elmi araşdırmalar bazasında yaradıla bilər.

NƏTİCƏ

Britaniya uşaq ədəbiyyatının istiqamətlərinin öyrənilib tədqiqata cəlb olunmasında Böyük Britaniyanın uşaq ədəbiyyatı üzrə tədqiqatçılar, şair və yazıçılarla, o cümlədən, London Universitetinin uşaq ədəbiyyatı üzrə professoru Maykl Rozen, Uels Universitetinin professoru Deyvid Kristall, Nyukasl Universitetinin professoru, Uşaq ədəbiyyatı üzrə Beynəlxalq Tədqiqatlar jurnalının baş redaktoru Kimberli Reynolds-la epistoluar dialoqlar aparılmışdır. Uşaq ədəbiyyatı əlaqələri kontekstində elmi araşdırma üsulları kimi Sidney Texnologiya Universitetinin Təhsil və mədəniyyət departamentinin professoru Rozmari Ross Constonun müasir Britaniya ədəbiyyatının tanınmış uşaq yazıçısı Deyvid Almondun əsərləri barədə Azərbaycan Universitetinə göndərdiyi “Az söz, düz söz” ədəbi tənqidi essesi Britaniya – Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini öyrənmək baxımından, eləcə də ədəbi əlaqələrimizi müəyyənləşdirmək üçün ciddi elmi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir qloballaşma dövründə dünya uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi digər xalqların tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə tanışlıqda nə dərəcədə mühüm və vacib məsələdirsə, ədəbiyyatın spesifik problemlərinin öyrənilib araşdırılması milli uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsinə geniş imkanlar və perspektivlər açır. Bu baxımdan ədəbi-elmi düşüncə dövriyyəsinin adamları üçün Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin tədqiqinə həsr olunmuş dissertasiya işi ədəbiyyat tarixinin inkişaf mənzərəsi və onun istiqamətləri haqqında müəyyən elmi təsəvvür yarada bilər. Aşağıda tədqiqat işinin əsas nəticə və müddəalarını təqdim edirik:

– Britaniya uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü, xüsusilə onun inkişaf istiqamətləri tarixi və ədəbi tənqidi araşdırmalar, ədəbiyyatın zəngin klassik uşaq folkloru, xüsusilə ədəbi nağıl, “küçə ərəbi nəsr”, bildunqsroman, fentezi kimi janrlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Bu istiqamətlər çərçivəsində üç əsas dövrün, o cümlədən 1860-1930-cu illər, 1960-1970-ci illər və müasir dövr Britaniya uşaq ədəbiyyatının özünəxas təmayülləri və bu ədəbiyyatın tanınmış yazarlarının əsərləri təhlil edilmiş, Britaniya uşaq ədəbiyyatının özəllikləri və səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir;

– XX əsr ingilis-amerikan şairi və tənqidçisi Uistan Hyu Odenin “Yalnız uşaq kitabları olanlar böyük uşaq kitabları deyildirlər” tezisindən çıxış edərək belə bir yekun nəticəni aşağıdakı kimi təyin etmək olar: Yalnız kiçik yaşlı uşaqların deyil, böyüklərin də sevə-sevə oxuduğu əsərlər, yaxud kitablar zamanın sınağından çıxaraq böyük və möhtəşəm uşaq ədəbiyyatı kimi ədəbi tənqiddə öz qiymətini alır.

– Dünya xalqları ölkələrinin, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri dövrün ictimai-siyasi kontekstindəki fəvqəladə hadisələrlə deyil, eləcə də bu ədəbiyyatın yaradıcılarının özünəxas taleyi, həyatı, dini baxışları fonunda fərdi yazıçı yaradıcılıq istiqaməti kimi müəyyənləşdirilə bilər.

– Uşaq ədəbiyyatının, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatının ümumi ədəbiyyatın janrı kimi qəbul edilməsi Amerika və müəyyən qədər Britaniya ədəbi tənqidində ənənəyə çevrilmişdir. Lakin belə bir ədəbi dəyərləndirmə tarixi və ədəbi həqiqətlərin sadəcə olaraq inkar edilməsi deməkdir. Xüsusilə Britaniyada XVII əsrdə və sonrakı dövrlərdə çap olunan kitablarda uşaq ədəbiyyatı, şeirləri və nağılları belə bir ədəbiyyatın böyüklər üçün yazılan ədəbiyyatın janrı deyil, ümumi ədəbiyyatın mühüm qolu olduğunu söyləməyə zəmin yaradır;

– Kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə (1832-1901) Britaniya uşaq ədəbiyyatında yaranan ədəbi janrlardan biri “küçə ərəbi nəsr” (“street arab fiction”) adlandırılmış, bir sıra tədqiqatçıların bu janrda yazılmış əsərləri tədqiq edərkən onu həm də “kimsəsiz, yurdsuzlar hekayələri” (“waif stories”) adlandırması janrın populyarlığına ciddi xələl gətirməmişdir. Bu janrda yazan, xanım yazıçı Brendanın (əsl adı Georgina Kasl Smitdir, 1845-1933) 1875-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi “Froqqinin balaca qardaşı” (“Froggy’s Little Brother”) adlı romanı “küçə ərəbi nəsr” janrında yazılmış “yerli oriyentalizm”in sənət şedevri hesab edilə bilər;

– Həm Britaniya, həm də dünya realist ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan Çarlz Dikkensin yaradıcılığı eyni zamanda Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələ sayıla bilər. O, bədii nəsrin realist pafosu ilə uşaq ədəbiyyatının zənginləşdirilməsində ədalətli cəmiyyətin səfiri kimi çıxış etmişdir. Yaşadığı ağır uşaq illərinin real həyat gerçəkliyi kontekstində özünün məşhur “Milad povestləri”ndə ədəbi nağılın yeni tipini yaratmışdır. İnsanın daxili aləmində gizlənən şərlə

xeyirin mübarizəsi fonunda xeyirin təntənəsini yaradan ədib Britaniya uşaq ədəbiyyatında ədəbi nağılların yeni və orijinal tipinin yaradıcılarından biri sayıla bilər;

– Böyük ədəbiyyatın bir çox nümunələri həm də uşaq ədəbiyyatının klassik sənət əsərləri kimi dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan Daniel Defonun “Robinzon Kruzo”, Conatan Sviftin “Qulliverin səyahəti”, Çarlz Dikkensin “Oliver Tvistin macəraları”, Robert Lüis Stivensonun “Dəfinələr adası” adlı romanları həm böyük, həm də uşaq ədəbiyyatının süjeti, məzmunu, ideya-bədii forması ilə aydın, anlaşılıq, sadə dili olan klassik əsərlər kimi diqqəti cəlb edir və onların Britaniya uşaq ədəbiyyatında məxsusi yeri vardır;

– Britaniya uşaq ədəbiyyatının klassikləri, yaxud müasir kitab bazarında alıcı və oxucuların böyük rəğbətini qazanmış Con Roulinq, Jaklin Uilson, Filip Pulman, Roald Dahl, Alan Qarner, Klayv Stöpl Lüis, Enid Blayton, Alan Aleksandr Miln, Lüis Keroll, Beatriks Potter kimi yazarların uşaq ədəbiyyatına gətirdiyi yeni üslub, janr yenilikləri bu sahənin ümumi ədəbiyyatın janrı deyil, müstəqil ədəbiyyat olduğunu söyləməyə əsas verir;

– XIX əsrdə Britaniya və Amerika böyük və uşaq ədəbiyyatı arasında demarkasiyasız xətlərin çəkilməsi ədəbiyyatın vəziyyətini mürəkkəbləşdirməmiş, əksinə onun inkişafı istiqamətində yeni bir mərhələnin yaranmasına rəvac vermişdir;

– Uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin ən böyük və davamlı janrlarından biri şeirlərdir. Meri Kuperin (Mary Cooper, d. August 5, 1761) “Tom Sambın qəşəng mahnı kitabı” (“Tommy Thumb’s Pretty Song Book”) həm uşaq ev məktəbinin keçdiyi yola nəzər salınmasında, həm də uşaq şeirinin inkişaf istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində fakt və mənbə kimi diqqəti cəlb edir;

– 1920-ci və 1930-cu illər Britaniya uşaq ədəbiyyatında detektiv hekayələr inkişaf istiqamətinin qızıl dövrü olduğunu şərtləndirir. Detektiv əsərlərdə əsasən oğlan qəhrəman obrazları təqdim edilmişdir, bu isə insanları çətin və dəhşətli vəziyyətlərdən çıxarmaq və problemləri həll etmək üçün ən yaxşı vasitə hesab edilmişdir;

– Uşaqların yazdığı əsərlərin uşaq ədəbiyyatına deyil, uşaq mədəniyyətinə aid edilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik. Habelə uşaq filmlərinin, uşaqlara həsr olunan musiqi əsərlərinin, komikslərin, tanınmış rəssamların və uşaqların çəkdiyi rəsm

əsərlərinin, illüstrasiyaların uşaq ədəbiyyatına yox, uşaq mədəniyyətinə aid edilməsi təkzibedilməz müəyyənlik sayılmalıdır;

– Britaniya uşaq ədəbi tənqidində ədəbi tənqidin nəzəriyyəçi alimlərindən, prof. Jaklin Rouz və prof. Karin Lesnik-Oberşteynin uşaq ədəbiyyatını böyüklərin yazdığı ədəbiyyat kimi dəyərləndirərək onu yazıçıların öz uşaqlığının dərki kimi göstərir. Belə olan halda ədəbi tənqiddə böyüklərin uşaqlardan yazdığı ədəbiyyatda uşaq obrazlarının və uşaqlarla bağlı hadisələrin müəyyən mənada birtərəfli xarakter daşması hipoteza kimi irəli sürülür və düşündürücü arqumentlərlə əsaslandırılır. Lakin belə bir nəticə özü uşaq ədəbiyyatını yalnız uşaqlar özü yarada bilər mühakiməsinin ortaya atılmasına zəmin yaradır. Elə hesab edirik ki, uşaq ədəbiyyatının yalnız uşaqlar tərəfindən deyil, böyük yazıçılar tərəfindən yazılması uşaq ədəbiyyatının zənginliyinə və inkişafına mühüm töhfələrlə yanaşı, onun klassikalarının yaradılmasına xidmət göstərən əsas meyar və istiqamətlərdən biri sayıla bilər;

– Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin öyrənilməsi və tədqiqi bir daha onu söyləməyə zəmin yaradır ki, uşaq ədəbiyyatı yalnız ümumi ədəbiyyatın əsas sahələrindən biri deyil, eyni zamanda o, həm də dünya ədəbiyyatıdır;

– Uşaq ədəbiyyatı və onun inkişaf istiqamətləri bütövlükdə bu ədəbiyyatın ümumi, yaxud dünya ədəbiyyatından ayırmaq cəhdindən çox onun ədəbiyyata xidmət edən ən mühüm sahələrindən biri olduğu nəticəsini özündə ehtiva edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayeva, S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. / S.Ə.Abdullayeva. – Bakı: Elm, – 1998. – 232 s.
2. Almaz, G. Uşaq dünyasının sehirli nəğməkarı. // II Beynəlxalq Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. –Bakı: – 11-13 oktyabr – 2012. – s.114-116
3. Andersen, H.K. Nağıllar. / H.K.Andersen. – Tərcümə edəni: Mikayıl Rzaquluzadə. Ön sözün müəllifi: Şahin Xəlilli. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – 160 s.
4. Andersen, H.X. Nağıllar. Qrimm qardaşları. / H.X.Andersen. – Tərcümə edənlər: Mikayıl Rzaquluzadə, Teymur Elçin, Cabbar Məcnunbəyov, Gülşən Həsənzadə. – Bakı: Yazıçı, – 1987. – 424 s.
5. Araslı, H.M. Şairin həyatı. / H.M.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1967. – 187 s.
6. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası: [3 cildə]. / tərt. ed. Qara Namazov. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – 248 s.
7. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı (XIX-XX əsrlər). / tərt. ed. X.Məmmədov, A.Həsənov. – Bakı: Nasir, – 2002. – 636 s.
8. Babayev, Y. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ilkin inkişaf mərhələlərinin əsas kanalları. // I Beynəlxalq Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. – Bakı: – 11-13 oktyabr, – 2012. – s.77-84
9. Başsız qadın. Britaniya adalarının xalq nağılları. / İngilis dilindən tərcümə edənlər: Şahin Xəlilov, Zakir Bayramov. – Bakı: Gənclik, – 1989. – 320 s.
10. Baum, F. Oz ölkəsinin möcüzələri. / Tərcümə edəni: Sabir Mustafa. – Bakı: Gənclik, – 1980. – 55 s.
11. Bleyk Uilyam: İnsafdımı... (şeir). // İngilis dilindən tərcümə edəni: Şahin Xəlilli. – Ədəbiyyat qəzeti. – 2011, 20 may.
12. Britaniya adalarının xalq nağılları. / İngiliscədən tərcümə edənlər və ön sözün müəllifləri: Şahin Xəlilli, Zakir Səfəroğlu. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – 376 s.
13. Britaniya və Amerika uşaq şeirindən seçmələr. // İngilis dilindən tərcümə edəni: Şahin Xəlilli. – Ədəbiyyat qəzeti. – 2016, 23 aprel.

14. Cəfərov, N.Q. Qədim Türk ədəbiyyatı. / N.Q.Cəfərov. – Bakı: AzAtAM, – 2004. – 322 s.
15. Dahl, R. BMA – Böyük və Mehriban Azman. / R.Dahl. İngilis dilindən tərcümə edəni: Sevil Gültən. – Bakı: “Qanun” Nəşriyyatı, “Əli və Nino” Nəşriyyatı, – 2015. – 208 s.
16. Dahl, R. Matilda. / R.Dahl. İngilis dilindən tərcümə edəni: Sevil Gültən. – Bakı: “Qanun” Nəşriyyatı, “Əli və Nino” Nəşriyyatı, – 2015. – 240 s.
17. Dikkins, Ç. Oliver Tvistin macəraları. / Ç.Dikkins. Tərcümə edəni: Əkbər Ağayev. – Bakı: Gənclik, – 1985. – 484 s.
18. Əhməd, V. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. / V.Əhməd. – Bakı: Müəllim, – 2006. – 276 s.
19. Əhmədov, C.M. Uşaq və zaman./ C.M.Əhmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 164 s.
20. Əlfrik. Yeni ilin bayram edilməsi. / İngilis dilindən tərcümə edəni: Müzahirə Paşayeva. – Khalilli Shahin, Tatlı Ali. British Literature Medieval Ages. – Vol. I. – Bakı, – 2012. – s.427-431
21. Əliyev, V. 1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətləri: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı, 1997. – 18 s.
22. Əsədova, A. XIX əsr Avropa ədəbiyyatşünaslığının əsas istiqamətləri və Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı, 2006. – 26 s.
23. Əzizova, E. “The Life of Our Lord” by Charles Dickens. Dərs vəsaiti. / E.Əzizova. – Bakı: Mütərcim, – 2006. – 148 s.
24. Fərhadov, F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. / F.Fərhadov, A.Hacıyev. – Bakı: API nəşri, – 1986. – 109 s.
25. Hacıyev, A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. / A.Hacıyev. – Bakı: Təhsil, – 2004. – 248 s.
26. Haqverdiyev, Ə. Azərbaycanda teatr. Seçilmiş əsərləri: [İki cildə]. / Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – c.II. – 1957. – s.388-404
27. Həsənli, B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. / B.Həsənli. – Bakı: Müəllim, – 2013. – 511 s.

28. Hüseynova, Z. Azərbaycan və ingilis əfsanə və rəvayətlərinin tipoloji müqayisəsi: / filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı: 2012. – 25 s.
29. Xəlil, A. Azərbaycan – Avropa folklor əlaqələri: tədqiqi problemləri və perspektivləri. // Azərbaycan folkloru Avropa sivilizasiyası kontekstində mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları (21 dekabr 2011-ci il). – Bakı: Nurlan, – 2012. – s.17-35
30. Xəlil, Z. Uşaq ədəbiyyatı. / Z.Xəlil, F.Əsgərli. – Bakı: ADPU, – 2007. – 489 s.
31. Xəlil, Z. Kiçik folklor nümunələri və uşaq tərbiyəsi problemləri. // Türk xalqları ədəbiyyatı (II) Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. I kitab. – Bakı: – 13-15 noyabr – 2008. – s.370-375
32. Xəlilli, Ş. Ön söz. – Britaniya adalarının xalq nağılları. / Ş.Xəlilli, Z.Səfəroğlu. İngilis dilindən tərcümə edənlər: Şahin Xəlilli, Zakir Səfəroğlu. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – s.4-9
33. Xəlilli, Ş. Britaniya uşaq ədəbiyyatı və onun Azərbaycanda öyrənilməsi. // II Beynəlxalq Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. – Bakı: – 11-13 oktyabr, – 2012. – s.60-66
34. Xəlilli, Ş. Britaniya uşaq ədəbiyyatının möcüzələr aləmi: tərcümələr və mədəniyyətlərarası əlaqələr // Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı simpoziumu – III. Materiallar. – Bakı: – 21-23 aprel, – 2016. – s.178-181
35. Xəlilli, Ş.H. Britaniya uşaq poeziyası və onun Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi haqqında. // Türk xalqları ədəbiyyatı (II) Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. I kitab. – Bakı: – 13-15 noyabr, – 2008. – s.182-184
36. Xəlilli, Ş.H. Əbədiyyət. Monmautlu Cefriyə. / – Khalilli Shahin, Tatli Ali. British Literature Medieval Ages. Baku: – Vol. I. – 2012. – 434 p.
37. Xəlilli, Ş.H. Nağıllar səltənətinin şahzadəsi. Andersen Hans Kristian. Nağıllar. / Ş.H.Xəlilli. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2004. – s.4-8
38. İngilis ədəbiyyatı antologiyası: [İki cildə]. / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Ağayev Zeydulla. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.I. – 2007. – 336 s.
39. İngilis ədəbiyyatı antologiyası: [İki cildə]. / Tərtib edəni: Ağayev Zeydulla. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. II. – 2007. – 320 s.

40. İsmayılova, J. XX əsr rumin ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri: / Filologiya elmləri namizədi dis. avtoreferatı / – Bakı, 2012. – 26 s.
41. Keroll, L. Alisa möcüzələr ölkəsində. Mauqli. Piter Pen. Vinni-pux və hamı-hamı-hamı. / L.Keroll, R.Kiplinq, C.Barri [və b.]. – Bakı: Gənclik, – 1986. – 524 s.
42. Keroll, L. Alisa möcüzələr ölkəsində. Kiplinq Redyard. Mauqli. Ferreyra Joze Qomes. Cəsur Joanın qəribə macərələri. / Tərcümə edənlər: Aydın İbrahimov, Mustafa Əfəndiyev, Cəlil Nağıyev. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – 448 s.
43. Köprülüzadə, M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. / Məhəmməd Fuad Köprülüzadə. Transliterasiya edən, ön sözün və lüğətin müəllifi: Vəcihə Feyzullazadə. – Bakı: “Sabah” nəşriyyatı, – 1996. – 56 s.
44. Qrinvud, C. Balaca səfil. / C.Qrinvud. Tərcümə edəni: Nurəddin Babayev. – Bakı: Gənclik, – 1969. – 155 s.
45. Qrinvud, C. Balaca səfil. // Tərcümə edəni: Ələviyyə Babayeva. “Azərbaycan” jurnalı, – 2003. №10, – s.13-49; – 2003. №11, – s.101-136
46. Limeriklər. – Uzaq ellər, doğma nəğmələr (Folklor nümunələri, şeirlər və poema). / İngilis dilindən tərcümə edəni: Sabir Mustafa. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – s.67-87
47. Makbratni, S. Bilirsən, səni necə sevirəm... // Tərcümə edəni: Sevinc Nuruqızı. – Ədəbiyyat qəzeti. – 2015, 11 aprel
48. Marşak, S. İngilis nəğmələri. Məktəb yaşına çatmamış uşaqlar üçün. / S.Marşak. Tərcümə edəni: M.Seyidzadə. – Bakı: Uşaqgəncnəşr, – 1946. – 14 s.
49. Marşak, S. Mister Tvister. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün. / S.Marşak. Təkrar nəşr. Tərcümə edəni: M.Seyidzadə. – Bakı: Gənclik, – 1971. – 24 s.
50. Maykl Rozenin Azərbaycana göndərdiyi 3 iyul 2017-ci il tarixli məktubu. / Şahin Xəlilli, Səadət Əliyeva. Britaniya uşaq ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti. – Bakı: Adiloğlu Çap Evi, – 2018. – s.237-240
51. Məmmədov, Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. / Ə.Məmmədov. – Bakı: – 1977. – 160 s.
52. Mirəhmədov, Ə. Uşaq ədəbiyyatı. / Ə.Mirəhmədov. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. – Bakı: Maarif, – 1978. – s.180-181

53. Nağısoylu, M. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı nümunəsi “Kitabün-nəsayeh”. // II Beynəlxalq Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. – Bakı: – 11-13 oktyabr, – 2012. – s.236-242
54. Nağıyev, C.Q. Böyüklərin uşaq dünyası. / C.Q.Nağıyev. Keroll Lüis, Kiplinq Redyard, Barri Ceyms, Miln Alan Aleksandr. Alisa möcüzələr ölkəsində. Mauqli. Piter Pen. Vinni-pux və hamı-hamı-hamı. – Bakı: Gənclik, – 1986. – s.513-521
55. Nağıyev, C.Q. Qərbi Avropa yazıçılarının nağılları (L.Keroll, R.Kiplinq, J.Q.Ferreyra). Lüis Keroll. Alisa möcüzələr ölkəsində. / Redyard Kiplinq. Mauqli. Joze Qomes Ferreyra. Cəsur Joanın qəribə macərələri. Tərcümə edənlər: Aydın İbrahimov, Mustafa Əfəndiyev, Cəlil Nağıyev. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – 2005. – s.4-23
56. Namazov, Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. / Q.Namazov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2007. – 444 s.
57. Namazov, Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi mərhələləri. // II Beynəlxalq Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. – Bakı: – 11-13 oktyabr, – 2012. – s.2-3
58. Nəbiyev, B. Uşaq ədəbiyyatını böyük tələblər səviyyəsinə. / B.Nəbiyev. Tənqid və ədəbi proses. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1976. –s.122-142
59. Nuri, E. Dünya ədəbiyyatının uşaq yazıçıları. // “Naşir” jurnalı, iyun-avqust, – 2014. №2 (07), – s.90-91
60. Potter, E.B. Ördək Cemaymanın nağılı. Ralf və Betsi üçün quşlar haqqında nağıl. // Tərcümə edəni: Sevinc Nuruqızı. Ədəbiyyat qəzeti. – 2015, 13 fevral
61. Professor Kimberli Reynoldsun Şahin Xəlilliyə göndərdiyi 1 sentyabr 2017-ci il tarixli məktubu. / Şahin Xəlilli, Səadət Əliyeva. Britaniya uşaq ədəbiyyatı. Dərs vəsaiti. – Bakı: Adiloğlu Çap Evi, – 2018. – s.417-419
62. Seyidov, F. Uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri: XIX-XX əsrlər (Uşaq ədəbiyyatı nümunəsində). VIII kitab. / F.Seyidov. – Bakı: Sərhəd, – 2006. – 269 s.
63. Şekspir, U. Dünya teatrdır. / İngilis ədəbiyyatı antologiyası: [İki cildə]. / U.Şekspir. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.I. – 2007. – 336 s.

64. Tolstoy, L.N. Qafqaz əsiri. Ağa və nökər. Baldan sonra. Saxta kupon. / L.N.Tolstoy. Tərcümə edəni: A.B.Rzayev. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1960. – s.3-34
65. Tven, M. Şahzadə və dilənçi. / M.Tven. Tərcümə edəni: İ.Nəfisi. – Bakı: Gənclik, – 1969. – 198 s.
66. Uayld, O. Xoşbəxt şahzadə. Nağıllar. / O.Uayld. İngilis dilindən tərcümə edəni: Elçin Şıxlı. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 175 s.
67. Uşaq Bibliyası. Children's Bible in Azeri. / – Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, – 1995. – 542 s.
68. Yusifoğlu, R. Uşaq ədəbiyyatı. / R.Yusifoğlu. – Bakı: Təhsil, – 2002. – 268 s.
69. Yusifoğlu, R. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranmasında varislik prinsipləri. // Türk xalqları ədəbiyyatı (II) Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. I kitab. – Bakı: – 13-15 noyabr, – 2008. – s.177-181
70. Yusifoğlu, R. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı: axtarışlar, perspektivlər. / II Beynəlxalq Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. – Bakı: – 11-13 oktyabr, – 2012. – s.59-60
71. Zverev, A. Missisipinin Mark Tveni. – Tven Mark. Şahzadə və dilənçi. Tom Soyverin macəraları. / A.Zverev. – Bakı: Gənclik, – 1985. – s.3-6

Türk dilində:

72. Şimşek, Tacettin. Çocuk edebiyatının tarihçesi. – Türk xalqları ədəbiyyatı // II Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. 1-ci kitab. – Bakı: – 13-15 noyabr, – 2008. – s.2-15

Rus dilində:

73. Акرويد, П. Лондон. Биография. / П.Акرويد. Пер. с английского В.Бабкова и Л.Мотылева. – М.: Изд-во Ольги Морозовой, – 2005, – 896 с.
74. Артаманов, С.Д. История зарубежной литературы XVII-XVIII вв. / С.Д.Артаманов. – М.: Просвещение, – 1978. – 608 с.
75. Велиева, Н. Сказка в Западной и азербайджанской письменной литературе: /автореферат дисс. кандидата филологических наук / – Баку, 2007. – 20 с.

76. Викторова, Наталья Александровна. Английская литературная сказка эпохи постмодернизма: / дисс. кандидата филологических наук / – Казань, 2011. – 161 с.
77. Демурова, Н.М. Английская детская литература 1740-1870 гг.: / дисс. доктора филологических наук / – М., 1983. – 443 с.
78. Забытый День рождения. Сказка английских писателей. / Переводы из английского. Составление О.Колесниковой. Послесловие Н.Шерешевской. Иллюстрации А.Маркевича. – М.: Правда, – 1990. – 592 с.
79. Ивашева, В.В. Творчества Диккенса. / В.В.Ивашева. – М.: МГУ, – 1954. – 472 с.
80. Кэрролл, Л. Приключения Алисы в стране чудес. Алиса в зазеркалье. / Л.Кэрролл. Комментарии Мартина Карднера. – М.: Правда, – 1982. – 316 с.
81. Маршак, С.Я. Сказки, песни, загадки. Стихотворения. В начале жизни. Страницы воспоминаний / С.Я.Маршак. Предисл.: В.Смирновой; Комментар. Ю.Кондратьевой. – М.: Детская литература, – 1987. – 639 с.
82. Маршак, С.Я. Воспитание словом (Статьи, заметки, воспоминания). Собрание сочинений: [в четырех томах]. / С.Я.Маршак. – М.: Правда, – т.4. – 1990. – 576 с.
83. Маршак, С.Я. Портрет или копия? Искусство перевода. Собрание сочинений: [в четырех томах]. / С.Я.Маршак. – М.: Правда, – т.4. – 1990. – с.205-212
84. Матвеева, Ирина Соломоновна. Жанрово-стилевое своеобразие английской детской литературной сказки 1840-1860-х годов: / Дисс. кандидата филологических наук / – Днепропетровск, 1984. – 210 с.
85. Садовская, Н.Д. Концепт «Прекрасное» в сказке Уильяма Теккерея «Кольцо и роза» // Вестник ВГУ, Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, – Воронеж: Изд-во ВГУ, – ч.2. – 2007. №2, – с.47-55
86. Скуратовская, Л.И. Детская классика в литературном процессе Англии XIX-XX веков./Л.И.Скуратовская. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, – 1992. – 174 с.
87. Теккереи в воспоминаниях современников. / – М.: Художественная литература, – 1990. – 526 с.

88. Тугушева, М. Чарльз Диккенс. Очерк жизни и творчества. / М.Тугушева. – М.: Детская литература, – 1979. – 223 с.
89. Халил, З. Детская литература Азербайджана. / З.Халил. – М.: Детская литература, – 1987. – 221 с.
90. Честертон, Г.К. Чарльз Диккенс./ Г.К.Честертон. –М.: Радуга, – 1982. – 205 с.

İngilis dilində:

91. 100 Best Poems for Children. / By McGough Roger (Editor), Moxley Sheila (Illustrator). – Published in the UK: Puffin, – 2002. – 144 p.
92. A Selection of English Poems. Classical and Modern. / Moscow: Uchpedgiz, – 1972. – 192 p.
93. Ackroyd, P. London. The Concise Biography. / P.Ackroyd. – London: Vintage Books, – 2012. – 661 p.
94. Ackroyd, P. Shakespeare. The Biography. / P.Ackroyd. – London: Vintage Books, – 2006. – 546 p.
95. Almond, D. My Name is Mina. / D.Almond. – Published in the UK: Random House Children's Books, – 2011. – 272 p.
96. Baring-Gould, W.S. The Annotated Mother Goose: Nursery Rhymes Old and New. / W.S.Baring-Gould and C.Baring-Gould. – New York: Bramhall House, – 1962. – 360 p.
97. Bildungsroman. – The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Margaret Drabble. Fifth Edition. – Printed in Great Britain: The Bath Press Ltd., Bath, Avon, – 1994. – p.100
98. Carpenter, H. Secret Gardens: A Study of the Golden Age of Children's Literature. / Humphrey Carpenter. – London: Faber&Faber, – 2009. – 264 p.
99. Carrol, L. Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass. / L.Carrol. – Oxford: Oxford University Press, – 2009. – 352 p.
100. Children's Literature. An Illustrated History. / Ed. by Peter Hunt. Copyrighted Material. – Oxford: Oxford University Press, – 1995. – 378 p.

101. Children's Literature: Approach and Territories. / Maybin Janet (Editor), Watson Nicola J. (Editor). New York: Palgrave Macmillan, 2009, 432 p.
102. Clark, B.L. Kiddie Lit: The Cultural Construction of Children's Literature in America. / Beverley Lyon Clark. – Baltimore: Johns Hopkins UP, – 2003. – 257 p.
103. Crystal, D. The Stories of English. / D.Crystal. – Printed in England: Allen Lane an Imprint of Penguin Books, – 2004. – 584 p.
104. Darton, E.J. Harvey. Children's Books in England: Five Centuries of Social Life. / Darton E.J.Harvey. – 3rd Edition. London: British Library; New Castle, DE: Oak Knoll Press, – 1999. – 398 p.
105. Dickens, C. A Child's History of England. / C.Dickens. – M.: Astrell, AST, – 2009. – 511 p.
106. Drabble, M. Children's Literature. – The Oxford Companion to English Literature. / M.Drabble. Fifth Edition. – Printed in Great Britain: Oxford University Press, – 1994. – 1155 p.
107. Eaton, R. A Modern Fairy Tale: Gender and Power in Roald Dahl. / R.Eaton. – University of Amsterdam, – 2012. – 40 p.
108. Edgeworth, M. – The MacMillan Dictionary of Irish Literature. / M.Edgeworth. – Editor-in-Chief Robert Hogan. – London: MacMillan Press, – 1980. – p.221-223
109. Edgeworth, M. The Purple Jar. A Series of Tales. / M.Edgeworth. – London: George Routledge and Sons Ltd., – 1918. – p.1-9.
110. Folk-tales of the British Isles. / – Moscow: Raduga Publishers, – 1987. – 368 p.
111. Freud, Z. The Interpretation of Dreams. / Z.Freud. – Translated and Edited by James Strachey. – New York: Avon Books, – 1965. – 736 p.
112. Graham, E. How the Story was Told. Introduction to Lewis Carroll's "Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass". / E.Graham. – Harmondsworth: Puffin (Penguin), – 1946. – 247 p.
113. Grenby, M.O. The Cambridge Companion to Children's Literature. / M.O.Grenby, Andrea Immel. – Cambridge: Cambridge UP, – 2009. – 293 p.
114. Grenby, M.O. Children's Literature. Copyrighted Material. / M.O.Grenby. – Published by Edinburgh University Press, – 2008. – 232 p.

115. Gubar, M. "Peter Pan" as Children's Theatre: The Issue of Audience. / M.Gubar. – The Oxford Handbook of Children's Literature. – Ed. by Julia L.Mickenberg and Lynne Vallone. Printed in the United States: Oxford University Press, – 2011. – p.475-495
116. Humpty Dumpty and Other. Nursery Rhymes. Illustrated by Jan Smith. / – Printed in the United Kingdom: Ladybird Books Ltd. – Loughborough, – 1994. – 29 p.
117. Hunt, P. Children's Literature: The Development of Criticism. / P.Hunt. – London: Routledge, – 1990. – 195 p.
118. Hunt, P. Criticism, Theory and Children's Literature. / P.Hunt. – Oxford: Blackwell, – 1991. – 236 p.
119. Hunt, P. An Introduction to Children's Literature. / P.Hunt. – Printed in Great Britain: Oxford University Press, – 1994. – 258 p.
120. Hunt, P. Editor's Preface. – Children's Literature: An Illustrated History. Copyrighted Material. / Ed. by P.Hunt. – Oxford: Oxford University Press, – 1995. – p.IX-XIII
121. Hunt, P. International Companion Encyclopedia of Children's Literature. / P.Hunt, G.Sheila Bannister Ray. – London: Routledge, – 1996. – 323 p.
122. Hunt, P. Children's Literature. / P.Hunt. – Published in the UK: Wiley-Blackwell, – 2000. – 360 p.
123. Hunt, P. Children's Literature: An Anthology, 1801-1902./ P.Hunt. – Oxford: Blackwell Publishers, – 2000. – 496 p.
124. Hunt, P. Children's Literature. Copyrighted Material. / P.Hunt. – Published in the UK: Blackwell Publishers LTD, – 2001. – 334 p.
125. Hunt, P. Introduction: The World of Children's Literature Studies. – Understanding Children's Literature. / Key Essays from the International Companion Encyclopedia of Children's Literature. – Ed. by P.Hunt. – New York: Routledge, – 2002. – p.1-15
126. Hunt, P. Children's Literature: Critical Concepts in Literary and Cultural Studies. / P.Hunt. – London: Routledge, – 2006. – 1712 p.

127. Hunt, P. The Fundamentals of Children's Literature Criticism: Alice's Adventures in Wonderland and Through the Looking-Glass. – The Oxford Handbook of Children's Literature. / P.Hunt. Ed. by Julia L.Mickenberg and Lynne Vallone. – Printed in the United States of America: Oxford University Press, – 2011. – p.35-51
128. International Companion Encyclopedia of Children's Literature. Copyrighted Material. / Ed. by P.Hunt. – New-York: Routledge, – 2004. – 1416 p.
129. Joyce, J. A Portrait of the Artist as a Young Man. Text, Criticism and Notes. / Ed. by Chester G.Anderson, University of Minnesota.– Published in the United States of America: Penguin Books, – 1977. – 570 p.
130. Kipling, R. Kim. / R.Kipling. – London: MacMillan &Co.Ltd., – 1987. – 413 p.
131. Lerer, S. Children's Literature: A Readers History, from Aesop to Harry Potter. / S.Lerer. – USA: University of Chicago Press; Reprint Edition, – 2009. –400 p.
132. Lesnik-Oberstein, K. Children's Literature: Criticism and the Fictional Child. / K.Lesnik-Oberstein. Oxford: OUP, – 2004. – 249 p.
133. Lewis, C.S. On Three Ways of Writing for Children – Of Other Worlds. / C.S.Lewis. – London: Geoffrey Bles, – 1966. – p.22-34
134. Lewis, D. Children's Literature Studies: The State of the Art? // Children's Literature in Education, 28, – 1997. No4, – p.235-238
135. Lundin, A. Constructing the Canon of Children's Literature: Beyond Library Walls and Ivory Towers. / A.Lundin. –New York: Routledge, – 2004. –196 p.
136. McGillis, R. The Nimble Reader: Literary Theory and Children's Literature. / R.McGillis. – New York: Twayne, – 1996. – 230 p.
137. Mickenberg, J.L. Introduction. – The Oxford Handbook of Children's Literature. / Ed. by J.L.Mickenberg and Lynne Vallone. – Printed in the United States: Oxford University Press Inc., – 2011. – 584 p.
138. Newbery J. – The Oxford Companion to English Literature. Fifth Edition. / Ed. by M.Drabble. – Printed in Great Britain: Oxford University Press, –1994. – 692 p.

139. Nodelman, P. *The Other: Orientalism, Colonialism and Children's Literature* // *Children's Literature Association Quarterly* 17, Spring, – 1992. N 1, – p.29-35
140. *Once upon a Time. English Fairy Tale.* / Сост., автор предисловия и комментария С.Никонова. Ред. Д.Урнов. – М.: Progress Publishers, – 1975. – 311 p.
141. *Oxford Roald Dahl Dictionary.* / R.Susan (Editor). – Published in the USA: Oxford University Press, – 2016. – 288 p.
142. *Pantomime.* – *The Oxford Companion to English Literature.* / – Seventh Edition. Edited by Dinah Birch. – USA: Oxford University Press Inc., – 2009. – p. 752
143. Pearson, L. *Children's Literature.* / L.Pearson. – Publisher: Longman, – 2011. – 344 p.
144. *Perrine's Literature. Structure, Sound and Sense. Fiction: Ninth Edition.* / Printed in the United States of America: Thomson, Wardsworth, – Vol. I. – 2006. –1700 p.
145. Pickering, S. *John Locke and Children's Books in Eighteenth-Century in England.* / S.Pickering. – Knoxville: University of Tennessee Press, – 1981. – 286 p.
146. *Poetry Plus. People are Strange? Book Five.* / Written and compiled by Marney B.R., Hussamy M., Ashton A.N., Parle S.M. – England: Henry Garnett and Co Ltd. Rotherham, – 1987. – 96 p.
147. *Preface.* – *International Companion Encyclopedia of Children's Literature Copyrighted Material.* / Second Edition. – Edited by Peter Hunt. – New York: Routledge Ltd., – 2004. –p.XVIII-XIX
148. Reynolds, K. *Children's Literature. A Very Short Introduction.* / K.Reynolds. – Oxford: Oxford University Press, – 2011. – 160 p.
149. Reynolds, K. *Froggy's Little Brother: Nineteenth – Century Evangelical Writing for Children and the Politics of Poverty.* / K.Reynolds. – *The Oxford Handbook of Children's Literature.*– Edited by Julia L.Mickenberg and Lynne Vallone. – Oxford: Oxford University Press, Inc., – 2011. –p.255-274
150. Rose, J. *The Case of Peter Pan or the Impossibility of Children's Fiction.* / J.Rose. – Printed in the USA: Philadelphia University of Pennsylvania Press, – 1992. – 208 p.

151. Rosen, M. Children's Literature. The Oxford Companion to English Literature. / Michael Rosen. – Seventh Edition. Edited by Dinah Birch. Published in the United States: Oxford University Press Inc., – 2009. –p.23-31
152. Rowling, C. Roald Dahl. / C.Rowling. – Printed by Evans Brothers, – 1997. – p.22-27
153. Rozburgh, S. A Picture Equals How Many Words? Narrative Theory and Picture Books for Children. // The Lion and the Unicorn, – 7/8/1983/1984. – p.20-33
154. Souleymanova, S. An Analysis of the Azerbaijani Translation of "Alice". – Alice in a World of Wonderlands. / The Translations of Lewis Carrol's Masterpiece. Essays. General Editor: John A.Lindseth, – USA: Oak Knoll Press, – Vol. 1, – 2015. – p.150-151
155. Square, C. Celtic Myths and Legends. / C.Square. – Printed and Bound in the EC: London Books, – 2000. – 450 p.
156. Stephens, J. Language and Ideology in Children's Fiction. / J.Stephens. – London & New York: Longman, – 1992. – 308 p.
157. Stevenson, D. Sentiment and Significance: The Impossibility of Recovery in the Children's Literature Canon, or the Drowning of the Water Babies. // The Lion and the Unicorn, 21, – 1997. No 1, – p.112-130
158. Street, D. Directions for Criticism of Children's Literature. // Children's Literature Association Quarterly. – Vol. 5. Summer – 1980. No 2, – p.48, <https://muse.jnu.edu/article/250138/pdf>
159. Thacker D. Feminine Language and the Politics of Children's Literature. // The Lion and the Unicorn, 25, – 2001. No 1, – p.3-16
160. The Norton Anthology of Children's Literature. The Traditions in English. / Zipes Jack, Paul Lissa, Vallone Lynne, Hunt Peter, Avery Gillian. – New York, London: W.W.Norton Company, – 2005. – 2512 p.
161. Townsend, J.R. Written for Children: An Outline of English Language Children's Literature. / J.R.Townsend. – 5th Edition. – London: Bodley Head, – 1990. – 372 p.

162. Twain, M. The Oxford Companion to English Literature. / Ed. by Margaret Drabble. Fifth Edition. – Printed in Great Britain: The Bath Press Ltd., Bath, Avon, – 1994. – p.1007-1008
163. Unstead, R.J. Looking at History Book Three. Tudors and Stuarts. / R.J.Unstead. – London: Adam and Charles Black, – 1975. – 96 p.
164. Valle, Laura Vinas. De-constructing Dahl / Laura Vinas Valle. – Published in the UK: Cambridge Scholars Publishing, – 2015. – 187 p.
165. Wall, B. The Narrator's Voice: The Dilemma of Children's Fiction. / B.Wall. – Basingstoke: Macmillan, – 1991. – 292 p.
166. Walter, N. Why Shouldn't the Booker Prize Go to a Children's Book? The Independent, 24 A August 2001, 5. Lexis-Nexis Academic. Accessed. 7 December 2001. <http://web.lexis-nexis.com>
167. Wells, H.G. James Joyce. – Joyce James. A Portrait of the Artist as a Young Man. Text. Criticism and Notes. / H.G.Wells. Ed. by Chester G.Anderson. University of Minnesota. – New York: Penguin Books, – 1977. – 570 p.
168. Westman, K.E. Blending Genres and Crossing Audiences: Harry Potter and the Future of Literary Fiction. / K.E.Westman. – The Oxford Handbook of Children's Literature. – Ed. by Julia L.Mickenberg and Lynne Vallone. –Oxford: Oxford University Press, Inc., – 2011. –p.93-112
169. Wullschlager, J. Inventing Wonderland: The Lives and Fantasies. / Lewis Carrol, Edward Lear, J.M.Karrie, Kenneth Grahame and A.A.Milne./ J.Wullschlager. – New York: The Free Press, – 1995. – 228 p.
170. Zipes, J. The Norton Anthology of Children's Literature. The Traditions in English. / J.Zipes, L.Paul, L.Vallone [et al.]. – New York; – London: W.W.Norton &Company, – 2005. – 213 p.

İnternet saytlari:

171. <http://www.jkrowling.com>
172. <http://www.oxfordbibliographics.com/view/document/obo-97809979558/obo-978019979558-0088.xml>

173. http://www.philip-pullman.com/about_the_writing.asp.
174. https://www.braynquote.com/quotes/authors/j/j_k_rowling.html
175. https://en.wikipedia.org/wiki/john_Newbery
176. <https://en.wikipedia.org/wiki/Mary-Mary-Quite-Contrary>
177. https://en.wikipedia.org/wiki/The_wonderful_wizard_of_Oz
178. https://www.poetryfoundation.org/poems_and_poems/poems/detail/46962
179. <https://www.poemhunter.com/yhs/search?type=agc5118&hspart=avast&hsimp=yhs-001&p=roald+dahl+mary+mary+quite+contrary+nursery>
180. <https://www.coursehero.com/file/p4078kt/we-did-nothing-at-all-so-all-we-could-do-was-to-sit-sit-sit-sit-and-we-did-not/>
181. www.bl.uk/romantics-and-victorians/articles/the-origins-of-childrens-literature
182. www.education.com/magazine/article/hidden_history_of_nursery_rhymes/
183. www.encyclopedia.com/children/academic-and-educational-journals-age-children-illustrated-books#VictorianMastersOfTheGoldenAge
184. www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/features/why-this-is-a-golden-age-for-childrens-literature-childrens-books-are-one-of-the-most-important-0340568...
185. www.llanyraformanor.org/en/kids-zone
186. www.michaelrosen.co.uk/moragstyles.html
187. www.nonsenselit.org/lear/ns/pussy.html
188. www.penguinrandomhouse.com/authors/450/david-almond
189. [www.poetrysoup.com/famous/poems/best/alan_alexander_\(a_a\)_milne](http://www.poetrysoup.com/famous/poems/best/alan_alexander_(a_a)_milne)
190. www.rhymes.org.uk/little_jack_horner.htm